

ПРЕДРАГ МИЛИЋЕВИЋ

ДРУГОВИ МОЈИ

Москва – Београд

2017.

ПОСВЕЋЕНО

100. годишњици Велике октобарске револуције

7. новембар 1917.

75. годишњици херојске погибије Народног хероја Југославије Жарка Зрењанина

4. новембар 1942.

Увод за читаоце на српском језику књиге »Другови моји«

Драги читаоци!

1983. године у Москви у познатој совјетској издавачкој кући »Молодаја гвардија« изашла је књига на руском језику »Товарици моји« (*Другови моји – превод на српски*). Аутор књиге Предраг Милићевић, сестрић Народног хероја Југославије Жарка Зрењанина, у ратним годинама као сасвим млади скојевац, илегалцац, био је учесник борбе против фашизма од првих дана па до краја рата, као и сва његова многобројна херојска породица Зрењанин. Књига је успомена на херојску антифашистичку прошлост борбене југословенске омладине. У тим суровим биткама Предраг Милићевић изгубио је и своје драге оца Чедомира Милићевића и ујака Жарка Зрењанина, као и врло врло много својих изузетних храбрих другова и рођака, гордост и цвет нације, о којима он с тугом и поносом пише у књизи. Издање на руском језику било је намењено совјетским људима, посебно совјетској омладини, да знају и никад не забораве да су им у ужасно тешком Великом Отаџбинском рату свим снагама помагали у борби храбри скојевци и комунисти Југославије. Издавачка кућа из Москве, која је штампала књигу, носи име илегалне омладинске антифашистичке организације у граду Краснодону (Донбас, Украјина) »Молодаја гвардија« (*Млада гарда – превод на српски*). Што је веома симболично. Скоро сви момци и девојке те организације су били ухапшени, мучени од фашиста и убијени бацањем у дубоке угљене шахте. О томе је совјетски писац Александр Фадејев написао роман »Молодаја гвардија« и након Победи био је снимљен филм са истим називом. Такве страхоте су се обрушиле и на комунистичку антифашистичку илегалу у Јужном Банату, и на храбре и племените другове Предрага Милићевића.

После много година од штампања књиге на руском језику у Москви, већ после смрти Предрага Милићевића, у његовој породичној архиви је пронађен у рукопису текст те књиге на српском језику, који је написао сам аутор осамдесетих година двадесетог века, када се припремало издање на руском језику. Први уредник тог текста на српском језику тих година је била драга пријатељица породице Предрага Милићевића у Москви Вера Ђурић, спикерка српско-хрватског одељења Радио-Москве. Припремали смо текст за читаоце током 2016. године у којој смо прославили 90-годишњицу рођења Предрага Милићевића. Памтимо да је Предраг Милићевић много желео да овековечи имена својих драгих погинулих другова и са радошћу што је нађен текст на српском језику представљамо ту књигу вашој пажњи. Омладина бивших република Југославије мора да зна своју праву историју, да буде поносна на своје херојске претке и не допусти заборав и лажи о њиховим херојским поступцима. За омладину је и написао аутор ову књигу. Она је у наше време постала још актуелнија иако је написана пре много година.

2020. године прогресивно човечанство широм целе земаљске кугле празноваће велики датум – 75 година Победи Совјетског народа над фашизмом, којом је свет био спасен од фашистичког ропства. Неопходно је нагласити да су велику улогу у тој Победи одиграли храбри југословенски илегалци и партизани, којима је руководила комунистичка партија Југославије. Од 2015. године свака следећа година јесте 75-годишњица од почетка рата великих историјских догађаја у биткама Црвене Армије са хитлеровцима, а такође и у борби југословенских антифашиста:

2016. г. – 75-годишњица Победи у битки за Москву, почетка антифашистичког устанка у Белој Цркви, образовања Ужичке републике, Дрварске републике;

2017–2018. – 75-годишњица почетка Велике Стаљинградске битке, прелома и славне епохалне победе Црвене Армије у тој битки (17 јула 1942.г. - 2 фебруар 1943. г.), битке на Козари (10. јун – 18. јул 1942. г.), Бихаћке републике (новембар 1942.г.);

2018–2019. - 75-годишњица Курске Битке (5. јул 1943.г. – мај 1944.г.), битка на Неретви (фебр. - март 1943. г.) и Сутјесци (мај - јун 1943. г.)

2019 – 2020. – јубиларне године коначног ослобођења Југославије, Совјетског Савеза, и целе источне Европе – 75-годишњица славне Победи над фашизмом.

Тој славној Победи породица потомака Жарка Зрењањина посвећује прву публикацију ове књиге на српском језику.

Уредници – чланови породица Зрењанин и Милићевић:

Милићевић Јулија, супруга аутора,
Милићевић Катарина, ћерка аутора,
Лончаревић Федора (рођ. Милићевић), братаница аутора, ћерка Слободана Милићевића, рођеног брата и ратног друга аутора.

Москва-Београд,

2017.

Садржај

Увод за читаоце на српском језику	2
Предговор (Реч читаоцима за руско издање 1983. г. доктора историјских наука, професора Института балканистике и славјановеденија Академије наука СССР Зеленина Владимира Владимировича)	5
Од аутора (Увод за руско издање 1983. г. Предрага Милићевића)	14
Наша кућа	16
Штампарија	35
Новајлија	37
Браца	42
Илегалци	51
Логор на Тестери	58
Наш Павка	70
»Боље Рат Него Пакт«	71
Капитулација	76
Окупација	81
Рат	88
Руди	104
Мајка	108
Јаја	111
Терор	114
Веза	118
Поручник	126
Драгиња	128
Тако је Било!	135
Престројавање	137
Мила	139
Уместо Епилога	142
Прилози	148
I Писмо 1984. године Милушке Матејић мајке Миле Матејић аутору Предрагу Милићевићу поводом добијања књиге „ Другови моји“ на руском језику («Товариши мои» – рус. яз., Молодая гвардия, Москва, 1983 г.).	148
II Додатак на крају књиге на руском језику у интернет издању 2010. године (допунске фотографије)	149
II Неколико речи о дивној слици нађеној 2010. године у породичној архиви Предрага Милићевића	151
Биографија аутора	153

ПРЕДГОВОР

**Реч читаоцима доктора историјских наука, професора Института
балканистике и славјановеденија Академије наука СССР**

Зеленина Владимира Владимировича.

24. априла 1929. године из загребачке казнионе била су изведена два затвореника, лисицама приковани један за другог. Њих су под стражом двојице жандара возом одвезли у град Марибор, а одатле су их пешке прогнали у планине. После ноћи коју су провели у успутном свратишту, спроводиоци су их повели према југословенско-аустријској граници. Када је до границе остало око 20 метара, један од жандара викнуо је: »Бежите!« Затвореници су се окренули према жандарима.

»Никуда ја нећу да бежим«, – чврсто одговори снажна људина, тврдох радничких руку, са траговима мучења на лицу. И у том тренутку одјекнуше пуцњи. Осврћући се лупешки, крвници поскидаше лисице са убијених и побегоше. Тако се реакционарни режим војно-монархистичке диктатуре Југословенског краља Александра Карађорђевића подло обрачунао са ватреним борцем за ствар ослобођења радничке класе Југославије, радником-металцем, послаником Уставотворне Скупштине (1920.) делегатом III конгреса Коминтерне (1921.) – слушаоцем Лењинове школе у Москви (1926.–1927.), организационим секретаром ЦК дубоко илегалне Комунистичке партије Југославије, Ђуром Ђаковићем. Заједно с њим погинуо је и секретар »Црвене помоћи« (тако се у то време у Југославији називала Међународна организација помоћи борцима револуције –МОПР), Никола Хећимовић...

Једне тамне ноћи крајем јула исте године изашла су из Загреба три полицијска аутомобила дупке пуна наоружаним жандарима, детективима, агентима тајне полиције. У четири сата изјутра колона је стигла у градић Самобор, где су учесници ове »експедиције« старајући се да не галаме запосели шумарак и воћњаке око кућице, на коју су указала полицијска њушкарала. Када је све било готово глас једног од жандара наруши тишину у ноћи: »Предајте се! Ви сте опкољени!«. Из куће су као одговор одјекнули револверски пуцњи. Полицајци су отпочели јаку паљбу и тек када је пуцњава из куће престала они су обазриво и плашљиво ушли у просторије, где су нашли окрвављене лешеве три млада човека. Били су то секретар ЦК Савеза комунистичке омладине Југославије Јанко Мишић и два његова друга...

17. августа 1929. године у београдском полицијском затвору после зверског мучења био је убијен члан ЦК КПЈ и секретар ЦК СКОЈ-а Паја Маргановић....

Овај жалосни списак могао би се продужити у бескрај. Само у периоду од 1929. до 1931. године, било је убијено или умрло због мучења без истраге и суда у полицији више од стотине југословенских комуниста и скојеваца, а око хиљаду њих бачено на дугогодишњу робију. 4 августа 1928. године био је ухапшен секретар синдиката радника-металаца Загреба Јосип Броз. Суд га је осудио на пет година робије.

Полицијске уходе хватале су све оне, који су према њиховом мишљењу водили сумњиве разговоре, тражили су људе који живе без пријаве. Жандарске и полицијске јединице пуцале су на учеснике митинга и демонстрација радника, гушили су сељачке буне, нападали штрајкаче. Отварали су ватру ма којим поводом. Агент тајне полиције, када би на улици запазио човека осумњиченог да је комуниста или скојевац, вадио би свој пиштољ и пуцао без опомене.

2. фебруара 1935. године почео је штрајк студената универзитета у Београду, Загребу и Љубљани. Они су протествовали против хапшења и одвођења групе напредних студената у концентрациони логор у Вишеграду, који су власти створиле по угледу на хитлеровске логоре. Студенти правног факултета Београдског универзитета, који су се одликовали посебном збијеношћу и слободољубљем (тај факултет су заслужено звали »црвени факултет«) објавили су штрајк глађу и забарикадирани се по аудиторијумима. Примивши наређење од владе да разбије штрајк, полиција је јаким снагама на јуриш заузела зграду универзитета. Том приликом је убијен студент Мирко Срзентић. Његова сахрана се претворила у снажну антивладину демонстрацију.

О жестоких обрачунима полиције са студентима били су принуђени да говоре чак и посланици Скупштине (Парламента) који су иначе метанисали пред краљем, и који су одобравали драконске мере владе против компартије и против других прогресивних организација. Тако је 2. марта 1932. године посланик реакционарне партије права Елеговић упоредио насиља у полицијским мучилиштима са »мучењима« шпанске инквизиције. »Овде – говорио је он – везују људима руке с леђа и за ноге и тако их повешају под таваницом, а затим их пеку запаљеним шибицама или цигаретама по врату, петама и рукама. Затим их свлаче до гола и не само мушкарце већ и жене – и туку до губитка свести и осећаја...«.

Ето у таквим условима је југословенска омладина, коју је предводио борбени савез комунистичке омладине Југославије, водила више од двадесет година борбу за своја права против реакционарног режима, за светлу будућност. Савез комунистичке омладине Југославије је основан 1920. године и деловао је под руководством комунистичке партије Југославије створене 1919. године.

Предложена књига П. Милићевића совјетском читаоцу осветљава једну од страница борбе југословенских комуниста и скојеваца у другој половини 30–их и почетка 40–их

година нашег (XX-тог – примедба уредника.) столећа. Прича „Другови моји« говори о томе шта је аутор доживео и преживео у предратним предолујним данима и у првим најтежим годинама прошлог рата. И како се приповедање развија на врло ограниченем простору града Вршца и Јужног Баната (рекло би се шта је могао да види, шта да преживи дечак – гимназијалац у провинцијском граду тих далеких година), у њему су биле изражене типичне особине, живота у Југославији између два светска рата и борбе југословенских радника и сељака, напредне интелигенције, школске, радничке и студентске омладине, комуниста и скојеваца тог времена.

Велика Октобарска Социјалистичка револуција подигла је у борбу против рата и неправде, против глади и беде мномилионске масе угњетених целог света. Револуционарни полет захватио је и све зараћене земље Европе. Под ударима национално-ослободилачког и револуционарног покрета срушила се Аустро-Угарска »скрпљена монархија«. На њеним развалинама изникле су нове националне државне творевине – Аустријска и Мађарска републике и две многонационалне словенске државе – Чехословачка Република и Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (1929. године названа је »Краљевина Југославија«).

Стварањем Југославије завршио се дуготрајан и сложен процес, који је В.И.Лењин назвао је »националном револуцијом Јужног словенства! « (В.И.Лењин. Подп. сабр. дела, Том 26, с.16. Руско издање). У састав Југославије ушле су самосталне краљевине Србија и Црна Гора и Југословенске земље из бивше Аустро-Угарске, које су октобра 1918. године прокламовале раскид са монархијом Хабсбурга, где су столећима биле угњетаване.

1. децембра 1918. године представници Народне Скупштине и свих покрајина, створене на таласу снажног национално-ослободилачког покрета, поднели су принцу–регенту Србије Александру Карађорђевићу (који је управљао земљом у име свог престарелог оца) предлог са молбом за уједињење свих југословенских земаља. Овај предлог и одговор Александра постали су државно-правна основа за стварање нове многонационалне словенске државе (решење о присједињавању и Црне Горе донела је народна Скупштина Црне Горе, а њен краљ Никола био је принуђен да проживи свој век у емиграцији).

Још од првих дана постојања Југославију су раздирале оштре социјалне и националне супротности. Рат је донео народу огромне патње – у земљи је беснела инфлација, њена привреда је била разорена, многи крајеви су гладовали. Под притиском широко развијеног револуционарног покрета буржоазско-спахијски кругови на челу са краљевским двором обећали су да спроведу неке реформе. Било је издато неколико закона, који су донекле побољшавали очајан положај обесправљених слојева становништва. 1919. године била је створена Комунистичка партија Југославије, која је на изборима за Уставотворну скупштину

1920. године постигла значајне успехе и уживала широку подршку народних маса.

Најоштрији проблем у унутрашњеполитичком животу постало је национално питање. Династија Карађорђевића и политичке партије крупне српске буржоазије користећи сва преимућства, која су им се пружала, заузели су доминантне положаје у држави, спроводећи великосрпску шовинистичку политику у односу на друге народе земље, ниподаштавајући њихове националне, историјске и културне особине, што је стварало отпор у несрпским областима. Даљем заоштравању националних односа доприносила је и та чињеница, да су скоро све буржоаске и ситнобуржоаске партије имале усконационални карактер. Кризе у парламенту и збрке у влади биле су стална појава у политичком животу Југославије међуратног периода.

Комунистичка партија Југославије и Савез комунистичке омладине Југославије, још од првих дана поставили су се као опште југословенске организације, изграђене на принципима равноправности и братства свих народа који живе у Југославији. У њиховим редовима није могло бити и није било националне охолости, националне искључивости, које су биле нормалне за непролетарске странке и друштва у то време. Узастопна борба КПЈ и СКОЈ-а за потребе народа, велики успех комуниста на изборима за Уставотворну скупштину, а затим и у локалним општинама, бројни штрајкови радничке класе, изазвале су мржњу и пакост реакције. У ноћи 30. децембра 1920. министар унутрашњих послова је издао наредбу о распушту компартије и СКОЈ-а, забранио је издавање њихових новина, а такође и конфискацију њихове имовине. Овај проглас је злогласна »Обзнана«, која је отворила једно раздобље у историји Југословенског револуционарног комунистичког и омладинског покрета, које се продужило више од две деценије, раздобље драстичних гоњења, које је остало у памћењу народа као доба »белог терора«, посебно појачаног након издања антикомунистичког закона »о одбрани државне безбедности« (1921.) и увођења неприкривене диктатуре (1929.). Полиција, жандари, а касније чланови фашистичких и полуфашистичких организација, које је оснивала влада су приређивали лов и хајке на комунисте и скојевце.

Да укоче и зауставе усијање револуционарне борбе народних маса, да паралишу појачање утицаја на масе компартије и СКОЈа, влада је подстицала стварање све више реакционарних чак и фашистичких организација. Тај процес посебно се појачао кад је у 1935. години дошла до власти влада на челу са најбогатијим банкарком, ватреним присталицом Хитлера и Мусолинија – Миланом Стојадиновићем, која је заузела правац одбијања традиционалног пријатељства са Француском и почела свестрано зближавање са Хитлеровом Немачком. У земљи су као гљиве никле различите многобројне организације, углавном копирајући италијанске црнокошуљаше и немачке јуришнике. Стојадиновић је основао њему

лично потчињене чете зеленокошуљаше, пред којима он је иступао, користећи фашистички поздрав – испружену руку. За борбу против утицаја комуниста на студенте, који су били главни ослонац комсомола тих година, влада је формирала ОРНАС – организацију националних студената, чији су чланови тукли студенте - скојевце, упропашћавали њихове митинге и скупове.

У току целе 1935. године студенти Београдског универзитета су се борили за аутономију, за прекид насиља. Децембра 1935. на масовном митингу студенти су тражили ново законодавство, захтевали отказ служби ректора – реакционара В.Чоровића и распуштање ОРНАС-а. Одговор владе је био – нове репресије. Онда је Извршни комитет, којим је руководио СКОЈ одлучио да се иде до краја. 3. априла 1936. био је објављен студентски штрајк, а следећег дана фашистички бандити су ударом ножа у леђа, убили студента права Жарка Мариновића и нанели ране још двојици студената.

Штрајк је трајао 25 дана и завршио се победом – ректор је тражио оставку, нови ректор је обећавао да ће удовољити захтевима студената. У част те победе био је одштампан летак, који је написао студент-скојевац Универзитета, будући секретар СКОЈ-а Југославије, Иво Лола Рибар.

Револуционарни раднички и комунистички покрет у Југославији се развијао под великим утицајем Октобарске револуције у Русији, достигнућа младе Републике Совјета у одбрани тековина Октобра, изградње новог живота. Након победничког завршетка грађанског рата у Русији, у Југославију се вратили хиљаде југословенских интернационалиста, који су са оружјем бранили младу Совјетску владу, чврсто су стали на пут борбе за пролетерску револуцију. Вративши се у отаџбину, они су донели своме народу свет идеја Лењина, више њих је учествовало у изградњи комунистичке партије Југославије, након тога су постали изузетни храбри честити борци револуције.

Било је доста таквих и у Банату. У село Меленци вратила се група војника чапајевске легендарне дивизије. Неки од њих су још били живи на дан педесетогодошњице Великог Октобра и били одликовани високим орденима СССР.

СКОЈ је био секција комунистичке интернационале омладине и одржавао је чврсте везе са ВЛКСМ-ом (Всесојузниј Љенинскиј Комунистическиј Сојуз Молодјожи – рус.јез. – **примедба уредника**). Млади хероји Октобра, хероји грађанског рата су били узор за југословенску омладину. Треба само погледати наслове прогресивне омладинске штампе Југославије почетком тридесетих година и ова веза постаје очигледна – »Млади Бољшевик«, »Млади Лењинист«, »Млади комунист«, »Црвена звезда« – увек поред наслова црвена звезда, срп и чекић. Код Лењинове партије бољшевика и код њеног верног помоћника и ратне резерве Лењинског комсомола учили су се млади југословенски револуционари да буду храбри,

одважни, да испоље револуционарну чврстину, угледајући се на њих, градили у себи племенита осећања пролетерског интернационализма.

Чврста идеја и духовна веза револуционарне борбе, које су у условима жестоке илгале водили хероји књиге П. Милићевића, са борбама и историјским тековинама совјетског народа се отвара у пуној животној и историјској истини излагања њихове неугасиве жеље да сазнају што више о успесима државе Совјета, о животу њене омладине, о жељи да буду достојни високог имена комсомолац (скојевац – **нап. уредника**) и комунист.

За југословенски омладински комунистички покрет 30-тих година веома је карактеристична висока активност у том покрету школске (старијих разреда) и студентске омладине. Скојевци су по правилу били у редовима најбољих ученика и студената. На пример у протоколима педагошког савета подгоричке гимназије крајем фебруара – почетком марта 1935., у којима се разматрало о учешћу гимназијалаца у демонстрацијама против владе, сачувани су протести прогресивних педагога против брисања са списка гимназије четрдесет седам најбољих ученика.

Понос вршачке гимназије је био Борислав (Браца) Петров, кога је врло топло и живо описао П. Милићевић у књизи. 1938. године 17-годишњи гимназијалац Браца био је примљен у СКОЈ и у истој години постао је секретар градске организације. 1939. он је члан КПЈ и члан Војвођанског покрајинског комитета СКОЈ-а. На Петој војвођанској покрајинској конференцији СКОЈ-а (август 1940.) он је постао секретар Покрајинског комитета, а на Шестој Војвођанској покрајинској конференцији КПЈ (октобар 1940.) он је члан Покрајинског комитета КПЈ. У исто време он још није напунио 20 година. Изванредне личне особине Браце, његова велика трудољубивост, безмерна оданост делу радничке класе, њиховој борби, истакли су њега из редова угледних руководиоца СКОЈ-а, а затим и партије у његовом родном крају – Јужном Банату.

У почетку народноослободилачке борбе против фашистичких окупатора и њихове пете колоне компартија Југославије имала је у својим редовима 12 хиљада људи прекаљених у суровој борби против реакционарног режима. А у редовима СКОЈ-а било је око 40 хиљада младића и девојака.

4. јула 1941. политбиро ЦК КПЈ одлучио је да почне борбу оружаним снагама и ускоро је ватра устанка обухватила целу земљу.

Југословенска омладина одиграла је огромну улогу у делу победе над фашистичким окупаторима и њиховој петој колони – квислинговцима, омладина је чинила седамдесет процената партизанских одреда, а касније је из њих израсла херојска Народно-ослободилачка армија. У њеним редовима се борило десетак хиљада девојака. У борбу су ишли тинејџери од дванаест до четрнаест година, многи од њих су постали бомбаши, како

су их звали у Југославији. Кришом долазећи близу бункера или неких других непријателских утврђења, они су бацали пуно граната да рашчисте пут напред својим друговима.

Са огромним самопожртвовањем је радила омладина у позадини (да помогне партизанима) на ослобођењим територијама, као и у областима које су биле окупиране. Омладинске бригаде су тачно испод »носа« сакупљали летину и на својим леђима су носили намирнице партизанима. У данима жестоких битака и тешких маршева ове бригаде, углавном сеоске девојке, вукле су носила са рањеним партизанима и по киши и по мразу и снегу и под непријатељском ватром и бомбама фашистичке авијације.

У децембру 1942. у ослобођеном од фашиста граду Бихаћу (Западна Босна) био је одржан Први оснивачки конгрес антифашистичке омладине Југославије, где је била основана масовна омладинска организација – Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије. Олуја усхићења је планула међу делегатима конгреса, кад су огласили поздрав совјетске омладине, који су млади борци за слободу Југославије доживели као братско руковање младе генерације совјетског народа.

Као сарадник совјетске војне мисије у Југославији (В.В.Зеленин – примедба уредника), био сам присутан на Другом конгресу антифашистичке омладине Југославије, који је био одржан 02 – 04. маја 1944. у ослобођеном граду Дрвару, где се скупило 816 делегата из свих националних делова земље и из редова партизанских одреда и Народно-ослободилачке армије. Поздрав антифашистичког комитета совјетске омладине огласио је сарадник совјетске мисије мајор В.М. Сахаров, кога су ватрено прихватили делегати. Свих дана, док је трајао конгрес у Дрвару, свуда су се чули млади гласови, те на једном те на другом месту. Певали песме, играли коло.

25. маја хитлеровци су након жестоког бомбардовања Дрвара, извршили ваздушни десант на град и околину – искрцало се око 750 бандита SS-дивизије, који су имали задатак, да униште руководиоце народно-ослободилачког покрета Југославије на челу са маршалом Титом. Али Дрвар се није усколебао, цео састав окружног комитета СКОЈ-а Дрвара је погинуо али није пропустио непријатеља. Сви покушаји фашиста да се пробију до положаја Врховног штаба и Совјетске војне мисије били су одбијени смртоносном ватром бораца батаљона одбране врховног штаба. Просечан узраст бораца је био 19 година. Фашистичка акција је пропала.

Ослободилачки покрет народа Југославије, којим је руководила КПЈ све више је нарастао и јачао. Редови бораца за слободу и независност отаџбине стално су расли: децембра 1941. у Југославији се борило против окупатора и различитих локалних издајника 80 000 партизана, крајем 1942. било их је већ 150 000. Децембра 1941. била је основана прва

регуларна јединица – Прва пролетерска бригада, а новембра 1942. почело је формирање Народноослободилачке армије Југославије (НОАЈ). Биле су створене дивизије и корпуси, што је принудило фашисте да држе у Југославији значајну војну силу. Почетком 1944. Године 300000. бораца НОАЈ и партизана (у областима где није било услова за стварање регуларних јединица ратовали су партизански одреди) водили су свенародни ослободилачки рат, а на светли дан Победи народних бораца је укупно било 800000. Народне оружане снаге Југославије, којима су руководили комунисти, испољили су у биткама изузетан хероизам, одважност, самопрегор, чиме су много допринели Победи над највећим непријатељем човечанства – фашизмом. За ову Победу и слободу народа дали су своје животе две трећине

Споменик Народном хероју Југославије **Жарку Зрењанину** у граду, који носи његово име

комуниста и скојеваца Југославије, који су отпочели неравноправну борбу у лето 1941.

Ослободилачки рат довео је до оштре поларизације политичких снага у земљи. У редовима Народног фронта на челу са КПЈ ујединили су се радници и сељаци, непролетерски слојеви трудбеника и народна интелигенција. Већина представника експлоататорске класе и апарата насиља буржоаског друштва (полиција, жандари и т.д.) били су у служби окупатора. Победа над фашистичким окупаторима у исто време је довела до пораза све антинародне снаге. У току ослободилачког рата у земљи су рођени нови прави демократски органи владе – Народно-ослободилачки комитети, у држави се свршавала народно-демократска револуција, која је отворила пут ка светлој будућности – социјализму.

Аутобиографска прича-историја П.

Милићевића »Другови моји« отвара једну од мало познатих страница народно-ослободилачке борбе у

Јужном Банату. Хероји приче – историјски реалне личности. Уча – Жарко Зрењањин, један од најистакнутијих вођа револуционарног покрета Југославије. 1920. је радио као учитељ-наставник у Македонији, а затим у родном селу Избиште, у ком је организовао прву комунистичку ћелију. У његовој кући је радила илегална партијска штампарија, која је штампала новине »Лењинист« и новине београдских комуниста »Ударник«. Након издаје и пропасти штампарије, Жарко Зрењанин је био ухапшен и три године је провео у

најсуровијим робијашким затворима. Кад је изашао из затвора, радио је у граду Вршцу и ускоро је постао секретар Окружног комитета КПЈ за Јужни Банат, а 1936. – члан Покрајинског комитета КПЈ за Војводину. Од августа 1938. је секретар овог комитета, а 1940. – изабран је за члана Централног Комитета КПЈ. Вршачки период рада Жарка Зрењанина је описан у причи П. Милићевића. Име народног хероја Југославије Жарка Зрењанина носи град у Југославији (бивши Петровград). Ја сам сигуран да ће млади совјетски читаоци са интересовањем прочитати причу о југословенским вршњацима и саборцима Олега Кошевог (херој-скојевац у украјинском граду Краснодону, учесник илегалне антифашистичке групе »Молодаја гвардија« – **напомена уредника**) и других младих совјетских хероја Великог Отаџбинског рата.

Доктор историјских наука, професор

В.В. Зеленин

1983.

Москва

ОД АУТОРА

За народе Југославије, као и за народе Совјетског Савеза, света је успомена на људе, који су уништили фашизам. Међу таквим људима сам провео своје детињство и младост за време тешких предратних и ратних година. Имао сам срећу да се борим под руководством

Предраг Милићевић – аутор књиге
1945. година

југословенских комуниста, раме уз раме са изванредним младићима и девојкама - члановима Савеза Комунистичке Омладине Југославије, од којих су многи пали херојском смрћу у огорченој борби против непријатеља. Потекли су ти људи из недара свога народа, и, како је показао живот, били су витешки носиоци његових устремљења, идеала, традиција. У својој борби за социјалну правду, народну републику, против тираније властодржаца, за стварну слободу трудбеника, комунисти и скојевци нису знали за компромис. Моралну чистоћу, оданост Лењиновом делу, оданост јединству унесрећених маса читавог света и великој идеји братства народа Југославије и Совјетског Савеза, они су чували као зеницу ока, јер су чврсто знали да је будућност сопственог народа у остварењу тих идеала. Нема светле будућности без схватања истине о херојској прошлости. Наравно непријатељи

народноослободилачке борбе и борбе за социјализам – империјалисти и њихови домаћи сателити – увек су тежили и теже да баце љагу како на саму народну борбу, тако и на њене најбоље носиоце. Ето због чега сам желео да према својим могућностима испричам о тим људима и њиховој борби.

Прошло је од тога времена, више од четрдесет година, ишчезле су из сећања неке појединости, али никад нећу заборавити прекрасна лица мојих другова из борбе, њихов младалачки жар, храброст, чврсту увереност у исправност своје ствари, узвишене циљеве, који су нас уједињавали, изузетно, по својој моралној снази осећање узајамне подршке браће-илегалаца, тамне улице наших градова и села, забачене сеоске путеве и стазе, тешку,

мокру јесењу црницу Баната, притиснутог чизмом окупатора, али Баната који се није предавао.

На жалост, у годинама рата није нам било до дневника и фотографија, стога су у књизи дате једино* оне фотографије, које сам успео да прикупим, у послератним годинама (током 1975-1980. год., када је писана ова књига - **примедба уредника**).

*Примедба уредника издања на српском језику за интернет: За време припреме текста књиге на руском језику за објављивање на интернету у породичној архиви Предрага Милићевића нађено још неколико фотографија хероја књиге и додато у интернет издање 2010. на сајту <http://forums.vif2.ru/showthread.php?t=1162> а такође и у текст књиге на српском. Књига је била објављена на интернету захваљујући поштованом и драгом доктору наука професору математике Московског Ломоносов Универзитета Сухомлину Владимиру Александровичу, који води војно-патриотски сајт: VIF2 – Војенно- Информационој Форум 2. У оквиру тог сајта сваке године професор Сухомлин за децу и одрасле проводи конкурс »Странице породичне славе« где свако може да напише састав или направи страницу сајта о својим прецима - дедама и прадедама, бакама и прабабама, који су херојски ратовали против фашиста и помагали Победи.

НАША КУЋА

Када се благог јесењег дана 1938. године прва једрилица винула изнад винограда на таласастим огранцима Јужних Карпата сви, који су је спазили застајкивали су и са интересовањем посматрали дугокрилу, сребрнасту птицу, тајанствену и несхватљиву. Она је бешумно летела, и чинило се лебдела у плаветнилу изнад старе куле. Једрилица је кружила лако и слободно, али је при оштрим виражима премрло срце гледалаца и људи су запиткивали један другог:

- Каква ли је то птица? Па како то без буке лети, чак и крилима не маше? Зар то човек у њој седи? Да чудна ли чуда! Боже опрости!

И мени се, и поред толиких успомена из детињства, управо тај дан урезао у сећање. По свој прилици због тога што сам и ја, заједно са својим друговима тада први пут угледао једрилицу на плавом небу. Ми, гимназијалци млађих разреда, када смо је, јурећи за лоптом на периферији града, спазили, застадосмо и загледасмо се у то чудо, док су нам кроз забачене главе, зајапурене од трчњаве, пролетале разне мисли. Машта нас је преносила у кабину пилота и било је помало страшно. Од необичне тишине, у којој је високо на небу лебдела ова птица, хватала нас је језа. Међу дечацима отпочеше жестоке расправе: ко је смелији – овај, који лебди у тишини над нама или авијатичар на Брегу. Завршила се препирка чак тиме, да је онај што крстари над нама храбрији од пилота авиона. Пилот има у авиону мотор, а овај горе је сам самцит. Нема сумње, ово је јуначина.

Чак и наша тврђава на врху брега, огромна, полуразрушена кула из раног средњег века, која је као очњак парала ретке облаке, такође, као да је пажљиво посматрала једрилицу, и исто се тако дивила небеском јунаку!

Једном се на великом одмору пронео глас који нас је запрепастио. Онај јуначина, који се тако величанствено и гордо винуо изнад старе тврђаве није био нико други, него ученица виших разреда наше гимназије Мила Матејић. Отрчали смо до осмог разреда да је видимо и дознамо бар неке појединости, зауставили смо се несигурно пред групом девојака. А она стоји међу другарицама, тако лепа, плавоока и нежна! Просто сва зрачи на сунцу крај прозора. Стајали смо тако неко време, ништа је нисмо ни приупитали, и вратисмо се полако у разред. Збунила нас је и девојачка лепота и за нас несхватљива чињеница, да овакво девојче може неустрашиво крстарити небом.

Био сам дечак каквих је у граду било много. Сувоњав, вижљаст, до безумља сам обожавао фудбал. Могао сам да јурим за лоптом од јутра до вечери. Додуше, уз то сам

успевао некако да добро учим. У поређењу с мојим школским друговима, који су исто тако били орни за игру и учење, имао сам предност само у једном, да долазим у додир са изузетним и занимљивим људима. Ствар је у томе, што је наша кућа била један од центара илегале у покрајини, у њој је била смештена илегална штампарија. То је био озбиљан посао и најпозданији, најсмелији, најодважнији другови, може се рећи гарда илегале, посећивали су нашу кућу. Био сам заљублен у те неустрашиве, скромне људе, поносио сам се познанством са њима и њиховим поверењем. Било ми је пријатно, што старији нису могли без мене; понекад су ме молили да дежурам на углу улице, да предам неку поруку, да купим хартије у дућану и разне друге ситнице, без којих се не може ни у једном великом послу. Све

Чедомир Милићевић - отац аутора, учитељ, један од руководилаца Подгорског партизанског одреда, ухваћен од стране фашиста у пролеће 1942. године, мучен и убијен у концентрационом логору Усен (Осен, Северна Норвешка) 1942. године

сам то ја извршавао са задовољством и неприметно за околину. Закони конспирације били су норма понашања у нашој кући.

Породица нам је била велика, нас тринаесторо. Отац Чедомир и мајка Анђелка били су учитељи. Мој отац, строг, озбиљан, енергичан, не баш много причљив, човек исконског српског кова. Пореклом је био из патријархалне сељачке породице из Западне Србије, где се још за његова живота осећао дух задруге – колективно-родовског вођења домаћинства, при којем се земља није делила међу синовима, већ је читавим имањем управљао најстарији у роду – старешина или ђед, како су их тада звали. Старешина је распоређивао посао, управљао новчаним средствима, поучавао, кажњавао, одређивао шта да се коме купи, ко да се жени, ко да се удаје, и не само када, него и за кога. Једном речју

старешина је доносио одлуке за мноштво крупних и ситних послова великог колектива. Тако је старешина у задрузи Милићевића – дед Марко, по савету учитеља сеоске парохијске школе, одлучио да би за младог Чедомира било корисно да настави учење. И тако је отац продужио школовање. Као што се из докумената види он је био одличан ђак. 1913. године

завршио је учитељску школу и био постављен за учитеља. Али није успео да свој први разред »изведе на пут« , јер се 1914. године малена Србија сукобила са Аустро-Угарском империјом. Прошао је отац све ратне тешкоће, упознао радост првих победа српске војске 1914. године, искусио горчину пораза 1915. године, када је, одступајући заједно с другим војницима пред надмоћнијим снагама окупатора, прошао кроз познату у историји по својој трагичности »албанску голготу«. Можда га се ја због тога сећам врло ретко насмејаним, ма да је шалу волео. Увек је био озбиљан, пажљиво нешто радио, писао или читао. Учио нас је да поштујемо знање, рад,

Учитељ **Чедомир Милићевић** са својим ученицима, основна школа, Вршац

особито тешки рад сељака и радника. Органски није подносио кад би видео да се хлеб не поштује. Ручавали смо, доручковали и вечеравали у строго одређено време, седали за сто после оца, и у тањиру није смела после јела да остане ни мрвица. Ми смо га се због тога мало плашили. Отац се старао да нам пренесе свој однос према вечним животним вредностима, често је наводио примере чврстине обичних српских војника, њихове моралне снаге за време трагичног повлачења војске у зиму 1915. године. Ми смо зането слушали када би нам он причао како је то било.

Притешњена са три стране надмоћним непријатељем, подносећи огромне губитке, одступала је српска војска преко непроходног планинског ланца према албанској обали Јадрана. Кад се измучена, изгладнела и до крајњих граница исцрпљена војска спустила са стеновитих урвина високих Проклетија на обалу мора, оца су заједно са хиљадама

полумртвих од глади српских војника укрцали на пароброде и упутили на лечење у савезничку Француску. Тамо у туђини, мало ојачавши, отац је почео да ради у фабрици, где се уз помоћ француских радника, с којима се дружио, и читајући доступну литературу темељито упознао са социјалистичким идејама; тамо је сазнао и за победу Велике Октобарске Социјалистичке Револуције у Русији.

По завршетку првог светског рата отац се вратио у домовину и поново почео да се бави педагошком делатношћу, али то сада није био једноставно само учитељ. Заједно са знањем он је ширио у народу комунистичке идеје, због чега је у полицијској картотеци одмах обележен као »опасан и непожељан елемент«. Отац је био изванредан учитељ: његов педагошки рад током двадесет и једне године просветни надзорници су увек оцењивали као одличан, али је зато осамнаест пута по казни за пропаганду прогресивних идеја премештан са службом из села у село, како не би имао могућности да се трајно устали на једном месту, да стекне поуздане пријатеље и сараднике. И поред свега отац није одступао од својих принципа, и ма где да га је бацала судбина, активно је учествовао у раду и даљем развоју напредног учитељског покрета, често је држао предавања и реферате, сарађивао у листовима и часописима »Учитељска борба«, »Учитељска искра«, »Учитељска стража«, у

Анђелка Милишевић-Зрењанин – мајка аутора, учитељица, активни учесник комунистичке илгалне и народно-ослободилачке борбе

организацији издавачког предузећа »Вук Караџић«, активно учествовао у оснивању библиотеке »Будућност«. На конгресу југословенских учитеља 1939. године у Бања Луци прогресивно оријентисани учитељи кандидовали су оца за председника Главног суда части учитеља Југославије. Од двадесет и пет делегата, који су предложили његову кандидатуру за ту почасну дужност, двадесет је погинуло у борби са фашистичком силом, а четворица су проглашени за Народне хероје Југославије.

Моја мајка Анђелка – Анђа је, као и све мајке овог света изванредан и изузетан човек. Она не само да је поред свог учитељског позива подизала и васпитавала децу, водила домаћинство, активно учествовала у стварању напредног женског покрета, већ је била и очев друг и јединомишљеник, активно му помажући у илгалном раду. Мајка је била и до данашњег дана остала невероватан оптимиста, без обзира на све трагедије и тешкоће које је преживела. И мада су обоје били потпуни истомишљеници, ипак у једном погледу су били врло различити. Док је отац сматрао, и често у разговору подвлачио, да прогресивне снаге

друштва морају у току дугог времена улагати много напора и рада да би начела добра победила у човеку и друштву, код мајке су се хармонично сливале социјалистичке идеје са бесконачном вером у људе данашњице. Врата наше куће била су отворена за бројну градску сиротињу, за људе измучене оскудицом и несрећама. Ко год би се обратио за помоћ мати би сваком помагала. Једном – да добије посао, другом – да добије лек, трећег је сама водила код лекара, четвртом – да купи ципеле, а морала је и да пази своју децу. Свој учитељски позив је обожавала, и као врсна учитељица била је надалеко позната. А када су је примили у редове илегалне комунистичке партије, она је и опасан револуционарни рад обављала са оном истом страсном љубављу и преданошћу с којом се односила према свему што год је радила.

Године 1939. мајка је по налогу комунистичке партије и у име репрезентативне, већ масовне организације »Женски покрет« поздравила Југословенски конгрес учитеља у Бања Луци. Њен ватрени апел да се учитељи удруже у борби за социјалну и националну равноправност против реакционарне владе, да кажу »не« фашизму, био је бурно подржан френетичним аплаузом већег дела делегата конгреса. Полиција је хтела да омете њено иступање, али јој то није успело, ипак власти нису остале дужне, и за разлику од делегата конгреса сасвим друкчије су оцениле њено иступање. Казна је уследила сместа. Пошто нису имале правне основе да мајку и оца оптуже за антидржавну делатност, министарство је специјалном одлуком пензионисало мајку иако није имала ни пуних тридесет и девет година живота, а оца већ ко зна по који пут – преместили су у једно забачено село Хомоља. Нашој породици власти су нанели осетну материјалну штету, али ми нисмо клонули духом и чак смо се шалили, да је за нас част што је мама најмлађа пензионерка у земљи.

У нашој великој породици биле су и сестре моје мајке, Вера и Љубима. Вера, банатска лепотица, лепа као уписана, врло интелигентна и радна, била је кројачица, много је читала и одликовала се невероватном способношћу да процени људе. Млађа Љубима, скромна, уздржана, и на први поглед врло тиха, била је љубимица породице. Поседовала је ретки дар имитирања и могла је у кругу пријатеља да карикира кога год хоће.

Криза тридесетих година, која је дуго трајала, одразила се и на нашу породицу. Љубима је дуго остајала без посла и у потрази за њим често обилазила разна места, сретала се са разним људима. Али када је породица бивала на окупу, у недељу после ручка или вечере, док су сви још седели за столом, зидови су се тресли од смеха – Љубима је иступала као права правцата глумица. Како се то сада каже, изразито стваралачки. Јетко је исмејавала уочене мањкавости, а када је имитирала неког од познатих, ми смо се од смеха буквално хватали за стомаке, и кроз сузе је молили да престане.

Млађи мајчин брат Спасоје исто је често остајао без посла, али се са тим није мирио, одлазио је у друге градове, па и у Београд, тамо се привремено запошљавао. Учествовао је

активно у синдикалном покрету, штрајковима и борбама трудбеника за своја основна права. 1940. године постаје члан комунистичке партије и одличан илегалцац, а затим у рату борац легендарног Космајског одреда.

Крајем тридесетих година Вера и Љубима су се удале и у нашу породицу су ушла два изванредна човека, Дејан и Марко. Заједничко им је било само то што су обојица били студенти правног факултета, обојица комунисти. У свему осталом били су потпуно различити. Дејан из наших крајева, средњег раста, лепо грађен, веома музикалан, волео је да се нашали и насмеје. Марко из Црне Горе, висок, мршав, озбиљан, знао је много разноразних историја о сукобима сиромаша с богаташима и жандарима, које је из дна душе мрзео, и занимљиво је причао о томе.

Па ипак је у нашој породици свима је руководила наша баба Драга. И то поред живог деде. Тако обично бива кад је мушкарац пијаница или дангуба. Додуше наш деда никад није пијанчио, а радио је без предах читавог живота, али је био таква добричина каквог у околини надалеко није било. Сви људи – било у селу или граду - били су му рођаци, туђу невољу буквално је доживљавао као своју. Било је довољно само да му се неко обрати са молбом за помоћ и он би човеку давао и последње. Неколико пута је због добротe и лаковерности настрадао. А породица је била велика, па је баба Драга морала да преузме на

Драга и Жива Зрењанин са унуцима Предрагом (аутор) и Слободаном Милићевићима (с лева на десно)

своја плећа то тешко бремене старешинства. Била је она велика радница и у свему је волела ред. Устајала је пре петлова, а легала да спава последња, после поноћи. Њена кућа је блистала од чистоће. Ми смо сви веома поштовали баку, обраћали смо јој се са »Ви« и трудили се да што је могуће боље испунимо сваки њен налог. Умела је она тако да постави ствар, да се све радило са задовољством, без принуде и вике. Али и свој карактер је умела да испољи наша бака Драга! Била је то врло строга и правична жена. У оно време, када је било толико побожних људи, она је забранила попу да улази у нашу кућу – имала је за то своје, озбиљне разлоге. Сматрала је да Христос нема никакве везе ни са богаташима, ни са њиховом влашћу, и да је био први човек који се борио »за народ, за сиротињу« – како је она волела да каже. У цркву није ишла и нас на то није приморавала. Али наше народне празнике: Божић, Ускрс, Славу поштовала је и, придржавајући се народних обичаја и предања, тако их је величанствено и искрено празновала да су нам они остали у сећању заувек као најлепше успомене из детињства.

На пример Божић, Дан уочи Божића, на »Бадње вече«, како се то код нас у Србији говори, читава породица била је на окупу. Ватра гори сву ноћ. Такав је обичај, жене су већ поспремиле кућу, припремају се јела, пече се специјално кљукана ћурка, укусно миришу пита и колачи. Ми, млађи, са нестрпљењем чекамо десет сати увече. У десет се сви облачимо и идемо у задње дворшите по сламу. Напред важно корача деда, а ми, један за другим, за њим. Ноћ тамна, студена, и треба док овако идемо да нађемо сваки своју звезду на небеском своду. Деда нам шапатам напомиње да је то врло важно. Прилазимо стогу и свако узевши што већи нарамак, носи сламу у кућу да би је разбацали по свим собама, по кујни, остави, трему. Док разбацујемо можемо се ваљати, ухватити у коштац, излудирати се колико те воља. У поноћ опет излазимо напоље. Бака даје сваком по тањирећ напуњен кукурузом, житом, пасуљем, грашком. То је својеврстан ритуал: на челу са дедом обилазимо велико двориште. Деда узима из свачијег тањира по шаку зрневља, баца на једну, затим на другу страну и пропраћујући речима:

- Поља наша, обрадујте нас богатом летином!

Ми му одговарамо:

- А ми ћемо се потрудити!

- Нека роди златна пшеница! Нека роди високи кукуруз!

- А ми ћемо се потрудити!

И тако док не разбаца све зрневље припремљено на тањирима. Затим улазимо у кућу, где опет са тањирећима, напуњеним орасима и бомбонама обилазимо све просторије. Сада већ бака разбацује све што је у тањирећима по свим угловима, пропраћујући речима:

- Да у овој кући буде довољно хране!

- Да у овој кући буде весело!

- Да у овој кући сви буду здрави!

Затим би баба и деда одлазили и враћали се к нама с једноставним поклонима. Ми смо такође припремили за њих поклоне: свако је спремио оно што је могао да начини својим рукама. Сви су се осмехивали, љубили. Деда је пуцао из дечјег пиштоља, частио старије ракијом. Деда пак, па и тетке, и њихови мужеви студенти полетели би према слами по собама, тражећи разбацане бомбоне, орахе, чоколадице, гуркали једни друге, ваљали се, цичећи од радости. У ваздуху је лебдела срећа и пријатни мирис сламе.

Бака је, свакако, била глава наше породице, али је она пак, са своје стране, највише

Млади учитељ **Жарко Зрењанин**

слушала савете свог старијег сина Жарка. Он је био својеврстан лидер породице, њена савест.

Учитељ по професији, бунтовник по природи,

Жарко је наследио од мајке снажну вољу, чврст карактер, и логику, а од оца бесконачну доброту,

трудољубивост и марљивост. Са таквим

особинама, сасвим разумљиво, Жарко није могао

да се помири са обичајима и поретком који је

постојао у нашој краљевини и већ од дечачких

година кренуо је путем борбе. Мој отац и старији

другови упознали су га са основама

комунистичког учења и он је жудно упијао

драгоцену знања. Жарко је чврсто усвојио да

обични људи немају одакле да чекају побољшање

живота, схватио је да се за праведан и радостан

живот треба борити и то борити се промишљено, а

не наслепо. И он почиње непрестано и неуморно

да ради на приближавању победе радног народа

над мрским угњетачем. Као педагог, заљубљен у свој позив, Жарко успешно предаје у школи,

са великим задовољством учи децу. Кад би се дете неког сиромаша разболело, а родитељи

нису имали новаца да плате доктору за лечење, Жарко је сам помагао мајци да лечи дете,

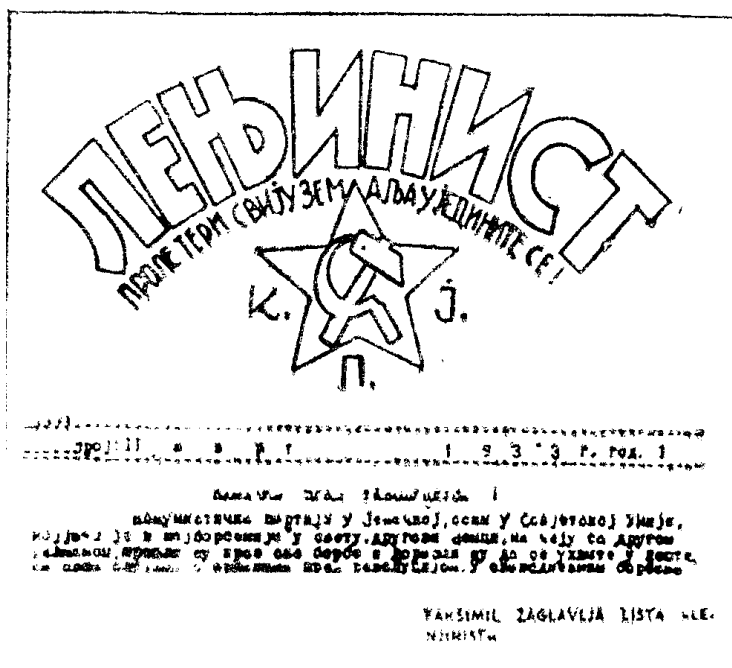
саветујући се са својим познаницима лекарима. Он је могао по читаву ноћ да седи крај

постеље болесника и то родитељи нису заборављали. Али Жарко се није бавио само

педагошким радом. Он је учествовао и у практичном раду на побољшању живота људи. Тако

је он замислио да по селима оснује мрежу народних универзитета, чак је у ту сврху доводио

професоре из Београда, организовао курсеве за искорењивљење неписмености међу одраслим сељацима, покушавао да удружи сеоску сиротињу у задруге. Власти су се узнемириле видећи какву је бурну делатност развио двадесетпетогодишњи Жарко, а он, као да не примећује

опасност, наставља да окупља људе око себе. Жарко је обновио организацију комунистичке партије у Банату, коју је била разбила краљевска профашистичка диктатура, почео је илегално да штампа и растура лист »Лењинист«. То му власти већ нису могли опростити; ухапсили су га и осудили на дугогодишњу робију и лишили свих грађанских права.

Али чудновата ствар! Човек који нема ни власти, ни богатства, ни

»положаја« у друштву, којег гоне жандарми и прогања полиција због његових убеђења, обичан народни учитељ жестоко и непрекидно кажњаван, политички осуђеник, »комунистички бандит«, да се изразимо званичном терминологијом тих времена, представља опасност за власти самим својим постојањем. А у народу је Жарков ауторитет неоспоран. Његова реч је закон!

Почетком априла 1936. године отпутовали смо, ми рођаци, да дочекамо Жарка: истекао је рок његове робије и власти су му одредиле место боравка – село Избиште. Најближа постаја била је у оближњем селу Уљми, где су Жарка агенти требало да спроведу и да га на потпис предају месним жандарима. Стигли смо тамо много пре доласка воза и веома смо се изненадили што је на постаји било толико људи. А народ је једнако пристизао и пристизао. Испоставило се да се у Избишту и по околним селима пронео глас о Жарковом пуштању на слободу и људи су ко на колима, ко на чезама, а ко и пешице дошли да дочекају свога вољеног учитеља. Дошли су његови први ученици, деца коју је лечио, захвални родитељи те деце, пријатељи, другови по заједничкој борби. Постепено се пустара испред постаје толико испунила да се могао одржати митинг. Људи су били обучени, очешљани као на празник, поздрављајући се осмехивали један другом. И само што се воз зауставио, сви су полетели к вагону из ког је искочио сав озарен Жарко. Свако је желео да га загрли или бар да му стегне руку.

- Здраво, Жарко! Здраво учитељу! Здраво, Учо! Живео-о-о!

Пољупци, поздрављања, загрљаји пријатеља, другова, рођака. Ставили су му на располагање специјално украшене кочије, али он није прихватио да се вози и предложио је да пођу пешице, препустивши кочије деци. Нашој радости није било краја, и мој брат и ја и други дечаци успентрали смо се на кочијашко седиште и са те висине посматрали унаоколо. Пролеће је било у пуном јеку, сунце је блиставо сијало, лево и десно од пута простирали су се воћњаци са трешњама и кајсијама у цвату, свеже се зеленела трава, а напред је ишао Уча осмехујући се, прилазио час једној, час другој групи својих сељака и весело са њима разговарао. Позади се отезала поворка кола, чеца, каруца са женама. Пет километара од постаје до села прошли су неприметно. А кад је бучна процесија ушла у село и стигла до куће Зрењанинових, у дворишту и на гумну већ се тискао народ чекајући Жарка. Људи нису отишли у поља, решили су да прославе повратак свога учитеља – Уче, и никаква сила их у томе није могла омести. Директно на улицу били су изнети столови, клупе, свако је изнео шта је имао за јело, људи су прилазили, гостили се, честитали један другом као на празник. И ништа тај празник није помрачило: жандарми и полицијски агенти изгубили су се још на постаји.

Задремао сам на трему исцрпен догађајима дана. Из дворишта је допирао жагор, певање, смех, музика, млађи су играли коло. Иза зида је неко тромо сео на клупу и задовољним гласом рекао:

- Овде је читаво село! Нема само нотароша и жандара...

Сипљив старачки глас је одговорио:

- Куд би они! Упутили су се, зацело, код нашег богаташа, код Арсе седе.

За тренутак се разговор утишао, затим опет чујем онај сипљив полушапат:

- А знаш ли ти да је наш Уча – Ненад. Кад ти кажем! .. Доћи ће време - сетићеш се мојих речи...

Прислушкујем, осмехујем се у себи, схватајући о чему је реч. Деда ми је неколико пута причао истиниту бајку, која нигде није записана, али коју упорно препричава прост народ Војводине из поколења у поколење. У тој бајци се говори о томе да је давно, давно, пре триста може бити и пре четириста година у Јужном Банату живео неки Јован Ненад. Био је коњушар, чувао спахијске коње, био је роб као и стотине хиљада српских и мађарских сељака, лечио је људе народним лековима и многе је болеснике на ноге дизао. Људи су одлазили к њему – једни да побољшају здравље, други да поразговарају о својим незгодама, трећи пак да се посаветују, како да се избаве од тешке напасти богаташа-спахија, који су цедили из сељака последње сокове. Ненад се овим последњим није журио да одговори, само се са најодважнијим међу њима нешто сашаптавао. И тек кад су турски завојевачи следећи пут прешли Дунав и Саву и ухватили се у коштац с незаситим мађарским и српским

спахијама у давнашњој расправи ко ће од њих да угњетава прост народ, и кад су они у међусобном рату ослабили, иступио је Ненад пред народом и рекао:

- Дошао је на мене ред! Ко је за слободу и правду, ко је против богаташа и завојевача, ко не може да трпи ропство - нека ступи у моју војску. Ја, сиротињски цар, прогнаћу спахије и Турке, основаћу правично сиротињско царство!

И похрлише к њему прости луди, Срби и Мађари. Сакупио је Ненад велику војску, разбио непријатеље, очистио Банат и сву Војводину од непријатеља, дао је земљу онима који су је орали и сејали. И почели су људи срећно да живе.

Деда је тиме завршавао причу и на сва моја питања шта је даље било са Ненадом, одговарао је нерадо, да се не зна, ето, и да је то све. Само је једном рекао:

- Пронео се глас да су непријатељи нашли неког подлог човека, који га је издао. Ненада су ухватили и убили. А царство сиромаша су опустошили. Али све су то лагарије, лагарије! - додавао је деда, умирујући, како ми се чинило, и мене и себе.

Сетивши се бајке о Ненаду, коју ми је деда причао, сањиво сам се задовољно осмехнуо и убрзо заспао. Било ми је мило што нашег Жарка упоређују са легендарним Ненадом из бајке.

Жарко је поседовао изванредан дар да утиче на људе, њему су хрлиле стотине, хиљаде људи, обичних трудбеника. Читава наша породица трудила се да помаже Жарку у његовом тешком, али тако племенитом и неопходном раду. Као и сви, ја сам га веома волео. Због чега? Некако је то дошло само по себи. Ево једног случаја. Једва да сам имао шест година. Ником нисам признавао да се веома бојим мрака. Догађало се да ме увече мајка замоли да јој нешто донесем из дворишта. Ја сав претрнем, претварам се да не чујем или да сам заузет неким веома важним послом, а кад ми није полазило за руком да је обманем, подметао сам уместо себе оца или брата. Жарко је то опазио и, схвативши ме притекао ми је у помоћ.

- Чуј, Душко (једно од надимака одмиља у детињству аутора Предрага Милићевића у ближњем кругу – примедба уредника), знаш ли шта ми се десило кад сам био мали? Кад сам био отприлике као ти ја сам се ужасно бојао мрака. Непријатно је било што ја ту са собом ништа нисам могао да урадим. Кад наступе ноћи без месечине, ноћ се приближава, а мени ноге саме отказују да иду у двориште. И знаш ли како сам се избавио од те напасти? Нећеш поверовати! Сећаш ли се, код нас у Избишту у дворишту стоји бунар? Прво сам научно да претрчавам дању од врата куће до бунара и обратно са затвореним очима. Кад сам се дању извежбао да не гледајући без погрешке протрчавам тамо-амо, онда сам се и ноћу одважио. Брзо тако трчим, а самом ми наједном смешно било што сам очи затворио, кад је и тако унаоколо мрак и ништа се не види. Отворио сам очи и престао се бојати. Ето каква ми се смешна ствар догодила...

Слушао сам Жарка пажљиво, а у себи сам мислио: треба покушати, па њему је помогло.

Мајка ме је често слала да донесем нешто из шупе и ја сам одлучио да научим да претрчавам то растојање затворених очију. Мој брат Слободан се чудило:

- Што ти тако наслепо претрчаваш тамо-амо?

- Тренирам...

Ускоро сам се заиста тако извештио да сам могао да трчим до шупе не гледајући, а једном сам ноћу сакупио храброст и шмугнуо зажмутивши у таму.

Догодило се управо онако како ми је он испричао! Кад сам га с бабом почетком 1934. године посетио у тамници и он ме упитао - како Душко иду ствари? Гордо сам му одговорио:

- Мрака се више не бојим!

Он се осмехнуо својим благим осмехом и потапшао ме по врату. Па зар сам после тога могао да не волим Жарка?

Или да наведем други случај. Почетком 1936. године, пре него што је ослобођен из тамнице, мајка је отпутовала да се види са Жарком у Митровачкој казнионици и повела мог брата и мене. Припремили смо му пакет од најбољих намирница, што смо их имали у кући, баба и мајка напекле су укусне ђаконије. Нисмо заборавили ни на гладне Жаркове другове, којих је било много, понели смо дарове и за њих. У Београду смо пресели у други воз и брзо стигли до Сремске Митровице. Пред зградом робијашнице скупила се велика гомила посетилаца с пакетима, завежљајима, корпама, они су као и ми били рођаци или познаници затвореника. Мајка се са неким од њих поздравила, ту су се уопште сви брзо упознавали: невоља зближава људе. У то је изашао надзорник и по групама нас почео пропуштати на састанак са затвореницима. Идемо по уском ходнику, ваздух је у робијашници тежак, мирише на карбол. Пред улазом у одају за састанке сваког пажљиво претресају и тек после тога пуштају у пространу салу са ниским сводовима, преграђену јаким решеткама. С наше стране испред решетке у висини груди гвоздена баријера. Између ње и решетке шета се надзорник. Са друге стране решетке налази се омањи простор, око пет метара у дубину, а затим опет решетка с широким вратима и за њима дугачки ходник. Стојимо крај баријере, чекамо кад ће довести затворенике. И ето до слуха допире лако звецкање кључева, шкрипа брава, а затим и тапкање ногу.

- Воде их, воде их – чује се са свих страна.

И доиста, у ходнику се појавило петнаестак затвореника у пратњи трупе тамничара. Сви ми истежемо вратове, сваки покушава да пронађе свога. Загледамо се у лица: где је, где је, где је наш Жарко?! Ах, ето га! Жарко маше, прилази решетки, смеје се, задовољан што нас је тако брзо опазио. Ми се такође осмехујемо. Жарко се поздравља и најпре је поразговарао са нама, децом. Сваког је упитао како учи, да ли слуша старије. Одговарали смо

му да добро учимо, он нас је похвалио, насмејао се, обрадовао се што смо толико порасли, а нарочито је уочио мог брата Слобу, који се веома издужио. Тек после тога Жарко је засуо мајку питањима: о рођацима, познаницима, о збивањима на слободи. Мајка му брзо, брзо о свему прича, трудећи се да не пропусти важне појединости. Ја за то време бацам погледе и лево и десно, и љубопитљиво посматрам за мене нови амбијент. Посетиоци су се постројили крај баријере, разговарају са заточеницима. Једни плачу, други се смеју, радују се што су најзад увидели драго лице. Улево од нас, четврти уз ограду – млади пар. Заточеник – младић, блед, необријан – разговара са девојком. Тешко је на први поглед одредити шта је она њему: сестра или вереница. Изненада се заточеник закашљао. Јако до суза а није имао чиме да се обрише. Девојка му је преко баријере пружила марамицу.

- Не придржаваш се правила! Довикује надзорник који одржава ред у ходнику.

- Прекидам састанак!

Младић покушава кроз кашаљ да докаже да он није прекршио правила, да ништа није узео, али га већ двоје тамничара шчепаше да одвуку. Он се тако чврсто ухватио прстима за решетку да су му они побелели од напора. Један му тамничар отрже руку са решетки, други га кундаком удари по прстима, решетка црвени од крви, младић виче:

- Другови, помозите! Учо помози!

Али Жарко је већ полетео у помоћ. Он налеће на првог тамничара, придиже га и обара на под, а затим и другог одгурну од младића и командује осталим затвореницима:

- Другови! У круг!

Политички затвореници остављају своје драге, отржу се од решетки, образују круг, ослонивши се леђима један до другог, бранећи се од тамничара који су се сјурили на њих са свих страна. Затвореници захтевају да дође управник робијашнице. Тамничари насрћу, бију људе кундацима, срдито вичу:

- Доказаћемо ми вама, бандо

Анђа Милићевић са синовима Слободаном и Предрагом, 1940. година (с лева на десно)

комунистичка, таквог управника да ће вам пресести...

Уз вику и тучу сатеравају затворенике у ходник. Нас, посетиоце, такође без икаквог обзира гурају према излазу. Посета је завршена.

Зар је могло то што сам видео у робијашници да не узбуди моју дечју душу. Из оваквих утисака настало је моје поштовање и љубав према Учи, и не само код мене, већ код многих обичних људи који су га волели као рођеног.

Веома много је на мене утицао и мој брат Слободан. Био је старији од мене годину и по

Слободан Милићевић, 1944. година, активни учесник предратног илегалног комунистичког и даље антифашистичког покрета, партизан, ослобађао родну Југославију са Трећим украјинским фронтом Црвене Армије

и зато је, као што му је то по старешинству припадало, био коловођа у нашим дечјим играма, а ја сам се угледао на њега, пратио и ишао као »број два«. Брат је био врло немиран, осетљив, усхићивала га је лепота у разним њеним природним манифестацијама. Дешавало се да му се наједном сред игре допадне бреза, или криви багрем, лептир или зеленкасти гуштер на испуцаном зиду забаченог базена. Стане као укопан и на све заборави. Ја тада још нисам схватао да се то у њему буди тежња ка естетици, али он је и мене хтео да научи да осећам лепоту. Покушавао је да ми објасни, али га ја нисам схватао. Добро брате - мислим се - оне трешње, што смо ономад обрали у воћњаку богаташа Волфа стварно су биле лепе. Било ми је искрено жао што сам их испод кошуље половину просуо, док сам се са друговима плот прескакао. Пас нас је већ био стигао и није ми било до њих. А трешње су биле стварно лепота једна. Крупне као орах, тврде, по нека мало напукнута, слатке. Само је мало стиснеш, пључнеш коштицу и она се истопи у устима.

- Ма није у томе лепота – објашњавао ми брат и ја сам се ћутећи слагао. Кад тако упорно тврди, биће да има ту нечег, вероватно је у праву, касније ћу схватити...

Вукао ме у цик зоре на врх брда да гледам рађање сунца, а ја сам ужасно желео да спавам. Покораво сам се, тапкао за њим, али у себи био спреман да десет излазака сунца дам за пола сата доброг фудбала. Обојица смо били мршави, сатима смо јурили по

Слободан Милићевић

двориштима и сокацима, трчали за голубовима, јурили мачке, гајили куниће, свилену бубу, а са нашим верним пријатељем псом Јовом стварали смо просто чуда. Какве све игре са њим нисмо играли. Време ми је са братом у детињству весело пролазило, ја сам се у свему трудио да се угледам на њега, истина, маштао сам да бар у нечем претекнем Слободана, али ма колико да сам се трудио никако то нисам могао постићи. Слободан је растао брже, био је физички јачи и једино у чему сам успевао да га надмашим били су ћушке које сам често добијао, и то баш од њега.

Додуше, у једном, како ми се чинило, успео сам да се са њим изједначим. Али шта је из тога испало тешко је пресудити, јер сам ја ипак био очито заинтересована страна. А било је овако: дошло је време да брат пође у први разред. Почеле су припреме, купили су му нову одећу, књиге, и ја сам му наравно завидео. У то време одрасли као да су на мене сасвим заборавили, и ја сам одлучио да их подсетим на своје постојање. Зар они мисле да он може да иде у школу, а ја не могу? – размишљао сам у себи. – Неће им то упалити! – И два дана пре првог септембра изјавим родитељима да и ја хоћу такође да пођем у школу.

Рођаци су у почетку похвалили моју ревност, да сам, веле, момчина, али су ми почели објашњавати зашто ја не могу да идем у школу: још сам мали, законом није предвиђено, тешко ће ми бити. Ја сам као папагај понављао своје: хоћу с братом у школу – па куд пукло да пукло. Три сата су ми стрпљиво понављали, затим је родитељима досадило моје »хоћу у тај исти разред«, и одлучно рекоше: »Не може!«. Ја сам добио хистерични напад, нисам спавао сву ноћ, и родитељи такође нису спавали тако да су ујутро пустили. Мајка је отишла учитељу, објаснила му ситуацију и замолила га да ме прими условно, нека вели, иде мало, а временом ће му досадити, сам ће напустити.

Мојој радости није било краја. Како и не би! Идем у школу заједно са братом, у исти разред! Ишао сам недељу дана, месец дана – уживао. Он ради задатак, и ја радим задатак, он чита – и ја сричем, он пише – и ја шкрабам у свеску и на таблу сврачије ноге. Родитељи су се умирили, иде дете у школу, па добро, боље него да се вуцара без посла. Тако је неприметно прошла година. На крају школске године брата су, како је већ ред превели у

други разред, мене су оставили у првом. Било је увредљиво, свакако, али ту се ништа не може, кад је учитељ тако одлучио – значи тако треба. Ја сам се сложио да поново идем у први разред. Ипак сам у школи нису ме истерали, тешио сам се.

Друга година мог учења у првом разреду била је већ лакша. Ја сам много знао. Али на крају године опет сам био баксуз, изашла је некаква уредба да децу могу уписивати у школу само са седам година и мене су опет уписали у први разред. Кад сам по трећи пут, сад већ на основу закона, дошао у свој разред, био сам међу првошколцима као некакав академик у кратким панталонама. Знао сам не само шта ће предавати данас, сутра, кроз месец дана, него сам чак могао без по муке рећи шта ће учитељ говорити у другом полугођу и чиме ће се уопште настава завршити у првом разреду. Другови су ме поштовали због савета и помоћи, и пошто сам имао много слободног времена, јер се за часове код куће нисам припремао, ја сам после школе јурио за лоптом са старијим дечама. Потпуно сам престао да учим. По мом дубоком мишљењу није се имало више шта учити и тако сам на старом капиталу мирно пролазио као одличан до краја трећег разреда. Али почео сам постепено запажати да се мој ауторитет свезналице у разреду приметно смањило, неки су ме ученици претекли у знању, ја понекад нисам могао одговорити на најпростије питање учитеља. Срећа моја, што ми је отац био строг, брзо се снашао у мојој »звезданој« болести и тако ме ј оптеретио учењем и озбиљном контролом да сам се постепено поправио. Мој брат је за то време порастао, ступио у гимназију. Код њега се испољила склоност према књижевности, изванредно је цртао, његова стваралачка природа долазила је до изражаја. Искрено говорећи његово страсно одушевљење цртањем – могао је сатима да седи и да слика – мени уопште није било по вољи. Мање се играо са мном, а што је главно – ја сам се бојао да ћемо док он црта, ми заостати у физичком развоју иза осталих дечака. То је било уочи рата, хитлеровска »пета колона« а с њом и хитлеровски хитлерјугенд (у нашим крајевима било је многобројно немачко становништво) понашали су се веома дрско према осталом становништву. При потпуној попустљивости наше владе богаташки синчићи из хитлерјугенда бесно су пировали по граду, и наши сукоби са њима били су више него неизбежни. Кавга је обострано задевана - час су они нас први почињали да туку, час смо ми њих први лемали.

Једном предвече спуштамо се брат и ја са брега, а пред самим градом сусрећу нас тројица. Двојица братовљеви вршњаци, а један млађи, мог раста. Опазили су нас и стали на сред пута. Одмах смо схватили: туча је неминовна. Кад смо се приближили један од них рече:

- Па шта, рећи, долијали сте!

Само што сам помислио да нам се лоше пише, поготову ако им у помоћ притекне неко из њихове банде, кад брат без сувишних речи опаучи оног што је то рекао, да се овај сручи

као врећа. Други прискочи, Слободан му подметну ногу и он се простре на земљу. Трећи, видевши колико је сати даде се у бекство. Хтедох за њим да појурим, али ме брат погледом задржа и, обраћајући се оној двојници, претећи им рече :

- Дакле гадови фашистички, треба ли још да вас поучим да више не нападате мирне људе?... Пљуну на њихову страну и ми пођосмо даље.

Обузет усхићењем, загрлих Слободана, и ми весело прођосмо кроз немачки део града, у себи сам тада помислио да ја, по свој прилици, цртање потцењујем...

А једрилица над градом је једнако кружила и кружила. Ми смо се у нашем разреду све чешће и чешће враћали у разговорима на сребрнасту птицу и на ону која је њоме управљала, на Милу. Размишљајући о једрилици и једриличарки био сам огорчен што таква дивна девојка није у нашим редовима и веома сам желео да се Мила укључи у наш илегални омладински покрет. Е, кад би ја могао нешто ту да помогнем - смишљао сам разне варијанте. Било је просто неподношљиво колико нас је било мало, али да сам чврсто веровао да ће наступити дан када ће сви најчеститији, најсмелији, дивни и правични људи ступити у наше редове. Покушао сам да о том поразговарам са Слободаном, али сам тако сметено повео разговор, скачући с једног доказа на други, да је он ништа не схвативши, одмахнуо руком: мали си, вели, да се петљаш у такве ствари, снаћи ћемо се и без тебе кога треба, а кога не треба примати у наше редове.

Постепено су се становници вароши почели привикавати на кружење сребрнатих дугокрилих птица над старом тврђавом. Али »месершмитима« (краљевска влада је четири авиона купила у Немачкој и они су уз хуку надлетали кровове кућа) грађани уопште нису били усхићени. Над Европом су већ севале муње другог светског рата, његови одједи долетали су и до Балкана. Владајући кругови у Београду, подељени на англофиле и германofile, огрезли су били у разноразне махинације и интриге, односи међу појединим политичким партијама замрсили су се у такве чворове да је обичним смртницима остало само да слежу раменима. У земљи је владала политичка збрка. На основи велелепне уставне монархије, разне буржоаске партије од либералних демократа до хистеричних љотићеваца, играли су се »демократије«, све у славу престола, и што је још важније, у име учвршћења приватне својине, пре свега своје. Превејани лидери су као мађионичари манипулисали буржоаским слободама, акцијама и моралом, зајмовима и изборима, лажју и истином. А да би у тој прљавој лакрдији били међу водећима и догребали што већу добит, нису се либили никаквих средстава: од поткупљивања и преваре до убијања непожељних. Уз такве превејане управљаче, народ је био обесправљен.

Економски прорачуни и анализе нису увек пожељни и могу да буду досадни. Али,

ипак да би се боље схватила атмосфера предратних година у Југославији, треба навести неке чињенице.

Југославија је тридесетих година била омања, типично пољопривредна земља на југоистоку Европе, боље рећи њен аграрно-сировински привезак са свим последицама које су из тога проистикале. Од петнаест милиона становника земље готово дванаест је живело на селу. Уз то, двадесет хиљада крупних земљопоседника поседовали су 51 проценат читаве обрадиве земље. На све остало становништво отпадало је 49 процената. У нашој Војводини било је тридесет процената сеоских пролетера беземљаша, сиромашних домаћинстава – педесет процената, средњака – петнаест процената, а кулака са спахијама свега пет процената, иако су они поседовали лавовски део земље.

Савременом човеку није тешко замислити како је живела већина на селу при овакој подели. А градском пролетаријату било је још горе. Зато није ни чудо што је у земљи владала беда, општа неписменост, туберкулоза, глад, национално угњетавање, хронична незапосленост, и десетине хиљада људи било је принуђено да трбухом за крухом емигрирају у друге земље. Демагози су чак безобзирно у новинама писали, како је то корисно и за беспослене и за народ и за државу. Као, уче се људи у развијеним земљама да раде, па и паре шаљу својима у земљу и то је све корисно. А о дивљој експлоатацији тих бесправних људи, који су били принуђени да раде најцрње послове у туђини у фабрикама високо развијеног капитала – ни речи. Власти уопште нису желеле да решавају ове мучне проблеме. Њих је задовољавало постојеће стање, ништа им није сметало да у таквој ситуацији дупке набијају џепове, лепо живе и варају народ.

Примера је за то било много. Узмимо само изборе за парламент: 1938. године. У прогласима су их на сва звона рекламирали као најдемократскије. А у ствари то је била обична превара и лакрдија.

Пре избора кандидати за посланике лако су давали обећања, једно све лепше од другог, исто као што мађионичари извлаче пред наивним гледаоцима мараме у свим дугиним бојама, какву хоћеш. Непосредно пред изборе сваки кандидат-богаташ почињао је да гради некакав друштвено користан објекат, који је обећао бирачима на предизборном скупу: бунаре, одводне јаркове, тротоаре, клозете. Уздизане су се грађевинске скеле, преграђиване улице, прикуцавани на видном месту натписи на којима је било име и презиме кандидата који као то и то гради. »Обавести, вели наше! Та ја то из свог џепа за вас градим!« На дан избора свака партија је куповала гласове простих људи појединачно, свака по свом рецепту. Десна »Јенеса« пре гласања »поклањала« је сваком свом бирачу по леву патику, још деснија »Јереза« – по десну каљачу, љотићевци су пак делили специјално исечену половину динара. Други део

»поклона« бирачи су добијали после одговарајућег гласања – неко десну патику, неко леву каљачу, а неко и другу половину динара. И ти исти лупежи, сад већ посланици, частили су бираче ракијом, опијали народ на велико и на мало, претварајући изборе у огавну пијанку и тоталну превару. Грађење објеката обустављано је одмах после избора, јер у ствари изабраним посланицима није било ни на крај памети да испуне своја обећања, и по граду су још дуго били у оптицају слепљени динари као успомена на учињену подлост.

Само на једном месту, у мрачном сутерену с чисто пометеним земљаним подом за време избора није било пијаних и није заударало на мамурлук од пића. У просторији је био низ клупа и омањи сто осветљен петролејком. Седели су озбиљни људи и нешто претресали. То је био штаб партије радног народа под чијим је називом иступала Комунистичка партија Југославије, која се у то време налазила у дубокој илегалности. Овде нису куповали гласове, нису опијали, нису варали људе, нису им обећавали златна брда и медене реке, већ су обичним људима предлагали да се удруже и заједно боре за своју општу добробит. Људи су претресали резултате избора. Уча је руководио предизборном кампањом у Војводини и сад је анализирао резултате у граду. Говорио је: » ... 360 гласова за град, то је, другови, свакако мало, веома мало. Али и то је победа. У крају у коме су народне буне биле угушене пре више од сто година, где измрцварен, неписмен, затрован религиозним и националним предрасудама народ, изгубивши веру у све и свакога, говори »дај шта даш«, узима и леве патике, и десне каљаче, безнадно пије одмахнувши на све руком, у тим условима 360 гласова – јесте и те каква победа! У условима, кад љотићевски насилници и жандари могу да ухвате поштеног човека и изврну руке: »Шта је, бандиту, гласаш за комунисте, против си краља и отаџбине?!« – у таквим условима дати глас за нашу партију у јавном гласању – велико је јунаштво. За таквим људима ће народ поћи, дајте му само времена ... «

Другачије су мислили препредењаци и подмитљивци који су преваром дошли до гласова бирача. Они су већ отпутовали у Београд и засели у посланичке фотеле са јединим циљем – да се искористи нови положај ради згртања добити. Обогатити се, обогатити се, обогатити се – то је било њихово гесло. И није ни чудо што су се владе у такви условима код нас у Београду брзо мењале: проенглеска, пронемачка, профранцуска – људи нису ни стизали да прате њихове смене. Али иако су њихове иностране привржености биле различите спајала их је тежња да што уносније за себе и што скупље продају народно добро. Имали су још једну заједничку црту – велика је њихова мржња била према комунистима. Они реч »комуниста« нису могли мирно ни да изговоре. Зато им је заједничка линија била увек иста: на левичарске елементе

вршити систематски притисак, а комунисте на робију! О Совјетској Русији се није смело ни писнути, као да није уопште постојала. Невероватно, али чињеница је чињеница. Чему нас све у гимназији нису учили!

Учили су нас много и добро, али, ето, даље од Дњестра, Буга, Двине – непроучено пространство. Чак ни Волгу нису спомињали. Табу! Званичан друштвено-политички живот као да се осветљавао у разним новинама. Тамо је писало шта се све дешава на владајућој сцени, али је све то веома много подсећало на марионетско позориште. Баш као да неко вешто режира представу, вуче невидљиве узице и покреће лутке. Неозбиљно је све то било и уопште се није могло добро завршити.

Различито су се у народу односили према постојећој ситуацији. Песимисти су се сашаптавали и говорили да долази крај света, кукавни оптимисти из редова ситуираних малограђана који су живели у благостању, гледали су кроз прсте на све безобразлуке који су се дешавали и правили су се као да не виде шта се догађа. Било је и таквих који су једноставно одмахивали руком и нису уопште хтели да мисле својом главом. »Па шта! Бивало је и горе. Преживели смо и овако велико краљевство, створили, овакав ауторитет завојевали!« . Честити људи су видели да се тако дуго не може и да ће лопуже довести земљу до катастрофе општедржавних размера. До тога је ускоро, нажалост, и дошло.

ШТАМПАРИЈА

Наша штампарија је радила све интензивније. Њом је руководио Уча. Читаву техничку страну посла водио је отац. Слободан и ја смо са великим задовољством учествовали у раду штампарије. Али пре тога имали смо врло озбиљан разговор са оцем. Он нам је тихо објаснио да је штампарија одговоран посао, и уколико ми ту желимо да радимо онда неизоставно треба да испунимо један услов – морате добро учити, бити одлични из свих предмета.

Тетке, Вера и Љубима, такође су радиле у штампарији. Оне су долазиле раније од осталих. Љубима је куцала на машини оригинал отиска, а Вера је помагала мојој мами у припреми материјала. Радиле смо ноћу, од једанаест до два ујутро. Док смо радиле у штампарији строго се водило рачуна о илегалности. Беба, Неца, Браца и остали другови долазили су у току од једнога сата, од девет до десет, придржавајући се установљеног интервала. Кад су сви штампари били на окупу, отац је вадио из скривнице штампарску опрему. За тили час наша пространа кухиња претварала се у штампарску радионицу којом је

спокојно руководио мој отац – наш Старешина како су га са уважавањем звали илегалци.

Једанпут нам је отац саопштио да нас очекује веома озбиљан посао: »Нећемо штампати само летке, него и књигу«. Историју СКП(б), историју руских комуниста. Одштампаћемо је и наши ће људи по њој учити да живе и да се боре...

Анђелка Милићевић-Зрењанин, Вера Бранков-Зрењанин, Љубима Перовић-Зрењанин – рођене сестре, односно сестре **Жарка Зрењанина**, сараднице и ратне другарице у тешкој борби против фашизма. 1960. година

За нас та новост не само да је била интересантна, већ нас је просто ошамутила због свог огромног значаја. Нека ми опрости верзирани југословенски читалац, који је изучавао историју руске револуције у школи, на факултету, на семинарима у мирним условима. Ми ћемо му свакако изгледати као простодушни идеалисти, а понеко ће се чак, можда, осмехнути на ове моје речи. Али ту нема ничег чудног. Једна је ствар школа, факултет, семинар, реална социјалистичка стварност данашњице запарена компјутерско-социолошким научним истраживањима америчких совјетолога и богатих западних совјетолошких института. И сасвим је друго – та далека, тешка и драга илегална краја тридесетих година.

Треба отворено рећи – бољшевици су за нас били идеални људи, обдарени најбољим особинама, некакав концентрат енергије, чистоће, принципијелности и неустрашивости у борби са силама зла. За нас су они били тако особити да их нисмо могли замислити у обичним ситуацијама, на улици, код куће уз шољицу кафе, а о томе да они могу бити крај

нас нисмо ни маштали. Они су били у измаглици далеке Русије, земље која је оличавала победу над капиталом, земље која је служила као очигледан доказ да ми нисмо сањари-фантасте, и да се заједно са својим народом боримо за потпуно реалну и правичну ствар. У нама је живело уверење да и ми можемо у нашој земљи извршити револуцију управо онако како су то некад извршили бољшевици у Русији. Ох, како нам је било важно да знамо да постоји таква земља Русија, где су идеје социјализма не само овладале умовима људи већ и постале свакодневна стварност. О предстојећим тешкоћама у изградњи новог живота на рушевинама старог друштва, наравно, нисмо размишљали.

Био је у свему овом још један важан моменат – чврста вера да ако нам буде сасвим неиздржљиво, ако наши богаташи у борби против нас позову у помоћ богаташе Запада и наше се снаге сасвим исцрпе, бољшевици нас у невољи неће оставити, помоћи ће нам као браћа. Ту непоколебљиву веру југословенски комунисти успели су да улију у сазнање народних маса и та вера довела је до устанка против фашистичке звери одмах после 22. јуна 1941. године. Устанак се развијао по законима народно-ослободилачког рата. Наравно југословенски комунисти и народ, који се дигао у борбу за слободу испунили су свој национални дуг. Они су испунили и свој интернационални дуг – указали су сву могућу помоћ Земљи Совјета у тешком, критичном тренутку. И уједно, ако човек хоће да сагледа оне обавезне изворе, који су дали једном малом народу снаге да 1941. године, у дубокој позадини хитлеровске империје подигне устанак, није тешко видети да је то била, поред слободољубивости, националне гордости, храбрости и бескрајна вера устаника у снагу Црвене Армије и Совјетског народа, вера да ће баш они под руководством бољшевика разбити ударну песницу међународног капитала – немачки фашизам.

НОВАЈЛИЈА

Наша штампарија је настављала успешно да ради, али је посла било све више и више. Једном нам је старешина рекао:

- Обим послова је све већи и већи, па ће нам зато, другови, доћи новајлије.

Новајлије? За нас је долазак сваког новог друга био читав догађај. Ко је он? Шта га је привукло на нашу страну? Оваква и друга питања искрсавала су кад би видели новог човека, и ми бисмо га са нескривеним љубопитљивошћу посматрали. Али када се, на прагу наше кухиње, у нашој штампарији појавила плавоока Мила, мом чуђењу и радости није било краја. Мила - једриличарка! Е, па то је већ нешто! Е, овај новајлија, вала, вреди!

Ми смо углавном радили на четири шапирографа. На сваком се радило у четири руке, били смо подељени на парове. Један је припремао сјајну, налик на желе, површину, премазивао је, други је узимао хартију, стављао, поравњавао, скидао и одлагао у страну наштампани лист.

Те вечери отац је распоредио посао и парове. Нашао сам се у једном пару са Милом и био сам задовољан и поносан. А како и не бих! Најхрабрија девојка наше покрајине ради са

Легендарна **Мила Матејић**, студенткиња правног факултета Београдског универзитета. Од 1938. године активан учесник илегалног комунистичког покрета и народноослободилачке борбе. Ухапшена од стране Гестапоа 06.04.1942. године, обешена 21.06.1942. године

мном заједно! И каква лепотица! Мила је била средњег раста, тако хармонична и живахна, дивно грађена, одмах се видело да је спортисткиња и да другује са сунцем и ваздухом. Са њом је било лако сарађивати, некако невероватно пријатна, умела је сталожено и уједно полетно да прича о веома занимљивим стварима. Мила је волела да певуши и да се смеје. Због нечег ми је у сећању остао сунчани ореол њене косе и меки овал дивног лица. Милина лепота била је привлачно блага, из њеног лица, осмеха, очију зрачила је доброта.

Милини родитељи били су имућни људи. Матеја Матејић, Милин отац поседовао је стовариште дрва у граду. У пословном свету сматрали су га преким човеком. У исто време знало се да је био човек демократских погледа, премда то на први поглед није било у складу са његовим богатством. Имућни »очеви« града били су један конзервативнији од другог, а Матеја Матејић, мада је припадао њиховом

кругу по свом друштвеном положају, држао се од њих по страни. Њиховим редовима није приступао. Имао је разлога зашто. И то врло озбиљних.

Милин отац наследио је од својих родитеља одређени капитал и тек што је почео да реализује своје планове о развоју посла у цватућој како се сматрало, Аустроугарској империји, кад га узеше у војску 1915. године и послаше на источни фронт, у мочварну Галицију. Искусио је на сопственој кожи све невоље живота у рову: чистио је вашке, мрзнуо, гладовао и трпео издирања аустроугарске официрске елите. Кроз главу му је често пролазила

мисао: не треба Србин да служи овој империји, и то у исто време док се његов народ бори баш против ове империје за своју слободу. Та мисао, као зубобоља, није му давала мира, и на крају крајева, он одлучи да раскине са аустријском војском и да се преда Русима у

Милушка Матејић, мајка **Миле Матејић**.

У предратним годинама председник прогресивне организације »Женски покрет« у граду Вршцу

заробљеништво. Није то било лако учинити, али када је раскинуо са непријатељима свога народа, осетио је велико олакшање на души, као да се поново родио. Као заробљеника одвели су га дубоко у унутрашњост Русије. Упознавање нове, огромне земље и обичног руског народа је Матеји много користило. У Русији га је затекла фебруарска револуција, био је сведок Великог Октобра и грађанског рата. Матеја је гледао, слушао и непрестано се дивио оном што се збивало. На његове очи рушио се стари свет, а из пепела, немаштине, суза и глади у невероватним мукама рађао се нови свет, нови људски односи. И Матеја је закључио да је само велики народ у стању да изврши толико велике преображаје.

Вратио се Матеја из Совјетске Русије у своју Банатску равницу и посла је имао преко главе. У спахијској земљи владају вучји закони

и није му било лако, мада је имао средстава. Али и поред све своје заузетости Матеја се често сећао година проведених у Русији.

О ономе што је видео и чуо у Русији није било смисла да прича у кругу градских богаташа. Уопште га не би схватили. Зато се веома обрадовао познанству са Учом, руководиоцем комунистичког илегалног покрета Војводине. Тридесете године су биле веома сложене, и Матеја је у разговорима са Учом налазио одговоре на многа питања, која су га заокупљала, а сам је са задовољством причао Учи о бурним данима Октобарске Револуције. Матеја није постао бунтовник, али је новчано веома много помагао илегалну партију комуниста. И своју кћер је васпитавао у слободољубивом духу, често јој је напомињао: нема, кћери, на свету драже од слободе и правде. Много је Мила научила из књига. Кућа им је била пуна литературе, није то била кућа, него права библиотека, ту је била сва класика, између осталих и руска. Од Миле сам, узгред буде речено, први пут чуо за руске народољубце (Револуциона организација у Руској Империји, оснивана 1879. која је имала циљ да принуди царску владу на

демократске реформе, после којих би се могла водити борба за социјалан преображај земље - **примедба уредника**) Жељабова, Перовску, Фигнер, Кибалчића.

У нашој штампарији сви младићи и девојке су били весели, враголасти. Старешина је знао и да нам подвикне: »Тише, тише, зар се сме тако лармати? Та ја сам вас толико пута упозоравао: смејати се, певати, говорити можете само шапатом!«

Али зацело, баш зато, сваки виц или шала нагонила нас је да се смејемо до суза. Једва смо се уздржавали да се не закикоћемо, али било је довољно да нас Старешина погледа, па да нам се лица уозбиље. Особито смо волели да слушамо Милу. Она је тихо причала о летовима једрилице, о лепоти која се откривала из њене малене кабине, о својим осећањима. Њеним очима ми смо са висине видели нашу лепу земљу, наш Вршац, и огромна кукурузна поља, која су се пружала у даљини, танушне токове речица, путеве који су водили на све стране, мајушне таљиге и краве као бубице. А наша стара огромна тврђава одозго је изгледала просто као квадратић. Умела је Мила да прича и о узвишеном осећању слободе, које доживљава човек кад се једрилица, захваћена струјама, загрејаног на жарком банатском сунцу ваздуха, подизала све више и више у недогледно чисто небо.

- А ако бих се уздигла над Карпатима и кад би било среће са облацима.... – настављала је Мила и чак се пропењала на прсте као да је хтела да полети.

Ми смо је слушали и било нам је веома драго што је то видела и доживела она, наш друг. Мила је тако једноставно и лепо причала о стварима, које су нам биле недоступне, да нам се понекад чинило, као да заједно са њом крстаримо на једрилици. И није ни чудо што смо сву ту дивоту њеним очима упијали. То чисто небо, то невероватно чаробно плаветнило, те лепоте земаљске биле су наше и зато кад ми победимо ... и наши снови губили су се у магличастој даљини будућности.

Имали смо и свој ритуал на крају рада. Кад бисмо завршили са штампањем чврсто смо се збијали у групу и полугласно певали наше омиљене револуционарне песме. Изванредно лепе гласове имали су Неца, Беба, Олгица, Мила и кад би изводили за нас следећу строфу песме, ми бисмо од усхићења заћутали:

Црвен је исток и запад,
Црвен је север и југ,
Кораца тутње у напад,
Напред уз друга је друг!

Ми смо волели наше револуционарне песме. Оне су утољавале нашу чежњу за лепим, у магновењу су пребацивале на лирско расположење и још чвршће нас удруживале. Наша млада срца обузимала је тежња према херојском и песме су задовољавале и ту душевну потребу. Оне су прихватане као нешто нераскидиво наше. Нама су их старији даровали и ми

смо им били захвални за то. Са своје стране ми смо их са радошћу певали нашим новим друговима, али је сасвим разумљиво да наше песме нисмо могли певати сваком кога год сретнемо. А кад је к нама свраћао Дејан узимао у руке тамбурицу и, као волшебни чаробњак, украшавао песму музичком пратњом, то је већ био прави празник, и ми смо били на седмом небу од среће. У таквим тренуцима причињавале су нам се барикаде Париске Комуне, смели јуриш Прве Коњичке! (Перваја Конаја армија Семијона Буђеного - большевичка Прва коњичка армија Семјона Буђонија у Руском грађанском рату 1918-1922/23 г. – примедба уредника). Тргуно би нас из тог стања и враћао на земљу строги глас Старешине, подсећајући нас да је време да се разилазимо по кућама.

Једном, као и увек уздржано оцењујући оно што је урађено, Старешина је пред почетак рада рекао:

- Споро другови, споро одмиче. Посао је озбиљан, треба га што пре завршити. По мом мишљењу, много се сашаптавате, мајете се око ситница, кикоће те се. А знате ли ви да совјетски људи не обављају само посао, већ се још и такмиче један са другим за време рада. А најбољи је онај који смишљеније свој посао ради.

Ја сам се непријатно изненадио. Ето ти га сад! Радиш, радиш, трудиш се, на часовима у школи бориш се да не заспиш... и још нису са тобом задовољни! Седимо ступштени, чекамо шта ће нам даље рећи. Изненада устаје Мила и каже:

- И заиста, много времена узалуд губимо, много је што шта код нас непромишљено. Ето и хартију узимамо са једне гомиле, покрети нам нису усаглашени, много се врзмамо.... – и укратко је изложила своје мишљење како да се побољша рад.

Сви су заграјили. Неко је био сагласан, неко је био против, каква је вели разлика одакле се узима хартија, одавде или оданде ...

- Што да се забадава препиремо, хајде да се такмичемо...Ко више уради, тај ће бити у праву – предложила је Мила.

Сложили смо се са њом. И шта је ту почело да се збива! Сви су се уозбиљили, ућутали, сваки се старао да своју операцију изведе што спретније. Ненавикли, осећамо у себи напетост, све не полази одједном у брзини за руком, али постепено смо се уходали. Нико није желео да заостане, самољубље му није допуштало да се нађе на последњем месту и стога су се сви трудили да раде што је могуће боље. После је Старешина сумирао резултате и свечано саопштио да је победио Милин пар. Ја сам сијао. То није било макар шта. Претекли смо самог Брацу, нашу гордост и најбољег штампара! Али Браца се није ни најмање увредио и радујући се нашој победи шеретски рекао:

- Баш добро што је »плавоока« победила! Али ја нисам знао да је она таква мудрица. Та је, не бој се, унапред све: промислила, срачунала сваки покрет, а ми смо морали у ходу да се

престројавамо. Видећемо шта ће следећа ноћ показати!

БРАЦА

Малочас сам рекао: »Браца – наша гордост«, и нисам се изразио сасвим прецизно. Поносити се другом, који учествује у илегалном раду, наравно, могуће је. Али у овом случају

Браца - Борислав Петров. У предратним годинама руководиоц скојевске илгале у гимназији у граду Вршцу, један од организатора народноослободилачке борбе у Јужном Банату, секретар илегалног окружног комитета КПЈ, пао херојском смрћу 06.03.1942.

нисмо само ми били у питању. Борислав Петров - Браца, како смо га звали од миља, био је не само наша гордост, него и гордост града. Где овај оде, може се неко од читалаца скептично насмејати. Није херој, није космонаут – а гордост читавог града! То не може бити! А наш град је био разноводан, различити су људи живели у њему, раздирани класним, економским и другим противуречностима, удружени у разне партије и верске организације.

Па ипак је Браца био гордост нашег града. Невероватно, али бива и тако. Ретко, свакако, упркос свакидашњој логици, живот рађа у мукама и радостима неки пут такве људе као што је био Браца.

У времену о ком говорим средиште интелектуалног живота града било је литерарно друштво »Скерлић« и радничко културно- просветно друштво »Абрашевић«. »Скерлићевци« – тако су се звали чланови друштва – окупљали су се у гимназији или у учитељској школи. Нагло погоршање

политичке ситуације у Европи крајем тридесетих година одразило се и на друштвени и културни живот нашег тихог града. Почела се јасно уочавати подела снага на два тора, и ма да су десничари још увек водили главну реч, по свему се осећало да се у недрима друштва

рађа ново, прогресивно, и то ново је све чешће и чешће улазило у отворену борбу са снагама зла и мрачњаштва. Културни, интелектуални развитак друштва будно је пратио наш Уча и смело га, преко знајућих људи, усмеравао на нужни колосек. Тако је на рад »Скерлића«

Јованка Радаковић, активна учесница илегале. Ухапшена од стране Гестапоа у августу 1941., стрељана 19.09.1941.

утицао преко искусног комунисте Јованке Радаковић – професора књижевности у нашој гимназији. На рад »Абрашевића« утицао је преко Дејана Бранкова и других комуниста. Уча је правовремено уочавао изданке новог, све оне који нису желели да се мире са злом, који су слободно мислили, све оне који су били спремни да се боре против старог, неправичног света. Уча се разумео у људе, налазио природне таленте, брижљиво их неговао, упознавао са суштином револуционарних идеја и упућивао у народ, где се једино и могла испољити права личност. Његови васпитаници учили су народ и сами од њега учили, учили су се правичности, принципијелности, честитости, љубави према раду, некој особитој народној мудрости, и управо су им те особине помогле да касније у смртном часу не задрхте пред

непријатељем.

Уча је нашао и Борислава Петрова. Запазио је у њему и марљивост и постојаност, ум и жеђ за знањем и велике организаторске способности. Спријатељили су се. Дирљиво је било пријатељство младог полетног човека и већ зрелог револуционара. Под Учиним окриљем Браца је брзо стицао искуство и знање и израстао у талентованог предводника омладине, смелог и озбиљног илегалца, па није ни чудо што је убрзо стао на чело скојевске организације у гимназији, затим града, а потом и читаве покрајине.

Борба за умове и срца људи није се водила само у радионицама и фабрикама, већ и на заседањима друштва »Скерлића«. У рефератима и предавањима, у дискусијама сукобљавали су се различити погледи, различити прилаз у решавању нараслих социјалних проблема. Свака група старала се да у дискусији узме учешћа њен најбољи представник, који уме не само убедљиво да изложи и документује своје гледиште о конкретној теми, већ и оштроумном, духовитом речи, срећно нађеном репликом да згроми противничког лидера.

У томе Браци није било равних. Браца је изврсно познавао југословенску књижевност, народну поезију, фолклор, темељно је знао историју, теологију, латински језик и савршено

знао неколико европских језика. Јак је био и у класичној књижевности. Имајући изузетно памћење био је за главу виши од својих вршњака и у дискусијама се није плашио сукоба са најiskusнијим противницима. Било је право задовољство слушати га.

Високи, стасит, бледолики црномањастии младић дивних блиставих очију, у строгом црном оделу и белој кошуљи, излазио је на трибину свечане дворане гимназије, и у дворани, дупке пуној омладине, где је све кипело и бучало од спорова и разговора, кад би се Браца појавио завладала би тишина. Престајали би да шапућу чак и професори, ућутале би чак и најпричљивије девојке. Сви су очекивали занимљиво иступање и нису се преварали у свом очекивању. А већ и у то да ће после његовог иступања настати ватрена дискусија није било сумње.

Високообразовани потомци градских »очева«, које су подучавали гувернанте и домаћи учитељи, а били су сврстани у омладинске десничарске организације, које је краљевска влада обасипала привилегијама, наравно нису желели да препусте левичарима своје позиције. Они су се такође борили за умове и погледе омладине. Сваки директан напад прогресивних снага на монархијско уређење, на београдске хуље-богаташе, на светињу свих светиња - приватну својину, на крају доводио их је до беснила. Шта више, због слободољубља могло се и

Стефановић Реља, члан руководства илегалне скојевске организације учитељске школе, учесник устанка 1941. године, комесар Јужнобанатског партизанског одреда. Пао херојском смрћу у јануару 1944. године

излетети из школе. Власти су помно мотриле на омладину. Било је, на пример, довољно да Слободан (рођени брат аутора – **примедба уредника**) на књижевној вечери цитира неколико одломака из романа Максима Горког »Мати«, па да сместа излети из гимназије. Максим Горки се није смео чак ни поменути, а ко би се усудио да то не послуша – марш напоље са "вучјом картом" из свих гимназија краљевине! Наш друг Реља, био је искључен из учитељске школе само зато што је у свом говору цитирао великог српског револуционара-демократу и мислиоца Светозара Марковића. Да се ниси усудио да говориш о

револуционарима! Напоље из учитељских школа краљевине!

Браца је управо зато и био недостижан у својим иступањима, што је умео не само да до ногу потуче десног опонента, већ је и у индиректној форми знао да много што шта предочи,

умео је да изрази мисли и стремљења омладине не дотичући се непосредно актуелних тема. Он је налазио такве историјске паралеле, у говору спомињао царства и краљевства о којима се смело говорити, и на њиховом примеру показивао да краљевина није богом дана вечна творевина, већ пролазна појава, да је друштво живи организам који се стално развија и мења. И ма да је он говорио тобож о давно прошлим данима, сви су схватили да је реч о нашем времену, о нашој краљевини. Сјајни реферати о узајамним везама револуционарних процеса и књижевности у историји Француске, о нашем српском национално-ослободилачком покрету почетка XIX века и слободарским традицијама књижевности створили су Браци неспоран ауторитет код гимназијалаца и читаве мислеће омладине града, њега су стално бирали у управу литерарног друштва.

Десничари, главни Брацини противници, истакли су му као опоненте два брата Рајића, синове чиновника на високом положају. Они су добили добро домаће васпитање, много су се бавили спортом. Браћа Рајићи предњачили су у фашистичкој омладинској организацији »љотићеваца« и у спортском националистичком друштву »Сокол«. Маштали су да остваре утицај на културни живот гимназије, рашире фашистичку идеологију љотићеваца. Лепо грађени, још лепше »као из кутије« одевени, понашали су се на »корзоу« и на забавама у граду покровитељски охоло као неки супермени, који могу тек онако у пролазу и да »млатну« из досаде. Око њих су се увек вртеле улизице из богатих породица, и руку на срце, многим девојкама су се допадали.

Рајићи су били самољубиви и гурали су се на трибину. Браца, знајући степен њихове спреме, њихов осредњи литерарни ниво, пружао им је могућност да изложе своје мишљене да би се те фашизоидне духовне пропалице представиле омладини у свом својем »сјају«. И тек после тога је он сам узимао реч нокаутирајући их, показујући сву гнусобу и мрскост фашистичке идеологије. Навешћу један од карактеристичних литерарних дуела тих дана. Рајић старији је на трибини. Он бодро и самоуверено свечано говори слушаоцима о својој оданости монархији, свом одушевљењу, које гаји према помодним дворским песницима, писцима, препричава познате ставове књижевних хроника из владине штампе, који су свима већ дозлогрдили. Затим следи неколико цитата Ничеа, и са теорије Рајић прелази на стање ствари у Немачкој и Италији, где »надљуди« Хитлер и Мусолини воде литературу својих земаља ка процвату, а народе ка просперитету. После иступања засули смо га унапред припремљеним питањима: дели ли излагач гледишта Хитлера и Мусолинија у потпуности или делимично, како, по његовом мишљењу, живе Чеси у Протекторату, да ли и код њих »цвета« књижевност и друга питања.

Брацино иступање било је уништавајуће. Уз бурно одобравање дворане, он је тако удесио новопеченог српског »теоретичара« фашизма да овај није знао шта да ради, а Браца је

овако завршио свој говор:

- Можда би ви, представници фашистичке идеологије међу српском интелигенцијом својом усрдношћу и заслужили признање хитлероваца. Али невоља је у томе што по Розенберговим расним мерилима ваше прекрасно грађено тело не одговара нормама, које су установљене само за аријевце, и ви као Словени подлежете уништењу у случају њихове победе.

Како се уопште може проповедати идеологија неприкривеног презира према свом сопственом народу? Или ви сматрате да ћете заслужити благонаклоност својом ропском послушношћу, а можда ћете прећи у католичанство или ћете своје словенско презиме заменити немачким? Наш народ се током своје петовековне борбе против турског јарма убедио да је »Потурица гори од Турчина«. Али ако је тако, онда се са вама не само о књижевности не може говорити, већ се уопште нема о чему разговарати!

Последње Брацине речи пропратио је буран пљесак. Млађи Рајић хтеде да се туче, али се на време савладао. И не само због тога што је већина у сали била на Брациној страни. Браца је сам могао да се обрачуна са њим. Сви су код нас знали да једино три младића у граду могу да изведу »салто«, и међу том тројицом био је Браца. У тучи тешко га је могао ко савладати и нису га без разлога сматрали жилавим. Рајићи су снагу уважавали. Рајић-старији је био паметнији од свога брата. Осетивши да се омладина приклонила Браци, жустро поче да доказује своју љубав према слободи и независности, покуша да све пребаци на то да га нису схватили, али је било касно. Прилепио им се надимак »потурица«, а са таквим надимком није се ни могло помислити на лидерство међу омладином.

Имао је наш град једну лепу традицију: за дан рођења Светог Саве, великог српског просветитеља с краја дванаестог века, расписивао се конкурс за најбољи рад из друштвених и природних наука. На конкурс је било заступљено седам дисциплина: југословенска књижевност, страни језик, латински, историја, математика, физика, хемија. Радови су давани специјалном жирију под шифром. Шифре је отварао председник жирија на свечаној седници, која се одржавала у најотменијој градској дворани »Гликман«.

Градски оци су били убеђени да ће светосавске награде, по правилу увек добити деца из имућних породица, и за то уверење имали су јаке разлоге. Јер, било како било, деца богаташа имају најбоље услове за учење, родитељи својим чедима узимају домаће учитеље, заједно са њима путују по земљи и иностранству, а то несумњиво проширује њихове видике, па и читају они више. Можда су градски оци зато и били за демократију и новац за награде нису жалили. Нека, веле, победи најјачи.

Свечано светосавско вече те зиме 1939. године запамтио сам не само ја, већ, вероватно, и многи његови учесници и грађани, а поготову градски оци.

Дворана је јарко осветљена, блиста се. Већ сат пре почетка свечаности моји другови и ја смо запосели балкон одређен за омладину. Као и на свим књижевним вечерима, младеж се поделила по групама: лево седе »јакобинци«, у средини балкона – »мочвара«, а десно – »жирондисти«. Доле се комеша дворана, постепено се пуни. У ложама и првим редовима засела је месна елита, затим строго водећи рачуна о службеној потчињености и материјалној ситуираности – чиновници, трговци, богати сељаци. У задњим редовима, директно испод нас – обични трудбеници – радници, занатлије, сељаци. Пре седам сати увече дворана и сви пролази су крцати људима.

Заборавио сам да кажем да је наш град завичај Јована Стерије Поповића, великог српског реалисте и комедиографа, и није случајно што га у народу називају нашим Гогољем, претечом чувеног Нушића. Деловање и утицај Стерије био је огроман и зато није чудо што су у Вршцу још од средине прошлог столећа волели позориште, Стеријине, а затим и Нушићеве комаде знали су напамет, гледали их као znalци ствари, према стварној вредности оцењивали и врсну сатиру аутора, и суптилности глумачке игре. Ето зашто се на светосавском празнику после свечаног дела, увек давао неки добар позоришни комад.

Тачно у седам на сцену излази градоначелник, отвара заседање и позива на сцену директора гимназије и жири конкурса. Диге се завеса. Хор пева химну у част просветитеља Саве. Реферат о Савиној делатности и значају просветитељства држи директор гимназије Сучевић. Не слушају га пажљиво, сви са нестрпљењем чекају када ће прећи на главно – на објављивање победника конкурса. Најзад на сцену износе запечаћен сандучић у којем су коверти са шифрама учесника. Док чланови жирија отварају запечаћену кутију, директор Сучевић поче са свечаним говором:

- Поштована господо! Поштовани родитељи и грађани! Поштовани гимназијалци! Допустите ми да вам саопштим одлуке жирија донете у складу са правилником за светосавске конкурсе и на основу објективне оцене наших многопоштованих стручњака, који су плодотворно радили у комисијама....Прво место из српскохрватске књижевности освојио је рад под шифром »Лабуд« на тему....

Дворана замре у очекивању. Ја сам чак од напетости стиснуо песнице. Веома сам желео да прво место освоји неко од наших скојеваца или бар неки симпатизер нашег покрета. Ако постоји на свету правда, мислио сам, нека виша правда.... а ко те има, помози бар сад...

Директор замоли да му из отворене кутије дају коверат са шифром »Лабуд«, отвара га. Чује се како прска црвени восак и шушти међу његовим прстима хартија. Најзад он развија хартију и свечано чита:

- »Лабуд«, то је многопоштовани матурант наше гимназије... Борислав Петров!

Хор многогласно узвикује: »Виват! Виват! Виват!«, Браца излази на сцену, прима

честитања, клања се. Стављају му преко рамена ленту победника, уручују дарове. Дворана се пролама од плеска, ми – лева страна на балкону – просто смо помахнители. Десни ћуте, учтиво, тихо плескају.

Директор подизањем руке умирује дворану и наставља:

- Господо, молим да наставимо. Прво место за најбољи састав из латинског језика освојио је рад под шифром »Спартак«, – чланови жирија проналазе коверат са шифром »Спартак« и предају га директору.

- Прво место... припало је...припало је ... – директору се извијају обрве од чуђења, и он у првом моменту не може да изговори презиме. Али, најзад се савлађује и у једном даху каже:

- То је, господо, опет матурант наше гимназије Борислав Петров!

Хор поново узвикује : »Виват! Виват! Виват!«. У сали је урнебес.

Ми на балкону помно аплаудирамо.

Али се наш празник овим није завршио. Нећу препричавати све перипетије вечери, рећи ћу само да је Браца добио прве награде и из математике, и из физике, и из хемије, и из историје. Откад постоје конкурси тако се нешто није догодило. Кад је директор објавио резултате последњег конкурса из стране књижевности и прочитавши шифру, почео да отвара коверат да би прочитао презиме победника, дворана је већ из све снаге скандирала:

- Браца! Браца Петров! Бра-ца Пет-ров!

И људи се нису преварили! Сви су се дигли на ноге и плескали, смејали се некаквим племенитим смехом, осећајући да су сведоци невероватног догађаја – рађања талента! Помислите само – Браца је добио свих седам награда!

Ми на балкону лупали смо ногама пошто нисмо могли да плескамо, бридели су нам јако дланови. Наши гласови слили су се у једно отегнуто »Ура-а-а!«, Чак и »десни«, као да су привремено заборавили да је Браца »црвени«, и поносили су се њиме. Људе у дворани спајала је једна мисао: гле каквог је орла одгајио наш град!

Ја сам са балкона приметио да се доле, крај сцене спремају да Брацу бацају у вис. Дошапних момцима и ми се сви скупа спустисмо доле. На степенишном одмаралишту сударили смо се са старим Рајићем и генералом Станковићем. Они су љутито читали буквицу својим питомцима. Рајић је сиктао као змија:

- Ех, ви, дангубе, колико сам на вас пара потрошио, и каква вајда? Глупави Ћурани! Шта? Натрљао вам је нос? Седам шипака вам је Петров показао! Иако је »црвени«, требало би га узети да вам буде домаћи учитељ!

Пљунуо је и отишао. А надувена, охола официрчина, стари генерал Станковић лупкао

је сабљом као штапом, понављајући непрестано:

Шта сте урадили! Шта сте урадили!

Бацали смо Брацу у вис са заносом, стргли смо му лептир-машну нехотично, наравно, и тек кад смо схватили да он може остати без иједног дугмета, спустили смо га доле. Али омладина га још дуго није пуштала од себе, па и старији су са задовољством прилазили Браци, поново и поново му честитајући на блиставој победи.

А после позоришног комада омладина је играла коло. Браца је повео коло – »Банаћанку«. Висок, стасит, горд и срећан играо је са заносом и веома вично: глава потпуно непокретна, рамена му се извијају само у такту ритма, а ноге све брже и брже преплићу, док музиканти, достигавши врхунац, могу само да подржавају максималну брзину кола. И не

издржавши више од минута тај помамни темпо у такмичењу са играчем, прекидају, одмахујући рукама.

Потом су плесали ватрену »Самбу«. Била је у моди и »Кукарача«, игра са слободним покретима и извијањима, по осам у ред. Браца је играо све време. Позивали су га из игре у игру. А он се само осмехивао својим благим осмехом. Девојке су биле као полуделе, окружиле га са свих страна као неко чудо, нису га пуштале од себе, и није могао никако од њих да се одбрани. Ја лично нисам играо. Нисам умео, па и стидео сам се свог малог раста и веома сам завидео онима који су играли. А на девојке око Браце љутио сам се, чудећи се њиховом несхватању. Могле би да помисле да Браца има девојку и да нема за шта да му се вешају о врат! Просто је мрско гледати их, па већ су одрасле, а не знају шта раде!

Браца је заиста имао девојку, и ја сам знао о његовој љубави, али сам на то гледао са негодовањем. За мене су појам »револуционар« и »љубав« у то време били неспојиви. Каква може

Олга Радишић Петров, у предратним годинама секретар комитета СКОЈ-а у учитељској школи у граду Вршцу, организатор првих диверзантских група у рејону града Панчева. Ухапшена од стране Гестапоа 21.01.1941. године, стрељана 09.05.1942. године. Постхумно проглашена за Народног хероја Југославије

бити љубав кад се води огорчена борба, кад све духовне снаге треба трошити једино на нашу свету и часну револуционарну ствар. А све те циле-миле само одвраћају, и те како! Нисам,

разуме се, схватао тада да су моји аргументи право правцато моралисање, нисам разумевао и зато у себи нисам одобравао Брацину љубав.

А Браца је волео Олгу – нашу Олгицу, како смо је звали из милоште. Била је она ученица учитељске школе, на последањој години и руководила скојевском илегалном организацијом школе. Олгица је често бивала у нашој кући на састанцима илегалаца, долазила је код мог оца и мајке по књиге и ми смо се на њу навикли као да нам је род. Сматрали смо је најлепшом девојком у граду, њена лепота била уједно и свечана и враголаста, некаква циганска лепота без загаситости. Црне косе у локнама, са нежним руменилом на белом лицу и велике, невероватно лепе црне очи из којих је зрачила доброта, нежност и животна радост – ето каква је била наша Олгица.

Заволели су они једно друго чврсто, и љубав им је била срећна али краткотрајна. Боже мој, какав је то био прекрасан пар. Само мајка-природа може у изузетним приликама да створи и сједини такве драгуље.

Уча је поклањао озбиљну пажњу способној, талентованој омладини. Пратио је он и Брацу, њихов хармонични развитак и не једанпут им подвлачио да револуционар, ако хоће бити стварни народни трибун мора васпитавати у себи Лењинове одлике: скромност, честитост, чврстину карактера, мора имати широка знања, мора знати потребе обичног народа. Једино онај који поседује све те одлике може да поведе за собом народне масе у борбу против капитала. Уча је неуморно одгајао кадрове револуционара, а они су били преко потребни земљи тих немирних година.

– Можеш много што шта желети – говорио је Уча младим илегалцима – ал' и твоја »жеља« остаће пусти сан, ако не овладаш многим знањима, неопходним за свакидашњи рад. Можеш овладати огромним знањима, али народ неће имати од тога никакве користи ако у себи не васпитаваш прекаљеног борца. Класни непријатељ ће наћи хиљаду начина да те нагна да заједно са својим знањем служиш њему, а не народу. И најзад, можеш бити и пун знања и прекаљен, али ако не будеш свестан стварних, насушних потреба свога народа, твоја делатност неће давати плода и ти ћеш се потуцати по мраку овог сложеног света. Браца је добро усвојио Учине завете. Често га је човек могао видети међу радницима кланице, а пред само свитање – на пијаци града, код »крста«, где је његова фигура промицала кроз стотине најамних ратара, који су дошли да продају своју радну снагу и очекивали долазак управника имања да их узму у најам. Уча је Брацу водио од групе до групе, упознавао са најразличитијим људима, разговарао о животу, деци, тешкоћама. Браца се пажљиво загледао у њихова изборана, обрасла чекињом, лица, измучена немаштином, у очи у којима се следила патња. Његова младалачка душа упијала је и њихову муку и постепену, све већу спремност за борбу против неправде која их окружује. Уча је спремао штрајк пољопривредних најамних

радника, а Браца је имао могућност не само да реално увиди – шта је то народна беда, него и у пракси живота да види како се продаје богаташима радничка снага.

ИЛЕГАЛЦИ

Живот је текао својим током. Дању смо се бавили свакодневним пословима, ноћу смо и даље радили у штампарији. Већ три месеца радили смо напорно на штампању књиге. Свесрдно смо се трудили, у раду нам је помагало и такмичење. Временом смо сви овладали сложеним процесом штампања на шапирографима. Девојкама је особито посао ишао од руке. У њиховим спретним рукама хартија је пријањала на масу смесе, налик на желе, шапирографа без иједног мехурића, они су је вешто скидале и добијао се јако добар отисак. То је био заморан, једноличан посао, изнуривао нас је и није ни чудо што смо се умарали, а уз то радили смо ноћу. Старији другови су се старали да некако унесу промене у исцрпљујући рад, правили су прекиде, организовали су занимљиве дискусије о прочитаним књигама, расправљали о филмовима, које су гледали, причали о међународној ситуацији и стању у нашој земљи, о томе како то монополисти згрћу баснословна богатства, а радни народ не види како га експлоатишу, како се богате капиталистичке земље спремају за рат и нову поделу света. Посебно смо волели кад се причало о Париској комуни и Великој пролетерској револуцији у Русији.

Једне вечери дошао нам је Уча и у предаху повео се овакав разговор.

- Ето, ми радимо, боримо се. Али живот не стоји у месту, иде напред, и није искључено да ће се револуционарне промене у блиској будућности догодити и у нашој земљи. Народ ће победити, узети власт у своје руке. Биће бескрајно много посла. Било би занимљиво знати чиме би сваки од вас желео да се тада бави, какав би посао изабрао за себе?

Сви су се ућутали, не очекујући овакво питање. Најзад се Старешина осмехну и рече:

- Ала си смислио Учо! До победе је веома далеко. Тешко је и замислити да ћемо у скоријем времену савладати буржује.

- А ти ипак кажи! - зачикавао га је Уча. Хајде, хајде, кажи! Занима нас чиме би хтео да се бавиш после победе револуције?

Ми загаламисмо сви у глас, прекидајући један другог, наваљујући на Старешину да каже...

- Па ако баш хоћете да знате, рећи ћу вам. Старешина се на тренутак уозбиљи. – После наше победе веома бих желео да радим у некој великој библиотеци. Бољи посао не могу да замислим.

Мила је била убеђена да ће после победе револуције сви преступници нестати са лица земље и да ће се потреба за правницима смањити, неће судови имати коме да суде, а правници да бране и зато је она пожелела да промени професију и буде лекар. Завршила бих медицински факултет и лечила бих дечицу. Моја мајка није желела да мења свој учитељски позив, она је једино маштала да организује много курсева за искорењивање неписмености међу одраслима. Превише је код нас у земљи, оних који не умеју да читају и пишу, и немогуће је после револуције трпети ту невољу. Брат Слободан чврсто је решио да буде сликар. Беба и Олгица су маштале о раду у друштвеним организацијама. Љубима је несигурним гласом запитала, да ли би јој касно било да пође у глумачку школу, тако бих то хтела! Али највише ме је изненадио Брацин одговор, чак ме је зачудио и допао ми се веома.

Он је сањарски рекао:

- Ако ми релативно брзо победимо, отићићу да помогнем друговима у некој другој земљи да изведу револуцију. Њима ће, наравно, као и сада нама бити тешко да отпочну, а ми овде имамо искусне другове и они ће се снаћи и без мене како да граде нови живот, шта да раде да народ боље живи.

Кад је на мене дошао ред и Уча ме запитао шта се ја спремам да будем после револуције, ја сам поновио Брацин одговор, јер ништа боље од тога нисам могао да смислим: помагати друговима у другој земљи, кад им буде тешко, да изврше револуцију – па то је сјајно!

Тежак, пун опасности живот илегалца, испуњен заједничком одговорношћу и интересима одражавао се и на њихове узајамне односе. Некаква мека срдачност, присност и уздржана деликатност, стремљење да се раздели с другом све своје материјално и духовно богатство, тежња да се подметне своје раме ако је другу тешко - све је то ненаметљиво зрачило у њиховим односима. Као да је на њих мислио велики Шота Руставели када је пре толико година написао своје генијалне стихове:

Све што си себи узео, знај, пропало је,

Све што си другу дао, твоје је!

Али за нас је најзанимљивије било када су нам старији другови давали часове о »држању пред класним непријатељем«. Одавно је познато да је илегална делатност сложена и опасна и ту се мора веровати у другове као у самог себе. За све важи само један закон: ако паднеш шака непријатељу – умри, али немој издати другове! Издајнице смо мрзели више него непријатеље. Старији су нам на конкретним примерима показивали како су се у тешким ситуацијама држали искусни револуционари. Притајивши дах слушали смо приче о

искусним политичким затвореницима који су прошли кроз страшна мучења и саслушања у полицији, – шта све нису примењивали полицајци испитујући легендарног Попиводу, а он је ћутао и ни једне једине речи није изговорио. Ломили су му и шаке и табане, али он није издао другове. А одважна Цана! Њој су гурали у уста огромне количине соли, а кад ју је почела мучити и жеђ од које се луди, мучитељи су испред ћелије проливали воду тако да је жуборила, појачавајући муке ухапшенице... али и Цана је ћутала, никог није издала. Једном нам је стари комуниста, радник Илија причао о провали илегале у Војводини:

- У зиму 1936. године талас жестоких полицијских удараца обрушио се на многе организације комунистичке партије у Војводини. Провала је потицала однекуда одозго, из ЦК у иностранству, из Беча. Полиција је ухапсила Учу и још око четири стотине људи из различитих срезова. Међу њима у групи из Вршца био сам и ја. Одвукли су нас све у Бечкерек, где је вођена главна истрага. Ћелије затвора биле су дупке пуне. Сваког дана саслушања, батине, мучења. Полиција је желела да мучењима заплаши ухапшене, да бар од неког извуче признање, да га принуди да све исприча о раду илегале, а затим да на основу тих признања, претпоставки, сведочења провокатора, организује давни судски процес на коме би приказали комунисте као терористе и бандите. Наравно, после таквог процеса многе наше другове отерали би на дугогодишње робије, покрет би био обезглављен.

Мучили су људе на разне начине: вежу човека између два гвоздена кревета и скачу по њему, туку, уништавају му за живот важне органе, бубреге, плућа. Или привежу ноге за руке, окаче га и ударају по табанима. Тако је то трајало данима и ноћима. Најрафинираније од свих мучили су нашег Учу. На њему су целати испробали све своје методе мучења. Али Уча и остали затвореници држали су се, нису одавали своје другове. И ма колико да су се крвници старали да држе у тајности свој поступак према политичким затвореницима, из затвора су процуриле на слободу неке информације. По земљи су се почели ширити гласови о стравичним, нечовечним мучењима, којима подвргавају ухапшенике у затвору. Опозиција у парламенту упутила је влади интерпелацију. Да би могла да пусти новинаре у затвор ради спољњег изгледа полиција је одлучила да изврши оправке у ћелијама, у којима су држани наши другови. Затворенике су привремено превели у велику дворану.

Лежали смо на поду, претучени, крвави. Неко је стењао, неко ћутао. Понеко узвикује у несвести. У дворани-ћелији је полутама, прљава светиљка жмирка испод таванице. Касно ноћу кад су дежурни стражари задремали, чујем – неко пузи. Пузи само на рукама, ноге су му отказале. Лице му је сасвим црно од модрица, уместо ушију пликови. Нисам га у први мах познао, док ми до свести не допре познати Учин шапат : »Друже, чуј!«

Уча је полако пузао од једног до другог, сашаптавао се са људима, бодрио их, саветовао како да се даље држе, како да поричу исказе провокатора, шта да говоре на суду. И тако сву

ноћ до зоре, од друга до друга. Не водећи рачуна о свом израњављеном, измрцвареном телу. Чинило се да му на телу није остало живог места, све је било искрвављено... само му је поглед био оштар, глас уверен и говорио је оно најпотребније... Гледао сам га са поносом и дивљењем.

Свако од нас после разговора са Учом осећао је нови прилив снаге и ми смо већ чврсто знали да ћемо поднети свакојака мучења, издржати све што нас још очекује, да нећемо издати другове кад је међу нама такав човек какав је наш Уча! Велика је то ствар, другови, када се човек за праведну ствар бори... – тако је Илија завршио своју причу.

Ми смо знали да је Илија био врло ћутљив човек и баш због тога његова подробна прича о стварном другарству, великим моралним квалитетима комуниста и у првом реду професионалних револуционара деловала је на нас још убедљивије.

Професионални револуционари скоро да нису имали свој лични живот јер су их непрестано прогањали. Уча је сву своју енергију концентрисао на револуционарни рад. Али је он ипак септембра 1939. године обрадовао своју мајку, кад јој је довео снаху – своју жену Бебу-Јелисавету Петров, објаснивши јој да су се због политичке ситуације, он и Беба венчали илегално, само пред друговима. Мајка и сва наша породица били су срећни и радовали се њиховој љубави. Ову дивну, врло способну и скромну девојку из честите вршачке породице познавали смо сви по њеној успешној активности на политичном пољу. Беба је са великом љубави помогала Учи у његовој тешкој борби. Када је бивао хапшен, односила му пакете и одржавала везу између Уче и илегалних организација Војводине. Тако је било и 1940. године када га је посећивала у затвору и присуствовала на судском процесу у граду Петровграду (сада граду Зрењањину) који је вођен против Уче и још двадесет другова-комуниста.

Жарко је на том процесу задивио јавност својим храбрим и одлучним држањем, и од оптуженог фактички се претвори у тужиоца против целата. Он се није уплашио сурове казне и искористио је могућност која му се указала да исприча истину о мучењима и батинама, којима се подвргавају у затворима људи, само што су му дали реч на суду, он је сместа иступио са одлучним протестом против зверстава полиције:

»...Од мене су у полицији тражили да признам да сам био код обућара Сечењија и пошто сам ја то одбио тукли су ме у полицији више њих. Прво су ми везали руке, те између руку и ногу испод колена провукли штап и тај штап ставили на две столице. Табани су ми дошли близу хоризонтале те, су ме тако по табанима тукли, бикачама и пендрецима. Тукли су ме врло дуго и после су ме бацили на земљу. Пошто сам ја одбио да признам оно што су тражили од мене наставили су ово батинање од седам сати после подне до пола дванаест у ноћ. То је било 4. маја ове године. Тукли су ме пендрецима где год су стигли. Један агент ударао ме је песницима и ногама у слабине изнад бубрега. Други ме је стезао палцима иза

ушију.

Кад су ме скинули са столица ставили су ми ноге у воду са сирћетом и луком. Ударање по ногама понављали се у три маха на горе описани начин. У међувремену између удараца по ногама њих 7–8 тукли су ме бикачама, пендрецима, песницама, свуда по целом телу, по рукама, по горњим деловима стопала, газили ми голе прсте на ногама петама од ципела, нарочито су ме тукли по врату и по десном бубрегу. Стезали су ми прсте на десној руци ваљкастим тврдим дрвцима. Чупали су ми косу и ударали где год су стигли. Пустили су ме тек онда кад су видели да ће ми кожа попустити и кад су дошли до уверења да тучом и пребијањем неће од мене измамити тражено признање... «

Уча је више пута био на робији. Од 1936. до 1940. године власти су га хапсиле неколико пута, али никаква мучења нису могла сломити његову челичну вољу. А његово хапшење 1940. године кукавно се завршило по краљевски суд. Процес је био јаван и власти су се превариле у рачуну. Учин говор, који је одржао на процесу изашао је изван зидова суда и народ је сазнао за њега. Он није узбудио само Војводину, преписивали су га у свим крајевима земље и учили на њему младе илегалце. Свој чувени говор Уча је одржао пред препуном судском двораном у име двадесет и једног окривљеног. У завршној речи скресао је у лице властима:

»Ја се овде не браним, ја овде оптужујем. Ја пред својом савешћу, пред својим народом и пред идејом којој служим не осећам ни најмању кривицу!

Мене оптужују и називају државним преступником, непријатељем своје земље само зато што сам комуниста, што се свим снагама борим против издајника своје домовине, који је продају у ропство фашизму; што поздрављам успостављање дипломатских односа са Совјетским Савезом. Све ми то инкриминишу као комунистичку пропаганду, премда читав наш народ сматра да управо захваљујући СССР-у наша земља још није увучена у тај ужасан империјалистички рат. А суде ми управо они који отварају врата наше земље пред хитлеровском разузданом војском.

Ја оптужујем полицију која нас је подвргла мучењима, која нанела удар основним правима човека. Захтевам да они уместо нас седну на оптуженичку клупу. Захтевам.... «

Седео сам заједно с мојом мајком у дворани суда, слушао притајивши дах, убојити Учин глас и одушевљавао се њиме. Како једноставно и оштроумно говори! Његове речи су поражавале непријатеља и уносиле увереност код другова, нагониле нас да гордо дигнемо главе. Колика се огромна снага крије у истини! Био сам узбуђен и чинило ми се да је огромни портрет покојног самодржца Југославије, који је висио над главом председника суда, њише и мало-мало, па ће се срушити, а заједно с њим срушиће се и сам затвор и читава наша трула царевина.

А Уча је једнако говорио, горд и миран пред лицем непријатеља. Око њега су стајали наоружани жандари, у сали су се налазили преобучени наоружани агенти.

О процесу над двадесет и једним југословенским комунистом и о њиховој праведној борби с мрским режимом јавио је радио Москва септембра 1940. године.

То је, наравно, била велика победа! Но било је код нас и неуспеха. Од њих нико није био осигуран и у главном су наши неуспеси били проузроковани издајом. Илегала не може да живи у илузији да се покрету прикључују једино честити људи. Полиција нам је слала провокаторе, било је случајева да неки од другова нису издржали мучења. Зато су нас наши руководиоци, разговарајући са нама, омладином упозоравали отворено да морамо бити

Сава Мунђан, секретар илегалног
Окружног комитета КПЈ, комесар
седишта партизанских одреда Јужног
Баната. Пао херојском смрћу
05.09.1941. године

спремни на најгоре, на мучења. Говорили су – наш непријатељ је искусан и лукав, полиција шаље у наше редове своје људе, пре или после мораћете се са њима сукобити. И тада ће много зависити од ваших људских особина: чврстине, вере у другове и ако ви не задрхтите у тешком тренутку и издржите, онда ће и организација живети и борити се.

Нема ничег страшнијег од издаје. Ко се осећа слабим, ко нам прилази из самољубља, из жеље да се истакне, из авантуризма, томе није место у нашим редовима. О томе нам је на часу »о држању пред класним непријатељем« говорио Сава, студент правног факултета, за нас неоспоран ауторитет, јер је он успео да издржи муке и робију и сурову школу илегале.

- Драги моји другови! Одвагајте на тананим теразијама и реално процените своје снаге. Боље је повући се и поштено рећи да нећеш издржати, него да постанеш издајник. За наш покрет нема великог

значаја како је човек постао издајник, из страха после првог шамара, или на справи за мучење, кад су га истезали до бесвести. Резултат је један те исти, само с том разликом што они који слабост испоље одмах полиција обично искоришћава стопроцентно, постепено их преобраћујући у за њих непроцењиве доушнике. Промислите о томе пре него што се својом делатношћу определите за наш покрет.

Мила је слушала Саву, као и ми, пажљиво, а затим као да га је упитала, или је

размишљајући и разговарајући сама са собом, рекла гласно: »Лако је теби, Саво, говорити, ти си своју проверу прошао. Мислити о томе, свакако, треба и може се, али како проверити себе у обичним околностима? Да ли си кадар издржати мучења? Ту се преварити не смеш! «

Учинио ми се да је у њој већ сазрела некаква одлука и да она жели да нама својим друговима то повери. Али Мила више ништа тада није рекла. После неколико дана замолили

Бeba – Јелисавета Петров, студенткиња правног факултета Београдског универзитета, члан илегалног Окружног комитета КПЈ, пала херојском смрћу 06.03.1942. године

су ме да Браци пренесем неку важну поруку. Да се не бих сусрео с Брациним оцем, који није одобравао погледе свога сина и његово учешће у нашем покрету, ја сам у његову кућу увек улазио из баште, а не са улице. Тако и овог пута, прескочивши плот, тихо сам се привукао до Брацине собе, провирио кроз прозор... и од запрепашћења стао као укопан. На поду су лежале везане за руке и ноге Беба, Неца, Драгица и Мила, а Браца их је бичем шибао по босим табанама. Лица девојака су била напрегнута, грчиле су се од бола, сузе су се котрљале низ образе, али су ћутале, гризле усне, не испуштајући ни звука.

Ја сам нехотице крикнуо од запрепашћења и тиме прекинуо проверу држања пред »класним непријатељем«. Приметили су ме, увукли кроз прозор у собу и дуго наговарали да ником од другова не испричам шта сам видео у Брациној соби.

- Ето ми смо организовали малу проверу – рече Беба. А старијима не треба

говорити, неће схватити....

Мила, је била веома задовољна што при батинању није изустила баш ни звука. Заједно смо се враћали кући и ја сам је посматрао из потаје како она елегантно по мало храмље. Гледајући је, сетио сам се провере и осмехнуо. Мила је опазила мој осмех, застала је и намрштивши се рекла:

- Слушај, нема ту ничег смешног. Сваки озбиљан посао треба знати до танчина. Не сме се веровати тек тако! Схваташ ли? Може и добар човек да не издржи...

Гледајући Милу чудно сам се како је могла у њој да се споји нежност, лепота и доброта са чврстином и чак суровошћу кад се започне разговор о нашим непријатељима. Тада су

Драгица Петров »Анка«. Професорка, члан окружног седишта антифашистичког отпора, руководилац илегалном штампарском техником округа. Ухапшена од стране Гестапоа 08.09.1941. године. Упркос тешким мучењима није признала чак ни своје име и била стрељана као илегалка **Анка**

њене плаве очи попримале челични одсјај.

Књигу смо одштампали у рано пролеће. Тежак и опасан посао нас је зближио. Привикли смо се на наше ноћне сусрете, на шале, дискусије. Али дошло је време да се растанемо.

Одлучили смо да обележимо последњи дан заједничког посла на књизи. Мајка је испекла велику питу и угостила нас је чајем. На растанку смо отпевали наше омиљене песме. Добро смо запамтили речи, које нам је те вечери упутио Старешина:

- Ви сте, другови учинили подвиг! Али запамтите, ни под каквим околностима не смете ни речи о томе прозборити. Полиција одавно тражи нашу штампарију...

Отац се није без разлога бринуо. Десетог дана после завршетка посла, полиција је нешто нађушила и извршила претрес наше куће.

Преврнули су све тумбе, али опрему за штампарију нису нашли, па су отишли празних шака. Веома сам се поносио што је мој отац направио таква скровишта да их нису могли наћи ни највештији полицијски агенти.

ЛОГОР НА ТЕСТЕРИ

Време је брзо летело. Мила и Браца, су завршили гимназију и уписали се на универзитет, на правни факултет, и ми смо их све ређе и ређе виђали. Мени се понекад

чинио да је без њих наш илегални покрет у гимназији осиромашео. Али живот не стоји у месту, и други послови, други догађаји су нас заокупили.

Запамтио сам за читав живот 15. септембар 1939. године. Тог дана су ме примили у илегални Савез Комунистичке Омладине Југославије. То је била за мене огромна част. Примио ме је у СКОЈ мој идеал Браца. Мени се чинило да ја одавно учествујем у покрету, јер сам извршавао различите налоге старијих. Али једна је ствар – фактичко учествовање, а сасвим друга – кад те званично приме у Савез Комунистичке омладине. Груди су ми се шириле од поноса што сам примљен у тако славну организацију!

Напомињем да су Комунистичка партија и СКОЈ тих година деловали у дубокој илегалности. Радници из предузећа, студенти универзитета, гимназијалци нису знали ко је од

Неца – Лукреција Анкућић, студенткиња шумарског факултета Београдског универзитета, члан илегалног Окружног комитета КПЈ, ухапшена од стране Гестапоа 31.07.1941. године, обешена 14.10.1942. године

њихових другова комуниста или СКОЈевац. Да би попунили своје редове, организација је најпре пажљиво посматрала човека којег је хтела да прими у Комунистичку партију или СКОЈ, проучавала га, проверавала на конкретним стварима, давала му посебне задатке. И тек кад би прошао кроз неопходну проверу, издржавши неку врсту пробног рока, био је примљен.

Илегални покрет је по структури имао строгу организацију. Основна јединица била је ћелија и новог су друга упућивали у једну од тих ћелија. Зато је он познавао у организацији само два-три друга из ћелије и никог више. То је чињено из конспиративних разлога да у случају провале не настрада читав покрет. Сматрало се недопустивим да се човек распитује о даљој организационој структури илегалног покрета и о конкретним друговима који се налазе у њој. Ми смо се бавили штампањем летака, књига, извршавали, како су нам говорили,

значајан задатак, али нико од нас није постављао питање: с којим смо од старијих другова ми на вези, какве ко испуњава задатке. И било какво питање било би схваћено као упозорење за

будућност: да ли га је то човек поставио из чисте љубопитљивости и наивности или можда има неке скривене намере. У циљу илегалности приликом познанстава употребљавани су партијски надимци, и ми смо углавном знали партијско име друга, а не његово право презиме.

Било ми је жао да се растајем од Браце и Миле, који су отишли на школовање . Додуше,

Јелена Варјашки – члан илегалног комитета СКОЈ-а града Вршца, активан учесник ослободилачког устанка, ухапшена од стране Гестапоа 06.09.1941. године, стрељана 09.05.1942.

уместо њих наша илегална омладинска организација попунила се другим прекрасним људима, силним и смелим: Драганом , Јеленом, Пером (Лукић Драган, 1940. године секретар илегалног комитета СКОЈ-а у гимназији, активни учесник народноослободилачке борбе у Србији , Јелена Варјашки - на слици, Пера - Петар Стојковић – доле на слици -члан руководства СКОЈ-а у гимназији, активни учесник устанка 1941. године, обесио га је Гестапо 1942. Године - **примедба аутора**), Слободаном (братам аутора - **примедба уредника**).

А 1940. године Драган ми је већ наложио да формирам скојевску ћелију у четвртом разреду гимназије. Били су примљени у СКОЈ Урош (Стефанов Урош, активни учесник устанка и народноослободилачке борбе) и Тиха (Ацкета Тихомир, активни учесник устанка и народноослободилачке борбе) моји најбољи другови. Посла смо имали много. Бавили смо се пропагирањем књига Максима Горког, Николаја

Островског, Цека Лондона, привлачили омладину у наше лево крило књижевног литерарног друштва »Скерлић«, бавили се антирелигиозном пропагандом, скупљали »црвену помоћ«, организовали фудбалска и шаховска такмичења међу разредима. Све нам је то омогућавало да боље упознамо омладину, и да је уједињујемо око нашег покрета. Радиле смо сложено. Старији другови су нас вично упућивали, али мени су, као што сам већ рекао, веома недостајали Мила и Браца.

Стицајем околности десило се да су се другови из илегалне штампарије окупили још

једанпут сви заједно. То је за нас била огромна радост.

А десило се то овако. Комунистичка партија користећи легалне облике делатности,

Пера – Стојковић Петар, члан руководства одељења СКОЈ-а у гимназији, активни учесник устанка 1941. године, Гестапо га је обесио 1942. године

организовала је у лето 1940. године омладински спортски логор на Тестери. То је на Фрушкој гори, око сто километара северозападно од Београда. Дању смо се бавили спортским играма, тренирали, одмарали се, а ноћу поставивши страже, издвајали у кружоке и изучавали основе марксизма. Били смо тамо и ми – Скојевци из Вршца. И какво је тек било наше изненађење кад је, држећи нам уводно предавање, друг из центра извадио из ташне, оне исте књиге, које смо ми одштампали својим рукама у нашој штампарији. Завршавајући своје предавање друг из центра је рекао:

- Скрећем Вам пажњу да се нарочито брижљиво односите према овим књигама. Њих је мало. Они ће после вас бити потребни другима. Чувајте их, висока је њихова цена. Другови који су их штампали излагали су опасности своје главе.

Ми, наравно нисмо ничим одали да смо били упућени у тако важан посао, али у очима наших девојака и момака било је толико радости и гордости да је човек просто пожелео да устане и загрли их од обиља осећања које је нагрнуло. И једино кад би смо се негде усамили, могли смо у разговору значајно да прословимо, како би без нас ови овде момци остали полуписмени што се тиче политичког образовања. Алал нам вера! Ја сам се такође у себи поносио и као да сам порастао у сопственим очима. А када бих опазио да неко од другова, који чита књигу не води, по мом мишљењу, о њој рачуна, нисам могао да се обуздам и стављао сам примедбу:

- Не пљуј у прсте, драги друже, кад преврћеш страницу! И не преврјај странице, не прави им уши, штети то књизи, а није ни културно. Онај, који је читао, гледао би ме у недоумици, мислећи по свој прилици да сам гњаватор, и није му било на крај памети зашто

се овај млади друг тако непристојно понаша.

Један од руководилица нашег логора био је Браца. По читав дан јурио је по логору,

Предраг Милићевић и Тихомир Ацкета (Тиха) 1944. година, Вршац, после ослобођења

брига и послова имао је преко главе.

Требало је свима обезбедити храну, организовати одмор, мислити на безбедност и на камуфлажу, да се узалудно не мувамо без посла, и да се редовно бавимо политичким образовањем. У тадашњим условима све то није било нимало лако. Био је постављен врло сложен задатак.

Неопходно је било тако организовати живот две стотине младих људи да се они после лета проведеног на Тестери врате својим кућама духовно и физички прекаљени, још збијенији око комунистичког покрета, уверени у нашу праведну ствар и брзу победу.

Ми смо живели у шаторима, и наш шаторски градић имао је своје улице: Горког, Лондона, Чапајева, хајдук Станка. Били смо организовани у одреде према улицама, редом смо радили у кухињи, бринули о чистоћи и безбедности територије, обављали неопходне послове

пре него што би приступили играма или учењу. Све је то за нас било ново, живот у логору чинио нам се прототипом будућег света, прекрасног и праведног. И ми смо са радошћу сретали свако јутро колективног живота.

Тај наш ентузијазам није тешко схватити. Ми смо били острвце новог живота које су са свих страна заплускивали претећи таласи приватне својине, индивидуализма, егоизма, где је свако гледао само себе и уопште га није интересовала судбина ближњег. Ми смо се борили против овековечења буржоазких односа, где је јединствени критеријум био какав капитал и колико пара поседујеш, каквог квалитета одело носиш. Били смо спремни да сломимо и ту власт која штити овај поредак приватне својине. Мрзели смо тај свет богаташа и маштали да се са њим сукобимо у отвореној битки. Били су нам мрски и монархистички поредак, и манипулисање буржоаским слободама. Били смо ватрени републиканци и видели смо нашу

земљу после победе револуције као слободну републику братских народа. Корумпирана званична штампа и државни идеолошки апарат приписивали су комунистима све смтрне грехове и застрашивали народ диктатуром, ширили измишљотине о антидемократизму којем тобоже теже комунисти. И зато је неопходно било чврсто усвојити принципијелну позицију комуниста по питању власти и демократије, умети пропагирати ту позицију и разумљиво објашњавати обичним људима.

Наши часови су одржавани у полусрушеној дворани једне напуштене спахијске виле, која се налазила крај нашег шаторског градића. Један од најталентованијих руководилаца

Тоза – Светозар Марковић.

Организациони секретар Покрајинског комитета КПЈ, комесар седишта партизанског одреда Војводине, ухапшен од стране Гестапоа 19.11.1942. године, обешен 09.02.1943 године. Постхумно проглашен за **Народног хероја Југославије**

комунистичке илегале, Тоза, држао нам је предавање из теорије. Он је умео да популарно објасни и најтеже ствари о којима смо ми имали веома магловиту представу:

- Да, ми смо за најстрожију дисциплину комуниста и њихових одреда у условима илегалности – говорио је он.

- Ми смо за безусловно покорвање основних ћелија вишим партијским органима, у противном, ако код нас не буде реда, буржоаски угњетачки апарат, који је изврсно организован, за тили час ће нас уништити. Пролетаријат и његова борбена авангарда у илегалним условима нема ефикаснијег оружја сем своје организованости и дисциплине, сем своје јединствене организације револуционара, најбољих представника радника и осталих трудбеника, наоружаних теоријом научног комунизма, уједињених општим циљем и жељом за победом. После победе револуције – ми ћемо бити за власт радника и сељака, за реалну демократију већине. Али, као што је говорио наш учитељ

Лењин, револуција вреди тек онда, кад може да одбрани своје тековине, да одбрани себе. Стога смо ми за лењиновско схватање народне власти – за пуну демократију радном народу и за ограничавање права експлоататорских класа. На стражи такве демократије треба да стоји организовани, наоружани пролетаријат, и у том смислу ми смо за његову диктатуру. Нема другог пута ако хоћеш укинути приватну својину над основним средствима за производњу, ако стварно хоћеш увести општенародну, друштвену својину над средствима за производњу.

Нема другог пута у социјализам после победе, јер како показује историја револуције, сви други путеви доводили су на крају крајева до пораза, до губитака свих тековина радног народа.

Неопходно је имати у виду – настављао је Тоза – народу је већ све дозлогрдило, а поготову доживотни краљ-самодржац са својом безбројном камарилом помагача, неодговорних брбљиваца и лопужа, који су вечно на власти и око власти и ником не полажу рачуна. Све већа и већа тежња народа да се ослободи диктаторске власти подудар се са

Дејан Бранков, у предратним годинама секретар илегалног Рејонског комитета КПЈ, члан Војвођанског комитета Устанка, командант партизанских одреда Јужног Баната, пао херојском смрћу крајем октобра 1942. године

нашим представама о друштвеном уређењу после револуције. Народу треба на разумљив начин објашњавати да смо ми за такво друштвено уређење у којем се руководиоци бирају на одређено време после чега народу строго полажу рачун. А на радном народу је да контролише. Доста нам је тирана! Комунисти ће заједно са трудбеницима после победе градити равноправно социјалистичко друштво, а то је могуће само при слободној народној власти.

Седели смо на поду и пажљиво слушали Тозу. Нама је све било разумљиво, начелне поставке о будућем републиканском друштвеном уређењу чиниле су нам се јасним, логичним и лако остварљивим. И рецимо, да је однекуд неки видовити песимиста узео реч и запитао

– Ма слушајте ви занесењаци, а шта ако се ваш руководиоца, кад се нађе на власти прогласи за доживотног

председника државе и запише то у устав ваше републике? – или прогласи себе за доживотног руководиоца партије комуниста и у устав партије запише све то? ... Махнули би руком на таквог паметњаковића који, бре, не верује ни у саму републику, ни у нас саме, као да ми своју републику-машту не можемо заштитити. Питање друштвеног уређења после револуције чинило нам се веома теоретско. Врло далеко нам се чинила победа над постојећим режимом и врло близу, на дохват руке, над нама се надвила опасност полиције

са својим краљем и некаква, огромна, несхватљива снага под тајанственим и страшним називом – »Капитал«. Али, и поред свега, ми смо чврсто веровали да ће наступити време о коме је Тоза говорио, да независно од свих тешкоћа будућност припада Лењиновим идејама.

Постепено је наш покрет јачао, и све је више радника, радног сељаштва, напредне интелигенције ступало у наше редове. Комунисти су били основа читавог прогресивног покрета за ново преуређење друштва. Они су постајали све уверенији у своје снаге. Сазревала је промена односа друштвених снага и као планинска бујица, која се шири и у свом снажном порасту захвата дрвље, камење па и муљ, која са огромном енергијом жури своје циљу само напред, исто тако је и наш покрет обухватао нове масе, уливали су се у њега све нови и различити људи. Идеје социјалистичког преображаја друштва имале су тако привлачну снагу да су неки већ видели дан када ће мрски режим пасти.

У тешким илегалним условима сам живот је истицао на руководеће дужности људе предане, честите, талентоване организаторе, способне да поведу за собом радне масе у борбу против непријатеља. Увлачили су се у покрет и случајни људи са пуно амбиција и мало честитости и преданости. Полиција је са своје стране убацивала провокаторе да покрет подрије изнутра. Али раније или касније њих је сама животна пракса раскринкавала. Тешко је не запазити човека који подрива рад, организује провокације, кад већина ради не из страха, већ из савести. Повратне информације овде у суровим условима делују неумољиво, беспрекорно. И са издајницима смо се немилосрдно обрачунавали.

Ипак, са очигледним провокаторима било је лакше борити се, него са другим категоријама лица која су прилазила покрету. У наше редове ступали су и такви, који су у свом учествовању у покрету видели пре свега корист за себе. Међу њима било је паметних и способних људи, али честољубиве, егоистичне природе. Слушали смо од Саве, Дејана и Марка о чудној појави у нашем покрету, о такозваним београдским и загребачким »салонским комунистима«. Део српске либералне буржоазије и интелигенције, настројен по традицији профранцуски или проенглески, био је склон ради стицања ауторитета у народним масама до расправља о демократским преображајима друштва, о увођењу социјалних реформи. У том циљу они су кокетирали са комунистима. И док су се ти вајни либерали бавили наивним брбљањима, њихова мила дечица школовала су се у Паризу и Лондону. Од родитеља су се наслушали лепих речи о напретку и неопходним променама, и кад се на београдском универзитету распламсао снажан студентски покрет, они су пришли напредно оријентисаној омладини. У богатим салонима у то време било је модерно ћаскати, уз шољицу кафе или чаја, о социјализму, марксизму, прогресу и неопходним преображајима у друштву. Међутим те младе изданке наших либералних багатела, који су у својим салонима тако спретно дискутовали о социјализму, у народу су прозвали »салонским

комунистима« или краће »комсалонцима«. Они су додуше учествовали понекад у студентским и радничким демонстрацијама, стварајући себи политички капитал, и упоредо са правим борцима за слободу радног народа делили славу револуционара. Али, они су имали, према Савиним речима, једну »привилегију«. Кад је полиција растеривала демонстранте, хватала учеснике, бацала у затворе и зверски тукла, »салонци« су такође падали у руке полиције, али су одмах, чим би њихови утицајни рођаци телефонирали, били пуштани на слободу здрави и читави. Сава се због тога према њима скептички односио, није им веровао, тачније речено једва их је подносио.

Раднички покрет у нашој земљи развијао се у ситнобуржоаској стихији, у економски заосталој, слабо развијеној краљевини, где су на друштвени живот упоредо са социјал-демократима снажан утицај имали опортунисти, троцкисти, националисти и фашисти. Уз то у унутрашње послове непрестано су се уплитале високоразвијене капиталистичке земље запада, као што су Енглеска и Француска, са својим специјалним службама и далековидом концепцијом најбољих буржоаских умова, концепцијом о томе, да ако хоћеш да утичеш на развитак догађаја у некој земљи мораш покушати да обуздаш прогресиван покрет те земље. Узимајући све у обзир може се замислити кроз какве све тешкоће је пролазио наш покрет.

Седели смо у полусрушеној сали скоро до свитања. Толико су нам много наши учитељи разног казивали да нисмо могли одмах да схватимо све што смо чули. Било је и таквих предавања које смо тешко усвајали. На пример предавање о критици и самокритици, или о филозофији. Чинило нам се неки пут да су ти општи и несхватљиви предмети потпуно непотребни нашој борби.

Кога критиковати? Наше руководиоце? Та они су сви један бољи од другог. Своје другове? Па и они су добри. Себе? То је већ сасвим глупо, зар сам ја гори од других? А предавач, девојка из Новог Сада, једнако говори и говори о критици и самокритици, како је важно критиковати и да се без тога не може ићи напред!

Четврта глава из »Историје партије« такође нам је ишла тешко. Материја је оно што делујући на наше органе осећања производи осећање, материја је објективна реалност, коју осећамо... не може се оделити мишлење од материје која мисли... « Како је све то сложено и несхватљиво! Тако сам ја мислио, то се читало и на лицима многих младића. У мислима сам себе тешио: још сам млад и све је преда мном, ја ћу још успети, схватићу некако. »Дух, свест, психичко - секундарно«, никако то није могло да ми уђе у главу, ма колико да сам се трудио да схватим.

- Какав дух? Каква је то заврзлама.... Ја од 1934. године не верујем ни у бога, ни у ђавола, ни у светог духа. Чак ми је било нелагодно. Лампа нејасно жмирка под таваницом, осврнем се, многи мирно дремају, чак мој идол Сава и он, затворивши очи, блажено се

смешка. Па шта је то? Па он је руководиоца, а спава на тако тешком и одговорном предавању! Тако дакле! И мене као да нешто озари... На следећем предавању о критици и самокритици ја, причекавши док најодважнији младићи почеше да дремају, и Сава као и обично, затвори очи, затражих од наше симпатичне руководитељке реч и иступим овако:

- Ето – рекох тихо – ти нам објашњаваш тако сложену материју и колико је све то значајно, а не видиш да већина мирно дрема.

Девојке и младићи који нису спавали ускомешаше се, почеше да гуркају оне који су задремали, а они не схватајући зашто су их узнемирили избегано су гледали на мене. Ја, распаљујући се све више, продужих:

- Чак и такав друг као што је Сава, који нам је не једном говорио о значају наших часова, и он је заспао. – Погледах другаре и би ми их жао, па са критике пређох на самокритику:

- Да се сада самокритички осврнем. Ја знам зашто ми се на часовима не спава... Пред старијим друговима ја сам у преимућству, мада то не значи да их ја оправдавам...

Сава, пренувши се упита:

- О каквом то преимућству говориш, нешто те нисам схватио?

- Ту и нема што да се схвата – кажем. – Ви, поготову девојке, сви сте заљубљени једни у друге и уместо да дању мало одспавате пре часова ви или уздишете или се шећкате... И зато вас хвата дремеж, на часовима. А ја се тиме не бавим и зато што сам свестан и зато што сам млад.

Мој старији брат Слободан, прекиде ме:

- Другови, чега има ту несхватљивог? Он је у »преимућству«!

И поче да се смеје! Сви праснуше у смех за њим, смејали су се до суза. А наоколо се једино и чује: Преимућство, – баш је нашао преимућство! Једва су се умирили, толико сам их ја засмејао. Али ипак су одлучили: није лепо дремати на часовима, преимућство сви морају да имају, а за то треба дању да одспавају који часак – и увели су својеврстан »мртви час« после ручка.

После овог мог критичког иступања многи другови нису могли да прођу поред мене, а да се не осмехну. А кад бих ја прилазио некој групи младића чула би се добродушна шала:

- Направите, другови, место! Иде к нама друг са преимућством. Сава је принципијелан човек, - похвалио ме је што сам узео реч, али, ето, од смеха није могао да се уздржи. А уопште, међу нама је било, како је он говорио, мушко пријатељство. Он је био диван друг додуше по мом мишљењу већ прилично стар. У оно време мени се чинило да су стари сви који имају око тридесет година. Волео сам тог професионалног револуционара, смелог, веселог човека, који је часно издржао све муке полицијског пакла и робије. Он је често

свраћао у нашу кућу, о нечем шапутао са оцем, а и онако би навраћао да нас види и поразговара са нама. Радовали смо се сваком његовом доласку. Био је омањег раста, широких рамена и веома снажан, правилних црта лица, као гар црне таласасте косе. У младости се бавио гимнастиком. Ја сам желео да научим да радим разне вежбе, и он ме је, кад год је имао времена, учио да радим стој на његовим испруженим рукама. Једном, кад смо код куће били само Сава, Љубима и ја, Сава ме је тренирао, показивао како се изводи стој на рукама. Родитељи су некуда отишли, и ми смо мирно вежбали. На испруженим Савиним рукама ја сам се невешто зањихао, изгубио равнотежу, пао веома незгодно на леђа и јако се ударио. Чак сам изгубио дах. Подигли су ме на ноге, а ја све никако нисам могао да удахнем ваздух. Прошао је један минут, па други и како сам бивао све блеђи Сава се све више и више забрињавао. Страшно се уплашио за мене. И у тај мах, као за инат, појавили су се родитељи. Док су они улазили у кућу, ја сам мало дошао к себи, могао сам најзад да удахнем ваздуха, а Сава и Љубима штипали су ме за образе покушавајући да поврате руменило у моје пожутело лице. И стварно, од штипања ми се појавило руменило, али је зато Савино лице од страха било бело као креч. На очево питање шта се догодило, одговорио сам да смо Сава и ја вежбали једну гимнастичку вежбу, да је он незгодно пао, изгубио свест и да му је још увек зло. Родитељи закукаше, почели су да му указју помоћ, а мени и Љубими било је то јако смешно и једва смо се уздржали да не праснемо у смех. Тај догађај је још више зближио Саву и мене. Често сам му поверавао своје дечачке тајне и било ми је драго што смо се изванредно разумевали.

У логору на Тестери ми не само да смо се бавили послом, већ смо се и одмарали. Посебно задовољство су нам причињавале спортске игре, а већ о фудбалу да и не говорим, лопту смо могли да пикамо данима. Ја сам играо у једном тиму са Савом, Брацом, Слободаном и другим одраслим другарима из нашег краја. Наш тим бранио је боје Јужног Баната, и ми смо играли против навалних Меленчана, борбених Куманчана, надигравали смо и новосадску момчад. Бавили смо се и уметничким активностима. Девојке се окупиле са дивним гласовима, особито су волеле да певају Станка, Олгица, Јелена, Неца. Изводили смо скечеве политичког садржаја са пуно хумора, смејали смо се од свег срца.

Давно је то било, прошло је отад више од четрдесет година, памћење из својих дубина извлачи појединости наших односа, веома светлих, благих, кристално чистих и уједно заснованих на потпуном међусобном поверењу.

А како је невероватно лепо било последње вече, које смо провели у логору на Тестери. Топла јужна ноћ, крупне звезде као на дечјим цртежима. Запалили смо огромну логорску ватру и сви се окупили око ње. Одблесци пламена падали су на наша лица, другови аматери читали су песме, певали, а затим смо сви заједно играли око ватре. Скуп је затворио касно

после поноћи Браца. Попео се на импровизовану трибину, високо подсечен пањ и сумирао резултате нашег рада и одмора. Са благим осмехом похвалио нас је за успехе у учењу, уочио и недостатке, затим завршавајући свој говор наједном се уозбиљио и рекао:

- Окружује нас свет бесправља, насиља, сиромаштва и глади. Запљускује нас море ћифтинских грађана, море егоизма и себичлука, тупост и разуларени бес власти имућних. Ми смо, другови, заједно свесно стали на политичку позицију пролетаријата, најнапредније класе, основне покретачке снаге друштва, локомотиве историје, како то Маркс каже. Само ова позиција може бити извор моралне снаге, извор прогресивности, поштења и сигурности тако неопходних на путу борбе против неправде, за слободан и срећан живот обичног народа. Наравно нас не могу схватити класни непријатељи - себичњаци и паразити, јер они све оцењују и објашњавају ниским мотивима користољубља. Наравно, они нас мрзе и опако ће нам се светити. Ми смо за ту борбу спремни. Пред нама је тежак пут, али ми смо млади и дорасли предстојећим искушењима. Уједињавају нас наши идеали и само заједно представљамо снагу, коју нико не може сломити.

Ми ћемо се кроз који сат, другови растати. Вратићемо се у своја родна места да народним масама донесемо светлост истине и да са још већом енергијом распалимо пламен борбе радничке класе за своје ослобођење од капиталистичког угњетавања. На челу нашег покрета је славна КПЈ. Али сада се ситуација заоштрила, и предстоји нам борба не само против омражене монархије и домаћих паразита, већ и најжешћа борба против немачког фашизма, у тој борби ми нисмо сами, са нама је Совјетски Савез, херојска партија бољшевика. Заједничким снагама ми ћемо савладати све непријатеље, победа ће бити наша.

- И то ће бити, другови ...наш последњи и одлучни бој...

Браца је запевао »Интернационалу«. Песму су прихватили најпре они који су седели ближе »трибини«, а затим су запевали и сви остали. Ускоро је читава дубрава која је окруживала логор звонко одјекивала од наших гласова: »То ће бити последњи...«. Певали смо и гордост нам је преплављивала срца зато што отворено певамо своју револуционарну химну. Раније смо певали »Интернационалу« једино шапатом. Ту, у логору на Тестери ми се нисмо бојали ни полицајаца, ни жандара, ни агената. Ми, млади, снажни људи, чврсто повезани једним циљем и племенитом идејом, уочи предстојећих бојева стајали смо на прекрасној планини, опијени лепотом, која нас је окруживала, и певали најлепшу песму на земљи. Није ни чудо да нас је обузело усхићење! По мом мишлењу, до те вечери ни Фрушка Гора, ни Срем, па чак ни читава Војводина нису чули овако младу, овако надахнуто и громко изведену »Интернационалу«.

НАШ ПАВКА

Почетком 1941. године појавила се у нашој кући једна на изглед неугледна књига, у сивим картонским корицама, од силног читања врло похабана. Књига је била без назива на корицама, одштампана у штампарији на обичној новинској хартији. По формату била је као том дечје енциклопедије, само мало дебља. Опрема јој није била баш богзна каква. Али каква је то била књига! Чак и у тако скромној и неупадљивој опреми књига Николаја Островског »Како се калио челик« постала је за нас најдрагоценија и најмилија, и што је веома битно – најнужнија. Међу илегалцима и нашим симпатизерима о роману Николаја Островског и његовом јунаку Павки Корчагину одавно су се чули одушевљени одзиви, и они који су већ имали среће да прочитају ту књигу говорили су о њој у суперлативу, или су само значајно подизали у знак усхићења и руке и обрве говорећи – видећеш само кад прочиташ! Након извесног времена утисци од свих осталих књига били су потиснути у задњи план.

Једанпут је к нама дошла Мила и упитала:

- Је ли књига код вас тетка Анђо?

- Код нас је, али толико има који чекају на ред за њу да ћеш морати причекати – одговори мајка вадећи књигу са скровитог места.

- Ја ћу, тетка Анђо, само да погледам... толико се о њој прича...

- Узела је Мила књигу, прилегла на диванчић и ућутала се. Отргла се тек касно у ноћ, кад је прочитала и последњу страницу. Чак није отишла ни до кухиње да једе, кад ју је мајка звала, толико се занела књигом. И кад је прочитала, њено лице је било некако одсутно. Рекла је само:

- Е, ово је живот!

Отишла је полако занета неким својим мислима. Не знам како је данас, али за нас омладину четрдесетих година књига о Корчагину била је чудо. Када сам је прочитао, у прво време нисам могао да схватим, како сам то раније живео без таквог сјајног друга као што је Павка? Роман »Како се калио челик« одмах је за нас постао класика, и ми смо били убеђени да ће доћи дан кад ће та књига бити приступачна свим људима. На прсте су се могли избројати месеци: и до одлучујуће битке у којој ће се свако морати определити с које ће се стране барикаде наћи. У ваздуху се већ осећао оштар дах предстојеће битке на живот и смрт и то је изискивало од сваког да направи свој сопствени избор. Код нас у илегалности се читање књига и стремљење ка знањима сматрало нормом понашања. Другачије није ни могло бити. Како без знања објаснити обичним људима веома сложена животна питања? Некако одмах после рата упознао сам се са једним илегалцем из Бачке. Напатио се он преко

сваке мере као и многи партизани. Пребацивао се са једне јавке (тајна места за састанке илегалца) на другу, из базе у базу, од стога до стога. Ваше су га гризле, гладовао је много. Али што је интересно, од лета четрдесет прве па све до ослобођења вукао је у своме ранцу са бомбама и сувим хлебом најтежи Хегелов двотомник »Филозофија природе« и сваки пут кад му се пружала прилика завиривао је у њега, све је желео да га савлада и схвати.

Са Павком је било лакше. Над овом књигом човек није морао да разбија главу, утолико пре што је она била једноставно приступачно написана. Из ње су људи учили да живе и да се боре, са Павлом су се саветовали као са живим човеком. Он те разговори, и развесели, пружи ти подршку у тешком часу и утешу, објасни ти како треба поступити у овој или оној ситуацији. Павка је знао шта је битно у животу и није узалуд трошио своје снаге. Он је умео и непријатеља да туче, и у битки да не задрхти, и човека да пожали. И све то без сувишних речи! Павка је био свој момак на кога се увек можеш ослонити. Али он је био и изнад нас, ох како смо били далеко од њега! Он је сагорео у борби за светлу будућност свога народа, читав, без остатка. Ето због чега је он омладину привлачио, зашто је тежила да га подражава. Он нам је много помогао у нашој нимало лакој борби. Просто је невероватно како је Корчагин умео да испуни нашу омладину таквим концентратом енергије, таквим бојним набојем! Ми смо му за то дубоко захвални!

После неколико месеци Хитлер ће напасти Совјетски Савез, комунисти Југославије повешће најбоље синове народа у борбу с фашистичким олошем. У седамдесет и осам партизанских одреда, који су деловали жарког лета четрдесет и прве године на територији Србије, Црне Горе и Војводине борило се више од две трећине омладине. Књига о Корчагину ишла је из руке у руку. Мало је било оних који нису знали за Павку. Устанак се рађао и настављао у крвавим бојевима, људи су умирали од рана, од глади и хладноће, од мука у мучилиштима Гестапоа. Најбољи, најпоузданији другови добијали су у народу име Корчагин. Павка се стопио са устаничким народом и заједно са њим ишао ка победи.

»БОЉЕ РАТ НЕГО ПАКТ«

Ближило се тмурно пролеће 1941. године, које није обећавало ништа добро народима Југославије. Немачка је већ била покорила Данску, Норвешку, Белгију, Холандију, приморала да капитулира Француску; Аустрија, Чехословачка и Пољска биле су окупиране нешто раније. Читава Западна и Средња Европа биле су под Хитлеровом гвозденим петом, једино се још Енглеска супротстављала. Припремајући се да нападне Совјетски Савез

Хитлер је тежио да узме у своје руке и Балкан. И у томе је имао успеха. Мађарска, Румунија и Бугарска приступиле су Тројном пакту. Остало је још само да се сломи жилави отпор Грчке и да се реши проблем Југославије.

Наша подмитљива влада залагала се за приступање Тројном пакту, али је ипак одуговлачила са коначним решењем тог питања, плашећи се народног гнева, и, како су показали даљи догађаји, није се узалуд бојала. Међутим, Хитлер је вршио све јачи притисак на југословенско руководство, и некад опомињањем, а понекад директном претњом тражио да се придруже пакту. Хитлеру се журило да што пре заврши са проблемима на Балкану и 25. марта 1941. године пронемачка влада Цветковића званично потписује акт приступања Југославије Тројном пакту. По том уговору Југославија се обавезивала да снабдева немачку и италијанску војну индустрију сировином и радном снагом. Наши рудници бакра, угља и гвожђа налазили су се сада под контролом Немаца. Југословенска влада се такође обавезала да пропусти немачку војску преко своје територије на грчки фронт.

Оцењујући насталу ситуацију треба водити рачуна да су се односи међу народима Југославије с једне стране и Немачке и Аустро-Угарске царевине са друге стране кривицом последњих развијали увек ненормално. Вековима су властодршци Аустро-Угарске царевине и њеног северног суседа Немачке, били окупатори, беспоштедно су угњетавали, пљачкали, убијали, експлоатисали Јужне Словене. Наш народ се никад није мирио са таквим положајем, већ је са оружјем у рукама бранио своју независност. Много славних страница уписали су борци за слободу и независност и никад наш народ пред окупаторима није повијао главу. Зато је потписивање Тројног пакта народ оценио као једну велику издају, као фактичку капитулацију земље пред одавно омраженим непријатељем. Са оваквом издајом он се није могао помирити и увелико почео схватати комунисте, који су одавно звали људе у борбу против издајничке германофилске владе Цветковића. Док је тих бурних дана буржоазија размишљала и смишљала шта ће и како ће, на чело борбе народних маса стали су комунисти.

Велике народне демонстрације одржане су у Београду, по градовима Србије, Војводине, Босне, Херцеговине, Црне Горе и Далмације. Створену узбуркану ситуацију искористио је проенглески оријентисани део буржоазије, која је заједно са енглеском обавештајном службом извршила дворски преврат и заменила једну подмитљиву владу другом – сада англофилском. Уједно су ти дани врло реално показали и стварни однос друштвених снага у земљи: мада комунисти и радничка класа имају велики утицај на масе и представљају снагу, која може да лиши власти издајничку владу, ипак још комунисти и радничка класа нису били таква снага, која би могла тих дана да узме власт у своје руке.

Предвече 25. марта, у Вршцу се појавио Уча. И одмах је сазвао у нашој кући саветовање илегалног градског комитета КПЈ са руководиоцима легалних организација:

»Абрашевић«, »Фрозин«, »Женски покрет«. У саветовању је учествовало петнаест најактивнијих руководилаца илегалног покрета, и међу њима такви другови као Дејан, Анђа, Браца, Неца, Беба, Руди, Јелена, Илија, Јани. Уча је разрадио тактику борбе у насталој ситуацији, одредио конкретне задатке. Он се до касно увече саветовао са Дејаном, секретаром рејонског комитета КПЈ, како непрекидно јачати борбу, како је омасовљавати. У том циљу било је одлучено ујединити се са свим патриотским снагама, с националистичким покретом, са свим људима добре воље који иступају против фашизма и против потчињавања Југославије Хитлеровској Немачкој. Нису пропустили ни детаље, био је разрађен план конкретних акција – како обавештавати људе, ко одговара за везу са масовним организацијама, где се састајати, по каквим улицама водити колоне демонстраната. Смишљени су били и текстови паролe.

Сутрадан ујутро Уча је отпутовао. Ја сам га испратио до воза. Време је било немирно, унаоколо су њушкале полицијске уходе, тражиле су руководиоце нашег покрета, и ми смо се бринули за Учу. Али све се срећно завршило. Он је отпутовао у други град да подиже народ на борбу, а ја сам обавестио Дејана да је све у реду, да је Уча мирно отпутовао. Другови који су остали у граду – Дејан, Браца, Јани, Неца, Старешина, Беба, Анђа – деловали су у складу са детаљно разрађеним планом и извели су народ на демонстрације. Све је било добро организовано. Са три стране спуштале су се колоне демонстраната са периферије према центру града. Браца је руководио омладином, успоставио је везу са националистима из спортског клуба »Сокол«. По његовом налогу требало је да се окупимо у Учитељској школи, затим да се спустимо према центру града и тамо на тргу пред Градском већницом да се придружимо другим колонама демонстраната. Скуп је био заказан за седам увече.

Наш град Вршац запамтио је то вече 26. марта 1941. године! Никада толико народа није изашло на његове улице, и никад људи нису тако љуто и гневно протествовали против политике владе, која је преварила сопствени народ и изневерила његове националне интересе.

По граду су се проносили гласови да се у престоници одржавају велике демонстрације, да је Београд опколила војска, да демонстранти граде барикаде по улицама и трговима... Наше вршачке »дрмације« озбиљно су се уплашиле и такође су се спремале за напад. Полиција је добила појачање, власти су довукли жандармерију. Генерал Станковић је да би застрашио народ, извео из касарне своје коњичке ескадроне, који су уз покличе галопирали кроз узнемирени град. Грађани су плашљиво затварали капке на прозорима, трговци су журно затварали радње и зачуђено се сашаптавали:

- Шта се то догађа? Ох не слуги на добро, неће се добро свршити!

Наша колона, окупивши се око седам сати на назначеном месту почела је да се креће

према центру града назначеном маршрутом, скандирајући борбене паролe:

Боље рат, него пакт!

Са - вез са Ру - си - јом!

Полиција нас је ометала да се мирно крећемо напред, сукоби са њом отпочели су знатно пре него што смо дошли до центра града. Растеривали су нас, али ми смо се опет окупљали у колоне, а кад смо схватили да се у таквом поретку нећемо моћи пробити до центра, раштркали смо се на све стране и кроз дворишта, сокацима, обилазећи полицијске кордоне ипак се приближавали центру. Тргови и улице око центра биле су опкољене полицајцима и жандарима. Наша колона се срећно опет окупила, њој су се прикључили нови људи, и, држећи се за руке кренули смо према Градској већници, где су се већ пробали други демонстранти. Ми смо ишли тако одлучно да под нашим притиском полицајци нису издржали, размакли се, и ми смо се радосни, узбуђени, громко вичући прикључили осталим колонома на тргу.

Трг се орио од људских гласова:

До-ле Хит-лер, Му-со-ли-ни!

Бо-ље гроб, не-го роб!

Са-вез са Ру-си-јом!

Трг је певао из хиљада гласова нашу борбену песму:

Ланци нам се кују клети,

Крвави се спрема рат,

Ал' пре ћемо ми умрети,

Него своје земље дат!

Певали смо то на мелодију руске партизанске песме »По долинам и по взгорјам«... . Песма нам се веома допадала, али о њеном пореклу ништа нисмо знали.

Генерал Станковић послао је на нас нове одреде полицајаца и жандарма, полицајци су почели да нас туку пендрецима. Ми смо били голоруки и једино наше оружје била је непоколебљива тежња да започето дело доведемо до победе. Полицајци се нису устезали, млатили су нас по главама, леђима; пуцали су сакои, капути. Снажни жандарми хватали су и извлачили људе из наших редова, одвлачили у двориште Градске већнице. Операцијом за растеривање демонстраната на тргу руководио је лично генерал Станковић. Он је подвикивао:

- Хватајте коловође, коловође....

Осећали смо да нећемо моћи дуго да издржимо, разбиће нас, растерати. И наједном, када је све већ било неиздржљиво и када су се наши редови ваћ сасвим проредили, Браца

нареди:

- Певајте химну!

У почетку сам помислио да му се није шта десило, јер су га јако млатнули пендреком по глави, али Браца још једном понови наредбу и сам запева:

- Боже, правде ти што....

Ми смо прихватили, и – о чуда! – полицајци и жандарми стали су као укопани у ставу »мирно«. У длаку исто као у оној финалној сцени Гогољевог позоришног комада. Генерал Станковић је најпре зинуо од чуда, а затим опсовао. Како је Браца пала на памет тако величанствена идеја – да се дође до предаха певањем химне – бог би га знао, али нас је тај лукави метод те вечери често извлачио. Чим би било вруће, ми отпочнемо са химном, и полицајци су за неко време престајали са батинањем. Користили смо предах да регрупишемо снаге и још чвршће збијајући редове, поносно смо наставили да скандирамо:

- До-ле вла-да

- из-дај-ни-ка !

- Жи-ве-ла сло-бо-да!

- До-ле Хит-лер, Му-со-ли-ни!

Полиција нас је растерала тек после поноћи. Додуше, Дејана, Анђу, Брацу, Старешину и још неколико наших руководилаца су ухапсили, али смо и ми утерали страх полицији.

Ујутро је дато саопштење – пала је у Београду издајничка влада! Раскинут је савез са Немачком. На власт је дошла проенглеска влада. Ухапшене другове су пустили. Ми смо поново изашли на манифестације, али сада већ као подршка влади, која је раскинула савез са фашистима. Нико нас више није растеривао и ми смо мирно дефиловали по граду. А на балкону Градске већнице, ни лук јели ни лук мирисали, стајали су они исти »градски оци«, на челу са генералом Станковићем, као да полиција није по његовом наређењу дан раније растеривала демонстранте и млатила нас немилосрдно пендрецима. Они нису просто посматрали демонстрације, већ трудећи се да надмаше један другог у красноречју, ватрено иступали подржавајући нову владу, доказујући своју лојалност и своје заслуге, малтене, као да су они срушили стару. Ето каква се трансформација збила у њима за свега једну ноћ.

КАПИТУЛАЦИЈА

Шестог априла 1941. године немачке тенковске армаде напале су Југославију, за дванаест дана уништиле су краљевску војску и окупирале читаву земљу. Снаге су биле неједнаке, регуларним немачким јединицама помагала је »пета колона« међу краљевским официрским кором у војсци. Делови наших армија били су или заробљени, или су се распустили сами и војници су се разишли кућама. Једни су бацали оружје, други су га узимали са собом, надајући се да ће га ипак искористити у борби с мрским завојевачима.

Па ипак многи никако нису могли да схвате како се то догодило да држава са петнаест милионским слободољубивим народом, народом који је имао вековне традиције борбе с окупаторима разних боја, потпише после свега дванаест дана срамну капитулацију. Чак ни Хитлер није очекивао тако лаку победу кад је започињао рат с Југославијом, и наш пораз послужио му је као повод за спрдњу: по његовим речима изненадиле су га две ствари у вези са балканским походом - хероизам Грка и кукавичлук Југословена. Кукавичким се наравно, није показао народ, већ његова подмитљива влада и виши краљевски официри. Касније је народ Југославије јасно то доказао својом самопожртвованом херојском борбом против окупатора.

Историчари обично истичу да је узрок пораза у рату четрдесет и прве године општа слабост земље, неједнак индустријски и војни потенцијал, издајство принца Павла, и то што се на престолу налазио млади, приглупи краљ, непрећуткујући ни огромну снагу хитлероваца. И ту стављају тачку. Све је то углавном тачно, али није наведен још један врло важан узрок.

На жалост, код нас је и раније било владара - издајника, »баскудних« краљева, и раније су наши народи водили неравноправну борбу с моћним империјама, држали се, пружајући частан отпор надмоћнијим снагама противника. Наша хиљадугодишња историја препуна је битака, буна, победа и пораза, ратова за слободу и независност, и до априла 1941. године, никад се у историји није десило да Србија и Црна Гора приме ултиматум, нити потпишу срамну капитулацију. Наш народ су поробљавали, али чак ни у најтежим данима он није полагао оружје, настављао је борбу.

За то има много примера. 1389. године Србија је одбацила дрске захтеве турских завојевача, које је предводио Мурат I. У Косовској бици изгинула је српска војска, погинуо је и њен војсковођа цар Лазар. Завојевачи су поробили Србију, али битка на Косову пољу је једна од најславнијих страница наше историје. Није било срамне капитулације, није било мира међу поробљивачима и поробљенима. Земља је горела под ногама освајача, они нису имали мира ни дану, ни ноћу. Пет векова борила се Србија против ропства. Народ је

овековечио своје јунаке, о њима су стваране легенде, опевани су у епским песмама, ремек-делима светске литературе.

Црна Гора се пет векова налазила у ратном стању с Турском империјом и није се покорила.

У осамнаестом, деветнаестом и првој половини двадесетог века може се наћи много примера драматичне борбе наших народа са страним завојевачима. Нису се препустили насилној асимилацији ни Словенци, Срби преко Дрине, Саве и Дунава, сачували су свој идентитет и достојанство Хрвати. Херојску борбу за слободу водили су Македонци.

Историјски устанци Срба против турског јарма почетком прошлог века овенчали су петовековну борбу. И мада је устанак 1804–1813. године био сурово угушен у крви, народ није ни помислио да положи оружје и на крају крајева је победио.

Убиство аустријског престолонаследника Фердинанда у јуну 1914. године послужило је као повод Аустро-Угарској империји да упути Србији ултиматум. Малена Србија је са достојанством одбацила диктат империје. И не само да га је одбацила, већ је српски народ, и мало и велико, дигао да брани своју домовину. После напада аустроугарских трупа српска је војска прешла у контранапад и 16–18. августа 1914. године у историјској Церској бици је потукла армију велике империје.

Наравно, у биткама нашег народа за независност снаге су увек биле неједнаке, и ми не бисмо савладали наше противнике да нам у помоћ није притекао велики руски народ, или како код наших обичних људи из милоште називају Русију, »мајка Русија«. Много пута је Русија подржавала своју браћу Јужне Словене, и морално, и политички, и снагом оружја. Вазда, када су Турска, Енглеска, Француска, Аустро-Угарска посезале на интересе јужнословенских народа, Русија је долазила у помоћ. Због чега? Животни интереси Русије и Јужних Словена подударали су се у свом историјском развоју, и старији словенски брат никада није остављао у невољи своју браћу по крви. Наше братство испољавало се не једанпут и на бојним пољима и у мирном животу. Свакако, и у Русији, као и код нас на власти су били такви исти самодршци, ни бољи ни гори, али они су били принуђени да сваки пут воде рачуна о заједничким интересима руског народа и Јужних Словена.

Може се навести мноштво примера из богате историје сарадње наших народа како у далекој прошлости, тако и у периоду велике пролетерске револуције у Русији, али ја ћу се задржати само на неколико карактеристичних примера. То ће, надам се, помоћи да се боље схвате догађаји четрдесетих година о којима ће даље бити речи, а које нипошто не треба заборављати, ако човек неће да се нађе у бари, благо речено, субјективизма.

У Боки Которској, бисеру јужног Јадрана, на Црногорском приморју, крајем седамнаестог века обучавана су поморству четрнаест руских морнара, које је тамо послао

Петар I. У музеју града Пераста сачувана је слика на којој су насликани морнари са њиховим учитељем Мартиновићем. У том малом сунчаном граду родио се прослављени у бојевима против турске флоте капетан Матеја Змајевић, касније адмирал руске флоте.

Године 1807. одред руске војске под командом генерала Исајева дошао је у Србију у помоћ побуњеном народу. Српско-руске трупе под командом Карађорђа и генерала Исајева потукли су турску војску код Малајнице и Штубика. Наше заједничке трупе уништавале су непријатеља и септембра 1810. године на Варваринском пољу у Јужној Србији, посебно су се истакли руски гренадири под командом генерала Орурка и српска коњица војводе Станоја Главаша. У октобру 1810. године руски одред из армије генерала Каменског одлази према Делиграду са задатком да штити источне границе Србије од турске војске из Бугарске, док је Карађорђе са својим четама бранио Србију са запада, одакле су из Босне такође надирали турски освајачи. Познате су заједничке српско-руске победе над непријатељима код Лознице и Лешнице. А у октобру 1811. године код Видина одиграла се још једна наша заједничка победа. Тада су се одликовани руски генерал Воронцов и легендарни српски војвода Вељко Петровић.

Почетком деветнаестог века руска флота под заставом адмирала Сењавина ослободила је Боку Которску. Адмирал Сењавин командовао је уједињеним снагама руских и црногорских трупа при ослобођењу Дубровника.

Наравно, ова тешка борба није се могла водити без жртава. У многим местима непокорне Србије налазе се гробови знаних и незнаних руских војника, који су помогли својој српској браћи у жестокој борби за слободу и независност.

Дуга борба руског народа против турске империје, готово непрекидног рата који је Русија водила против Турске у седамнаестом, осамнаестом и деветнаестом веку подрили су снаге некада моћне и јаке Отоманске империје, довели до њеног фактичког распадања. Управо је то омогућило јужнословенским народима у борби са ослабљеним непријатељем да се изборе за стварање независних држава на Балкану, и рађање јужнословенске мисли.

Опште је познато да су читава покољења српске, црногорске, војвођанске интелигенције у осамнаестом и деветнаестом веку стицала образовање у Кијеву, Петербургу, Москви. И није случајно да је наш народ најбоље представнике стваралачке интелигенције с љубављу поредио с дивовима руске класике и слободоумља и називао Вука Караџића српским Ломоносовим, Бранка Радичевића – српским Пушкином, Стерију Поповића нашим Гогољем, Светозара Марковића – српским Чернишевским...

Али и ми, кад год смо могли, нисмо остављали руску браћу у невољи и вазда смо им хитали у помоћ. Тако, 1914. године после уништења аустријских трупа на валовитим падинама планине Цер, одреди српске војске на молбу Русије продужили су своје наступање

како би приморали Аустријанце да бар делимично повуку трупе са руског фронта у Галицији. Израњављена, измучена српска војска нашла је у себи снаге да наступа, прешла је преко Дрине и Саве, продрла на територију Аустро-Угарске, а црногорски одреди пробали су се чак до Сарајева. Аустријанци су били принуђени да хитно повуку трупе с других фронта да би закрпили рупе, које су се образовале.

У тешким, крвавим биткама за слободу и независност народи Југославије научили су да уважавају, да цене братску помоћ, а у случајевима када је то било потребно и када су могли и сами су пружали пуну помоћ и руској браћи и другим народима. Они су улазили у бој, не водећи рачуна о губицима и чак нису ни чекали да их позову у помоћ.

Насилна мобилизација 1914. године Срба и Хрвата, који су живели на територији Аустро-Угарске, у царску војску и њихово слање на руски фронт довели су до мизерних резултата. Они су масовно прелазили на страну Руса, нису хтели да се боре против своје браће и није било те снаге која би их могла на то нагнати.

Када је у Русији отпочела велика Октобарска револуција, голема већина Југословена, која се налазила у заробљеништву, прешла је на страну руског пролетаријата. Они су се придружили одредима Црвене армије, а неки од њих чинили су чуда од храбрости, као на пример, легендарни Алекса Дундић.

Првог фебруара 1918. године први пут на Балкану, у Боки Которској, народ се одазвао на позив друга Лењина да не ратује против Совјетске Русије. Морнари са четрдесет ратних бродова аустријске морнарице подигли су устанак. Гордо се завијорила на адмиралском броду црвена застава револуције. Морнари су изабрали револуционарни комитет, који је поднео адмиралу Хансеу ултиматум – закључити мир са Совјетском Русијом на основу предлога, које је понудио Лењин, мир без анексије и контрибуције (ратног намета). Устанак је био угушен у крви...

Опште је познат подвиг Мађарске Совјетске Републике 1919. године, која је пала под ударцима империјалистичке интервенције, али мало ко зна о подвигу српских села Кусић и Златица у Јужном Банату. Та села су 1918. године у знак солидарности с пролетерском револуцијом у Русији, прогласила Совјетску републику Кусић и Златица. Устанак сељака био је немилосрдно угушен.

После завршетка Првог светског рата из Русије су се у домовину почели враћати бивши ратни заробљеници – Југословени. То више нису били обични војници, у Русији су они активно учествовали у Октобарској револуцији и грађанском рату. У Банат су се на пример вратиле хиљаде коњаника и војника Буђонијеве Црвене коњичке армије и других одреда Црвене армије. Они су донели народу истину о победи радника и сељака у Русији, причали како је народ одузео од буржуја заводе и фабрике, а од спахија земљу и да се свим тим

богатством сад користи и сам градећи нови живот. Краљевска штампа тих година покушавала је да све то што се збивало у Русији прећути, и наравно ни речи није било о победи пролетаријата и радног сељаштва над влашћу спахија и буржуја. А већ о томе шта се догађа у Русији после победе револуције, како руски народ заједно са другим братским народима, који насељавају огромну Совјетску земљу, граде срећнији живот осим перфидне лажи није било ничег. Али истина о Земљи Совјета пробијала се кроз рашље цензуре.

Тих дана, првих послератних година, Срби и Мађари – учесници Октобарске револуције у Русији, одиграли су значајну улогу у организовању радничког покрета Војводине, поготово у Банату. Биле су створене масовне организације Комунистичке партије Југославије. Само у Банату чланова комунистичке партије 1920. године било је скоро шест хиљада. Није ни чудо што је на изборима за први уставни парламент у краљевини Југославији у новембру 1920. године комунистичка партија, која је деловала у легалним условима постигла велики успех. Народ је изабрао 51 комунисту за посланике у парламент, међу њима двојицу из Баната. А на изборима за градске управе те исте 1920. године комунисти су победили у престоници у Београду, и готово у свим великим индустријским центрима земље као што су Загреб, Ниш, Крагујевац, Шабац, Скопље, Осјек. Владајућа српска буржоазија на успех левичарских напредних снага одговорила је монархо-фашистичком диктатуром, одговорила је, како то увек бива у класним борбама, репресијама, тамницама, стрељањима, вешалима. Комунистичке посланике су ухапсили и послали на робију, а комунистичка партија била је принуђена да пређе у дубоку илегалност.

Реакционарни режим покушавао је не само да уништи све напредно у земљи, него је и издајнички кидао сваку везу са Русијом, искорењујући у народу огњем и мачем за Јужне Словене свете традиције. Истовремено у земљи се ширило све оно најгоре што је долазило са капиталистичког Запада: грамзивост, похлепа, егоцентризам, себичлук. У различитим слојевима становништва, особито међу војним лицима искорењиване су најбоље националне одлике: слободољубље, искрени патриотизам, природност, једноставност, ишчезавали су традиционални народни обичаји, народ је губио своју самониклост, језик је претрпан страном речима. Понеког интелектуалца ниси могао да схватиш о чему говори – скоро ни једне српске речи.

За протеклих двадесет година после рата краљевска власт је у заједници са српском буржоазијом, а затим и са осталим богаташима свирепо угњетавала народе Југославије и држала их на узди. Органи масовне пропаганде су од прећуткивања догађаја у Русији прешли на разуларени антисовјетизам. И мада се у Европи већ разбуктавао други светски рат и на нашу земљу је сасвим очигледно кретао огроман, црни фашистички чопор, корумпирана влада настављала је своју политику. Тако се догодило да је Југославија, чији су народи

вековима били везани спонама пријатељства и братства са руским народом, једна од последњих међу капиталистичким земљама успоставила дипломатске односе са Совјетским Савезом. То се догодило тек 1940. године. А у пролеће 1941. године, један дан пре сукоба са Немачком, проенглеска влада генерала Симовића најзад се сагласила да закључи са СССР ... споразум о ненападању. Плашљиво се осврћући на Хитлера – а шта ако нам још пође за руком да се с њим споразумемо! – влада ништа није учинила да парира претњама од стране Немачке.

Наша либерална буржоазија сматрала је да је боље изгубити рат, него успоставити традиционално чврсте везе с руским народом радничко-сељачке Совјетске републике. Њих, као и све истинске малограђане ужасавала је и сама помисао на сарадњу са победничким руским пролетаријатом.

Трагедија се одиграла шестог априла. И за дванаест дана нестало је версајске Југославије. Западни савезници, англо-американци напустили су Југославију у пролеће 1941. године тачно онако као што су то учинили са Чехословачком 1938. године, а 1939. године са Пољском.

И још два битна детаља, читаоче, пре него што завршим овај кратки историјски излет.

Нико од многобројне кохорте краљевских генерала, тако моћних и окрутних пред рат није учествовао у херојској епопеји борбе народа Југославије од 1941-1945. године, у смртном окршају с немачким фашизмом.

А онај исти генерал Станковић који се 27. марта са балкона Градске већнице у Вршцу тако усрдно клео у своју оданост отаџбини, свега две недеље касније у околини Ниша предао је у заробљеништво крупну групацију југословенских војника.

Чак и ова кратка историјска анализа довољна је да се увиди да у списак важних узрока муњевите и срамне капитулације Југославије 17. априла 1941, године треба уврстити чињеницу да су југословенски руководиоци издали свети идеал наших народа - пријатељство с руским народом, са СССР-ом. Такво издајство се скупо платило.

Вероватно би било умесно подвући, јер историја то никад не скрива, да понављање историјских грешака води не у трагедију већ у фарсу.

ОКУПАЦИЈА

Хитлер је окупирану Југославију поделио међу својим савезницима. Фашистичкој Италији дао је Црну Гору и део Приморја, Косово и Метохију, део Македоније, Далмације и Словеније, царска Бугарска добила је део Македоније и Југоисточне Србије, Хортијева

Мађарска добила је Бачку, Барању, Међумурје и Прекомурје. Део Словеније који се граничио с бившом Аустријом присјединио је Рајху. Ради потпиривања националне мржње међу југословенским народима уз образовану »Независну државу Хрватску« – биле су припојене не само хрватске територије већ и територије Босне, Херцеговине и Срема. Управа

Подела Југославије између Немачке, Италије и њихових савезника 1941. године (мапа направљена од стране аутора)

»Независном државом« била је поверена усташама – хрватским фашистима. Србија је била немилосрдно притиснута окупаторском војничком чизмом.

Али и то је Хитлеру било мало, па је део североистока Србије, баснословно плодну земљу између Дунава, Тисе и Румуније – такозвани српски Банат наредио да се званично претворе у немачки »Донауланд«. Његов успалјени освајачки мозак сањарио је о нашем Банату као делићу »фатерланда«, где расте слатка смоква, зри сочно грожђе од кога се праве најбоље врсте вина. Радну снагу није потребно довозити, она је на дохват руке: као бесплатна радна теглећа марва могу се искористити покорени Срби. Хитлер је одлучио да се ослони на фолксдојчере, који су нажалост већином подлегли необузданој Гебелсовој пропаганди и постали главни ослонац окупатора у нашој земљи. Немаца је у нашем Банату, као што сам већ рекао било подоста. Било је срезова где су села била чисто немачка, а у свим градовима биле су немачке колоније. У Банату је пре рата живело око шесто хиљада становника, од тога нешто више од триста хиљада било је Срба, сто двадесет хиљада Немаца, сто хиљада Мађара и четрдесет хиљада Румуна. Међу тридесет пет хиљада житеља нашег града Вршца четрнаест хиљада било је Немаца, који су ту живели још из времена Марије

Терезије. Првог дана окупације свуда су по граду биле извешане објаве на немачком, мађарском и српском језику.

» Житељи града Вршца!

У име немачког народа, под заштитом Адолфа Хитлера и немачких оружаних снага, Немци узимају у своје руке управу... Захтевамо од грађана пуну послушност... За непослушност следи стрељање. У подне до дванаест часова предати оружје... Ко после дванаест часова буде ухваћен са оружјем биће стрељан..«

Почело је увођење »новог поретка«. На свим угловима гласноговорници, у новинама се штампају невероватне лажи, телали из специјалне службе уз лупу добоша извикују наредбе, саопштења, правила, норме, услове како се треба понашати, како живети у »новом поретку«. Све је било максимално јасно: германска раса је виша раса, раса господара, она је достигла виши степен цивилизације, она уме да ради и зна шта је то дисциплина. Немци су уредни, тачни, штедљиви, Срби су нижа, словенска раса. Они не умеју да раде, недисциплиновани су, ништа нису постигли у својој историји, пијанче и падају све ниже и ниже, њихова судбина је најтежи рад, који не изискује већу способност и специјалну увежбаност. Читавим током историје и господом богом је предодређено да виша раса управља нижом. За нормалног човека био је несхватљив тај расистички примитивизам.

И поред све трагике, било је смешно гледати на једну њихову карактеристичну црту, која би се могла сврстати у област куриозитета. Боже мој, како су они волели да марширају. Ништа им, чини ти се, не треба, дај им само да марширају у строју уз ударање добоша. У почетку су марширале само германске чете. По тројица у ред по водовима, од јутра до вечери, кроз читав град уздуж и попреко. Људима је већ било мука од тих маршева, од сентименталне песмице »Лили Марлен« – без које се просто није могао замислити марш. Стално су марширали, марширали, марширали, па су заразили својом склоношћу све фолксдојчере. И гле, већ марширају полицајци, жандарми, културбунд, ђаци, чиновници магистрата, хитлерјугенд, ватрогасци, предшколска деца. И све по тројица у реду, по водовима, уз ударање добоша. Кад их човек онако погледа, могао би помислити да су се ти људи једноставно одучили да нормално ходају. Ту им није било помоћи.

Могла се и не обратити пажња на то лакрдијаштво. Марширају? Па нека марширају до миле воље. Али та склоност према марширању имала је и своје објашњење, тицала се и нас. Она је требало да приучава Србе послушности - не врзмајте се око ногу кад аријевци иду!

Ред мора да буде у свему! И ето Србима је већ наређено да се склањају с пута, да се не сакупљају више од тројице. И већ, само се по себи разуме, сав вишак намирница предавати: толико и толико јаја, толико и толико меса, вуне, млека, уопште узев све је распоређено. И одмах је издата наредба о стрељању Цигана и душевно оболелих лица, строго наређење Јеврејима да ходају само по коловозу и само са својим ознакама на леђима и грудима. Србима се строго забрањивало да држе псе, да имају радио-апарат и бицикле! Опет је свима следило само једно – стрељање.

Контролу за испуњавање наредби вршили су фолксдојчери. Од њих је чак била образована дивизија СС »Принц Еуген«, која је ускоро постала главна казнена сила на Балкану. У замену Рајх је послао гестаповце на челу са ђаволским изродом људског рода Шпилером, који је за собом оставио дубок и крвав траг у градовима и селима српског Баната. (Напомена аутора: Шпилер - начелник хитлеровске полиције Донауланда. Пуковник СС, најљући непријатељ комунистичког и народноослободилачког покрета Југославије. Хрват по националности, доктор правних наука по образовању, који је патолошки мрзео прогрес и социјализам, још пре рата је истовремено служио монархији, као руководилац тајне полиције хватао је комунисте и уједно сарађивао са Гестапом и »петом колоном«. За време окупације био је шеф фашистичке полиције Донауланда. Како је за време истраге после рата изјавио сам Шпилер, он и његови целати примењивали су над ухапшеним комунистима и симпатизерима више од шездесет метода мучења. Напоредо са тим он је веома умео да користи услуге провокатора и издајника, које је убацивао у редове илегалца и партизана. У току рата је извео сто двадесет напада на илегалу и партизане српског Баната, који се нису предавали, мада су били одсечени од осталог народноослободилачког покрета скоро до краја рата. Захваљујући патолошкој мржњи, жестини, садизму и полицијским способностима Шпилера, окупатор је нанео тешке ударце народноослободилачком покрету Баната). У таквим приликама прошла су два и по месеца. Хитлер се спремао за напад на Совјетски Савез, и није му било до комуниста Србије, Војводине, Црне Горе. За сад нас нису дирали. Али окупатори су већ припремали напад и то не само на комунисте, већ на читаво напредно оријентисано српско становништво. Илегални покрет је предосећао опасност, која се приближава и према својим снагама и могућностима, не губећи времена, такође се припремао за окршај. Негде средином маја четрдесет и прве године у старој напуштеној пекари Стефановића одржано је саветовање скојеваца. Окупило се нас око двадесет и пет. Саветовањем су руководиле Јелена и Мила. Изненада се појавио Сава. Он је укратко иступио пред нама, објаснио у чему је суштина измењене ситуације у вези са окупацијом земље, изнео је претпоставку да је врло могуће да ће у најскорије време фашисти напасти на Совјетски Савез и посебно се задржао на нашој борби у том случају. Преко је потребно и неопходно је да појачамо дисциплину и илегалност – подвлачио је Сава – јер ће од тога у будуће зависити и успех борбе и судбина нашег покрета. Сава је изнео своје мишљење и ишчезао.

О организационим питањима говорила је Мила. Ми смо били разбијени на тројке. Са

сваком тројком Мила је одвојено разговарала. За будућу борбу било је потребно оружје и зато нас је Мила саветовала да тражимо и сакупљамо оружје, које је било разбацано по пољима и увалама још у априлском рату. Требало је такође проширивати везе са неорганизованом омладином, припремати је опрезно за будућу борбу с окупатором. Посебно нам је Мила напомињала да у раду треба бити прецизан, да треба све време водити рачуна о илегалцима без чега се не може ни помислити на успех са подмуклим и безобзирним непријатељем.

Са мном у тројци били су Стева по надимку »Мршави« и Јова по надимку »Малени«. Стева је радио на железничкој прузи, а Јова у кланици. Неорганизовану омладину окупљали смо на пустарама у међусобним тимовима, као да тобоже учествују у фудбалским утакмицама. Сазнавали смо од њих на којим се местима налази бачена муниција, митраљески реденици, оружје. Јер дечаци су могли проникнути тамо где је одраслима пролаз био забрањен. Особитих успеха нисмо у почетку имали и похвалити се није било чиме. Ми смо марљиво трагали и о томе што смо сазнавали или налазили редовно сам обавештавао Милу. Крајем маја позвао ме је к себи Дејан. После обичних запиткивања о свакидашњим стварима он као некако узгред рече:

Чуј, ево о чему треба да се саветујем са тобом. Знаш да ти имаш довољно послова и брига, али, као што ти је познато, мало је код нас људи, и желимо да ти предложимо допунски, веома одговоран задатак – да будеш веза. Ствар је веома одговорна, то и сам схваташ. Фашисти су много опаснији него она стара краљевска полиција и власт. Опрезност треба удесетостручити, јер ти сада ризикујеш не само своју слободу, већ и свој живот и животе другова, јер грешком можеш довести у критичан положај организацију. До промашаја и провале нипошто не сме доћи. Али, о томе ћемо касније.

Мени се тада чинило да старији другови неки пут компликују. Шта ти мислиш о нашем предлогу?

- А што ту да се мисли? Ако је потребно, наравно радићу. Дуга размишљања и премишљања о јасним питањима су сувишна. Ево сад, задатак је јасан – треба одржавати везу. Па сад, као ја треба да кажем свом рођеном Дејану да нећу да урадим то и то. Какав сам ја онда скојевац? И он и ја знамо да је то неопходно, па зашто онда губимо време? Али да му то кажем нисам смео, још ће се и наљутити, иако смо род. А можда нешто и не схватам? Погледао сам га, видим – гледа ме озбиљно, једино су му се бркови као мало осмехнули.

Ја сам се такође осмехнуо. Сетио сам се некадашњег разговора са Дејаном. Прошле године ми се због нечег чинило да ме Дејан гледао некако покровитељски-иронично, чак помало подсмешљиво. И једном кад ми се то опет учинило упитао сам га – зашто ме он, старији друг, гледа као са мало подсмехом, и да ми је то криво.

Дејан се одмах уозбиљио и умирио ме:

- Ма откуд ти то узме, откуда тако... Обично те гледам. Ако хоћеш поштено да ти кажем, ја се једноставно једнако чудим како си ти још мали.

Лакнуло ми на души. Види, молим те, мали. То ћу ја лако поправити. Успећу ја да порастем, зачудиће се. А у ствари ја сам на Дејана гледао са великим усхићењем. Мене је просто запањивало како је то он успео да у својих двадесет и седам година тако много уради и да зна. Он је пред рат већ био познати правник у граду, зналачки је бранио сиротињу. У лето 1940. године прославио се као адвокат бранећи на суду у Белој Цркви ухапшени вршачки градски комитет СКОЈ-а после провале. Наши ухапшени другови Беба, Браца, Неца и остали држали су се одлично, а Дејан је заједно са другим бранитељима тако вешто забунио полицијске сведоке и доказао суду да оптужба уопште нема правних доказа. Суд је био приморан да врло брзо ослободи све наше другове.

Упоредо с адвокатском делатношћу, Дејан је руководио радничким културно-просветним друштвом »Абрашевић«. Под његовим руководством радничко друштво »Абрашевић« се преобразило. Он је организовао изванредан хор и сам је њим дириговао. Оживале су биле све секције – драмска, литерарна, женска, омладинска. Њихов рад је био испуњен прогресивним, антифашистичким садржајем. Огроман је то био Дејанов рад. Вечерње представе, које је давало друштво »Абрашевић« узбуђивале су друштвену мисао града. Постепено са мењала сва културна атмосфера, грмела је над Вршцем хорска рецитација прогресивних стихова Шантића, Јакшића, Горког и Мајаковског. У малограђанској учмалости пограничног, провинцијског града био је остварен продор револуционарне мисли. На друштвену сцену ступали су нови људи. У граду се знало да је оваква огромна промена у културном животу резултат великих Дејанових напора, његовог систематског рада у који је он уложио сву своју енергију и знање. Па и сарадници су му били један бољи од другог: Беба, Неца, Драгица, Вера, Илија, Анђа, Браца, Мила, Олгица, Руди, Јани – сви млади, енергични, смели, весели. Волели су Дејана јакo и од милоште звали га – наш Деја. Знање је имао енциклопедијско. Одлично је знао француски, немачки, латински и чак је самостално изучавао руски и румунски. Осим тога положио је у то време возачки испит. Но и то му је било мало. Изучио је берберски занат, добио диплому берберина. То ме је јакo зачудило. Неки пут је паковао у своје старо берберско сандуче једноставну берберску опрему и одлазио у села да »брија народ« – како је он говорио. Ја сам га једном упитао –

- Зашто ти, Дејо, сам бријеш народ кад си адвокат?

- Е, Дуле мој, треба се досетити. Полиција ме прати? Знаш да ме прати. Па како ћу ја, не изазивајући сумњу код њих, да обилазим села, да разговарам са народом? Размисли мало.

Стварно мислим у праву је Деја. И ето, интелектуалац високе културе, са старим сандучетом у руци обилази села нашег краја – Јасенову, Дупљају, Гребенац, Стражу, брије и шиша сељаке, договара се са људима, налази бистру омладину и неприметно шири комунистичку пропаганду.

А како је тек Дејан интересантно причао о студирању на Београдском Универзитету. Као и остали сиромашни студенти да би могао да плати студије радио је у Београду као келнер и као млекација. Био је заједно са Савом, Стевицом и Страхињом, један од руководилаца напредног студентског покрета и више пута је учествовао у жестоких окршајима са београдском полицијом.

Дејан се одушевљавао књижевношћу, поезијом, знао је много стихова и са задовољством нам их рецитовоао. Чак је и сам помало писао и кад су 1939. године изашле његове прве приче сви смо ми били поносни и са интересовањем их читали. Водио ме је Дејан, на моју велику радост, у риболов на Караш. За мене је то бивао прави догађај. Караш и његова околина, Дејанаво Закарашје, било је пуно лепоте и сиротиње. Сви су га тамо знали, а и он је знао све врбаке под чијим коренима у затонима чекају дебели шарани. Полако би се ми, узводно од средине реке, приближавали обали са старом врбом држећи у рукама велику корпу са унутрашњим грлићем. Корпа је била између нас и важно је било нечујно и на време поставити корпу под корење, а са стране терати шарана из његове подводне јазбине да пође у корпу.

Колико ја било радости кад би нам лов успео! А кад би се враћали у село празних шака Дејан је намигивао певушећи –

- Нема пакла, нема раја, нема спомагаја!

Несумњиво, био је Дејан талентован човек и ја нисам престајао да му са дивим. Он је поред свих осталих врлина био веома музикалан, свирао је на виолини, мандолини, хармоници, труби, гајдама и гулама. Волели смо да слушамо како пева. Дејан је сам себе пратио на мандолини и певао наше народне песме, а такође руске и популарне италијанске. Глас му није био јак, мало промукао, али тако срдачан, омамљујући, тако је дирао душу да је то тешко описати – требало га је чути.

Године 1936. Дејана су ухапсили због комунистичке активности, зверски су га тукли и мучили. Плашећи са да неће издржати муке, Дејан ја у самици жичицом пресекао вене на рукама. Нашли су га сасвим случајно у последњем тренутку, док је у њему још тињало мало живота. Спасли су га лекари. Изгубио је много крви, дуго је боловао и касније често кашљуцао. Али чим је изашао из затвора, поново се активно укључио у покрет и постао један од верних Учиних помоћника.

РАТ

Деветнаестог јуна 1941. године ја сам као веза добио важан задатак. Секретар илегалног рејонског комитета партије Дејан поверио ми је да обиђем лица за везу у селима Избиште, Уљма, Загајица и предам директиву рејонског комитета да ће двадесет и другог

Ниса – Станислав Ивков, сељак, комуниста-илегалац, ратни друг Уче – Жарка Зрењанина. Ухваћен од стране фашиста, кад је улетео у заседу. Погинуо 23 јула 1943. године

јуна Немачка напасти Совјетски Савез и да ће се истовремено свим снагама обрушити на нас да би се обрачунала с комунистима једном за свагда. Зато је руководство предлагало свим друговима, који су познати полицији као левичари да пређу у дубоку илегалност и да дејствују отуда према усаглашеним плановима, који су за ту прилику разрађени раније. Неколико пута сам поновио наредбу и адресе, док се Дејан није убедио да сам све тачно запамтио, и тек тада ме пустио да одем.

Задатак ми се није учинио сложеним и ја сам га лако извршио. Пешице сам дошао до села Избишта, где сам нашао потребног друга Нису и пренео му наређење руководства реч по реч, како је Дејан говорио.

Из Избишта у Уљму и Загајицу другови су ме пребацили каруцама како се то каже »комфорно«. У Загајици ме је дочекао мој стари познаник Жица и ја сам му пренео такође директиву Дејана од речи до речи. (**Напомена аутора:** (1) Н и с а: Станислав Ивков, сељак, комуниста-илегалац, Учин сарадник, погинуо је 23. јула 1943. године у борби с фашистима упавши у заседу. (2) Ж и ц а: Жива Јовановић-Андра, легендарни командант јужнобанатског партизанског одреда, погинуо је 13. јуна 1944.). Било ми је пријатно да видим како ме одрасли другови пажљиво слушају, ја за њих нисам био само дечак, већ веза, гласник из центра. Па и директива је била исувише значајна, јер се радило о животу и смрти људи.

Испунивши задатак ја сам се, да не бих изазивао сумњу, враћао из Избишта у град пешице. Ишао сам по прашњавом коловозу сеоског пута разговарајући сам са собом. Било је то жарког летњег дана двадесет и првог јуна 1941. године. Ако Немци заиста нападну Совјетски Савез – мислио сам у себи – готови су, свршено је са њима. Црвена Армија ће млатнути гадове још првих дана и побећи ће фашисти онамо откуда су дошли. И врло брзо ће гонећи фашисте, Црвена Армија бити овде ... И ја сам чак застао запрепашћен. Овде ће

Жива (Жица) Јовановић »Андра«,
учитељ, члан илегалног окружног
комитета КПЈ, командант Јужнобанатског
партизанског одреда, погинуо 13.06.1944.
године

бити Црвена Армија! И ми ћемо се најзад састати са бољшевицима! Желео сам да то некако себи представим и нисам могао. Таква могућност чинила ми се онда просто фантастична.

Двадесет и другог јуна Гестапо је тачно у четири сата ујутро извршио упад у све куће у Вршцу, које су код полиције биле обележене као непоуздане. Хватали су све без разлике, плашећи се да неког активисту случајно не оставе на слободи. Ништа се страшно неће догодити ако неко невин допадне у затвор, сматрали су нацисти. Током испитивања вероватно се и из таквог може понешто извући.

Само у Банату су током те ноћи ухапсили више од четири стотине људи. По целој земљи су такође хапсили, затвори су били пуни напредних људи, који нису хтели да се мире са

окупаторима и спремали се да крену на пут борбе.

И у нашу кућу упао је Гестапо. Тачно у четири ујутро пробудило нас је снажно лупање на врата. Наша породица некада је била велика, сложна - било нас је тринаесторо. Осморо одраслих: отац, мати, тече, тетке – благовремено су се склонили – неко у илегалу, неко на планине Србије и Црне Горе. Код куће су остали мали и стари: деда, бака, болесна тетка Вера, брат и ја.

Нисмо стигли ни да се дигнемо из кревета кад су гестаповци дошли у кућу. Све су нас извукли у двориште и поређали нас лицем према зиду, с подигнутим рукама. Гестаповаца је било много: двојица у цивилу с пиштољима у рукама и десетак војника са аутоматима на готову. Отпоче саслушање. Одговарала је бака. И у тешким тренуцима она је остајала глава породице. Одговарала је на питања гестаповца у име нас свих.

- Где су ти синови?

- Отпутовали су...

- Где су ти зетови?

- Отпутовали су...

- Где су ти ћерке?

- Отпутовале су...

Акцијом хапшења руководио је гестаповац у цивилу, који је у рукама држао лист хартије, очевидно списак, и са тога списка он је читао имена свих наших. По свој прилици неко их је већ показао.

- Отпутовали? Куда су отпутовали?

- У Србију, у Црну Гору. Посла код нас нема, па га траже у другим местима.

- Кад су отпутовали? – бесни Немац.

Баба не трепнувши оком одговара:

- Па неко пре недељу дана, неко пре месец дана, а ето старија ћерка ми је тек пре три дана отпутувала у Мађарску да среди ствари око своје пензије....

И поче бака да се љути што су нас пре беле зоре подигли, истерали у двориште...

- Ах, зо! Сербише швајне! Претресите све !

Отпоче претрес. Ја сам доживео неколико преметачина у предратној Југославији, и увек ме је запрепашћивала неписменост наших жандарма и полицајаца, њихов презир према књигама, рукописима, неуважавање људског достојанства. Али оно што се сада збивало пред мојим очима превазишло је сва моја очекивања. Гестаповци нису ни претраживали, него су све уништавали са уживањем. Кревет су преврнули. Полицу са књигама су тако оборили да се она распала уз тресак, перину су проболи бајонетима, тако да се перје разлетело и сад се полако у дворишту на нас спуштало, као први снег. Из кокошињаца су отерали кокошке са јаја, на којима су лежале и оне подигоше велику галаму. И сред тог русваја гестаповац наједном налете на баку и пита је:

- А јаја дајеш у магистратуру? Где су ти признанице?

И одвуче баку у кућу да му покаже признанице с потврдом магистрата о предаји јаја. Ја сам стајао, гледао разрогачених очију и никако нисам могао да схватим па шта ће му сада јаја, кад он своје непријатеље тражи. Била је то некаква смеса »истинске аријевске« дисциплине са добром дозом »правог аријевског« варварства и тупости. Завршивши пустошење куће и не извукавши ништа од баке и од нас осталих, одведоше нас рано ујутро на сабирно место у затвор у зграду бившег суда. После четири - пет сати брата и мене су као малолетне отпустили, а баку, деду и тетку задржали су као таоце. Потом су баку и деду неколико пута час пуштали час одводили.

Ујутро, чини ми се, двадесет и четвртог јуна отишао сам са кофом по воду за пиће до артерског бунара, једно осамдесет метара од наше куће. Прилазим, видим - крај бунара стоји

Ниса из Избишта, премештајући се с ноге на ногу. Спазивши ме нагну се према води правећи се као да пије, а у ствари кришом ми рече:

- Добро да си изашао...Нисам смео да ризикујем и да свратим, а треба да поразговарамо. Поздравља те твој отац Чеда. Не зна каква је ситуација, пита може ли да сврати?

Ја, чувши за оца умало не испустих кофу.

- Шта?! Прекјуче је био претрес, оца траже! Не сме он овамо. Могу ли се са њим видети?

- Ја сам са таљигама, оставио сам их код мале цркве, могу да те повезем?

- Не, ти сам са колима изиђи из града, а ја ћу ти се придружити код првих винограда.

Вратио сам се кући и било ми је жао што је мој брат некуд отишао, јер би заједно пошли да се сретнемо са оцем. Прескочио сам преко комшијског зида у њихову башту, изашао на другу улицу и отрчао к виноградима. После два сата срео сам се са оцем у селу Влајковцу. Обрадовали смо се један другом!... Он се мало променио, био је исто онако мршав, висок, озбиљан. Отац се распитао о последњим догађајима и ја га о свему подробно известих, рекох му и о томе да га траже гестаповци и да у град не сме да дође. Отац је једнако питао за мајку, шта је с њом и како је. Умирио сам га:

- Све је у реду. Мама није код куће, она је такође прешла у илегалу, веома је задовољна што ти ниси у граду. Мислила је да си ти у Западној Србији на свом терену. А испало је да си овде. Ала би се она узрујала кад би сазнала да си ту. Отац промисли, промисли па рече:

- Реци мами, ако је видиш, ја ћу се пробити натраг у Западно Србију, у наш засеок Мали Бошњак. Тако ће бити најбоље. И Слободану реци да га чекам у Малом Бошњаку. Обавезно му реци да се пробије донде. Ускоро ће напунити седамнаест година, фашисти и њега могу узети као таоца.

Почео сам да убеђујем оца да ћемо ми ускоро добити рат заједно са Црвеном Армијом. Отац уздахну:

- свакако, било би добро, али светски рат, кад је већ започео неће се тако брзо завршити. Треба бити спреман на најгоре и бити веома опрезан.

Поразговарали смо отац и ја још о нашим стварима, загрлили се и растали. Ја сам пошао сеоским путем у град, кући. Уз пут сам о много чему мислио, само ми једна мисао није ни падала на ум, да сам то последњи пут видео оца.

Напад фашистичких окупатора на Совјетски Савез и истовремено офанзива на све прогресивне леве и комунистичке снаге у Србији, Војводини, Црној Гори, Словенији,

Македонији, Босни, Херцеговини и Хрватској почела је. Тада је отпочела и ослободилачка борба народа Југославије против мрских завојевача, изнурујућа и дуга борба.

На рушевинама многонационалне краљевине Југославије услови за подизање борбе против окупатора у разним крајевима земље били су врло различити. Специфичност и разноликост стварали су историјски, економски, географски фактори, расположење различитих слојева народа, утицај реакционарне и либералне буржоазије на народне масе, па и сама та политика окупатора у одређеним крајевима земље.

Тако је пред лето 1941. године у Хрватској, Босни и Херцеговини ситуација била другачија, од оне која је била у Србији и Црној Гори, Словенији. Као што сам раније напоменуо Хитлер је почео да потпирује национални раздор међу хрватским и српским народом. У том циљу је била образована »Независна држава Хрватска«, која је обухватала не само Хрватску и део Далмације, него и Босну, Херцеговину, област Војводине – Срем чије становништво у већини чини српски живаљ. »Независном државом« управљали су усташе - хрватски и муслиманеки фашисти. У мају–јуну 1941. године усташе су са знањем и сагласношћу Гестапоа почеле опште истребљење српског становништва. Такво истребљење и такав покољ Европа није видела још од времена монголских и османлијских завојевача. У српским селима и градовима истребљивали су све живо, људе су стрељали, клали, бацајући их са литица и мостова, не штедећи ни децу ни старце. У страшном усташком логору на реци Сави за непуне четири године било је заклано и поубијано по званичним подацима, око седам стотина хиљада људи, већином Срба. У истом логору били су ликвидирани и хиљаде наше браће хрватских комуниста, хиљаде најбољих представника хрватске интелигенције, који су устали као и ми против фашистичке тираније.

Мира у »Независној држави« није већ тада било, нити га је могло бити. Истребљивани народ се почео дизати у борбу с оружјем у рукама да би заштитио своју децу, сестре, мајке и жене. У Србији и Босни су се у то време појавили четници, српски националистички елементи, такозвана »војска краљевске владе« у Лондону. На геноцид усташа они су одговорили клањем и истребљивањем хрватског становништва. То крваво непријатељство ишло је на руку само Немцима. Они су хушкали народе једног на другог, старали се да заувек укорене сурову националну мржњу.

Нису Немцима помагали да владају у Хрватској једино усташе, него и издајничка политика најмасовије ситнобуржоаске партије Хрватске – ХСС, која је пред рат имала велики утицај на хрватско становништво. Поучно је пропатити како је та либерална партија, која се раније борила за хрватску независност, националну равноправност и социјалну правду, пред рат постала реакционарна, прешла на пут издаје националних интереса. Врхунац њене издаје био је позив у пролеће четрдесет и прве године да се подржи усташки

поглавар Павелић, да треба бити захвалан Хитлеру за »независност«, коју је поклатио Хрватима, да треба живети у љубави и миру са »моћним Рајхом«. Партија ХСС брзо је губила масе. Један део прелазео је на страну усташа, други део збуњен невероватном демагогијом својих руководилага, наплашен терором и врло суровом стварношћу, заузео је позицију ишчекивања, некакву споразумну позицију.

Од свих партија само су хрватски комунисти иступили против фашистичког геноцида, штитећи својим грудима идеје братства, равноправности и слободе народа у "независној држави". Нажалост њих су тада почетком лета 1941. године слабо подржали. Комунистима је у сваком народу врло тешко, ако владајућој буржоазији успе да замагли, макар и привремено, мозак слепим национализмом, националистичком хистеријом. Баш због тога се и догодило да, када су комунисти Херцеговине, Босне, Лике, Далмације, Баније подигли устанак, у партизанским одредима, је било због објективних разлога око деведесет процената српског становништва. У свом чланку »Национално питање у Југославији у светлости народноослободилачке борбе« по том питању генерални секретар ЦК КПЈ Јосип Броз Тито у децембру 1942. године овако је писао у »Пролетеру«: »Морам овде подвући чињеницу да се у редовима наше народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, од самог почетка, па до данас, налазе у огромној већини баш Срби, уместо да то буде обратно. Баш српски, црногорски, босански и лички партизански одреди и бригаде, које су биле састављене готово искључиво од Срба водиле су и данас воде немилосрдну борбу не само против окупатора, већ и против четника Драже Михајловића и осталих непријатеља народа. Шта то доказује? То доказује да сви народи Југославије, који су у прошлости били угњетавани од великосрпске буржоазије, имају свог најбољег и најдоследнијег савезника у српском народу. Српски народ је дао и још увек даје највећи допринос у борби против окупатора и његових слугу не само Павелића, Недића, Пећанца, него и против Драже Михајловића и његових четника за пуну слободу и независност свих наших народа«.

У праву је био секретар ЦК илегалне комунистичке партије Хрватске Бакарић када је, иступајући у име хрватских представника на другом заседању АВНОЈ-а 29. новембра 1943. године у ослобођеном Јајцу говорио: »На првом заседању АВНОЈ-а новембра 1942. године ми смо више били представници српског покрета отпора у Хрватској, него представници народноослободилачког покрета хрватског народа! Сада у новембру 1943. године ми можемо рећи да и хрватски народ стаје у ред тих народа, који су својом борбом у овом рату извојевали право да сами решавају своју судбину.«

Стварно, 1943. године ситуација се изменила, сјајне победе Црвене Армије под Москвом, Стаљинградом, Курском, ослобођење Украјине, херојска борба партизанских одреда и народноослободилачке војске на планинама Југославије, стварање у невероватно

тешким условима »слободних територија« довели су до тога да су масе, које су биле опијене, ошамућене фашистичком пропагандом почеле да се трезне и другачије да гледају и на »свемогући Рајх« и на даровану од Хитлера »независност«, и на злочине усташких и четничких целата. Фашистички геноцид усташа и издајство српских националиста четника побеђивала је прекрасна борбена парола комуниста о братству и јединству народа Југославије. Носиоци ових идеала и најватренији борци за њихово остварење били су хрватски и српски комунисти и у тој борби нису знали за страх.

Рањен у борби доспео је у шаке фашистима радник Раде Кончар, секретар ЦК Комунистичке партије Хрватске. Издржавши зверска мучења, Раде Кончар и његови другови су пред стрељање одбили да вежу очи и гледајући у цеви пушака клицали су: »Живела Црвена Армија!«, »Доле фашизам«, »Доле издајници! У Србији су на погубљење легендарног команданта Колубарског партизанског одреда Стевана Филиповића окупатори довели народ. Искористивши забуну и неспретност целата Стеван је са омчом око врата одржао говор пред збијеним народом. »Другови, браћо! Не верујте пропаганди непријатеља. Само се борбом можемо ослободити од фашистичке олоши. Ако погнете главе, ако се не борите - хитлеровски злочинци ће и вас овако вешати, једног по једног. Устајте! Не плашите се смрти, она се само кукавицама чини страшна. Смрт није ништа необично. То ћете видети за који тренутак, када ми омча пресече дах... У борбу другови и другарице. Приступајте партизанским одредима... Доле Хитлер! Доле фашизам! Живео Совјетски Савез!« У документима која су пронађена у фашистичким архивама о погубљењу народних хероја Раде Кончара и Стевана Филиповића – потресна су сведочанства о величини људског духа. Таквих примера је било много. Без обзира на све ударце непријатеља, народноослободилачка борба бивала је све јача.

Али то се све догодило касније, а сада 22. јуна 1941. године рат тек што је био започео. После неколико дана у Београду илегални ЦК КПЈ је донео одлуку о оружаном борби на читавој територији Југославије. Објективна анализа распореда снага и могућег развоја догађаја показивала је да су Србија, Црна Гора, Херцеговина, Босна, Словенија и неки делови Хрватске сазрели за борбу. Питање није било у целисходности почетка устанка, већ у томе како боље организовати координацију снага народа и комуниста и како проширити устанак, тамо где он није још отпочео и где становништво није било још припремљено за њега. Анализа ситуације говорила је да ће бити потребно много времена и умећа да се све потенцијалне патриотске снаге, сви они који желе да се боре против фашизма, за слободу и независност своје земље уједине у широки национални фронт и самим тим да се помогне и Совјетском Савезу у његовом тешком окршају са основним снагама фашистичке Немачке и њених савезника.

Предстојао је напоран рад. Српска буржоазија није била спремна за борбу. Један њен део издао је одмах интересе народа и прешао на страну хитлероваца, сматрајући по неким својим канонима да нема ничег зазорног у сарадњи са тако »високо цивилизованим« окупаторима. Генерал Недић постао је лидер српских издајника. Али они, који су били проенглески настројени, опредељени за краља и емигрантску владу у Лондону, заузели су став ишчекивања. На планинама Србије, Босне, Херцеговине, Црне Горе, они су организовали одреде четника, који се нису борили против окупатора, али им се нису ни потчињавали, чекајући сигнал из Лондона. То је био познати став Черчила и Трумана: нека Руси и комунисти лију своју и фашистичку крв, а ми ћемо ући у борбу на крају да бисмо диктирали услове.

Словеначки богаташи такође су се били шћућурили и нису били спремни за борбу.

У тим тешким данима са народом је остала само једна партија спремна за борбу против окупатора – Комунистичка партија Југославије. Она је и повела за собом народ.

Почетком јула 1941. године по селима, градовима и планинама Србије, Црне Горе, Војводине, Херцеговине, Босне и Далмације људи су кришом слушали радио из Москве. Те емисије су звучале као звоно на узбуну, позивале су на стварање партизанских одреда и диверзантских група – једном речју на такву борбу да немачким освајачима земља буквално гори под ногама. Радио Москва је изражавао уверење да совјетски народ неће бити усамљен у овој светој борби, да ће стећи савезнике у лицу поробљених народа Европе. Не знам како је било у другим окупираним земљама, али ми у Југославији делили смо то уверење, поуздано смо знали да је фашизам наш заједнички непријатељ и да ћемо се ми борити у једном строју са Совјетским Савезом.

Наш народ, и комунисти су одлично знали да је Немац јак. На наше очи срушиле су се Чехословачка, Пољска, Белгија, Данска, Холандија, Норвешка, Француска и свима је још била свежа у памћењу наша пролећна ратна катастрофа. Знали смо да за Немачку ради, како се тада говорило, цела Европа. Али 22. јуна 1941. године фашисти су напали Земљу Совјета и то је из корена мењало ствар. Како је на то народ реаговао? Ево на пример, у Херцеговини, у Невесињском рејону већ се 24. јуна 1941. године диже устанак. Тамо се сакупило преко три хиљаде наоружаних устаника. Већ тада је загрмела са планине Бјелашнице и околних гора, као звоно на узбуну моћна устаничка химна:

С Бјелашнице вила кличе,
Херцеговце редом виче;
Дижите се браћо мила,
Русија је заратила!

За један дан био је ослобођен скоро цео Невесињски срез. Устаници су кличући слободи, носећи црвене заставе, певајући и кличући »Великој Русији« кренули у јуриш на утврђени град Невесиње.

Шуме, планине Србије, Црне Горе, Босне такође су се пуниле устаницима. Народ и комунисти веровали су у снагу Совјетског Савеза, веровали су да је једино он способан да сломи кичму огромној фашистичкој звери и што се пре то догоди, сматрали смо биће боље. Да би се приближила победа потребно је, рачунали смо, помоћи Совјетској Русији. Не седети скрштених руку и чекати док слобода нашем народу не буде поклоњена! Међу устаницима владао је снажан дух интернационализма, вера да ће радни људи један другом помоћи у тешком часу. То је био пролетерски интернационализам на делу.

Сем тога сматрали смо, да ће се после првих снажних удараца Црвене Армије подићи у борбу против фашизма немачки пролетаријат, а такође и читава радничка класа поробљене Европе. А то ће бити помоћ, и то не мала. Најзад, комунисти Југославије су веровали у слободољубиве традиције свога народа, веровали су да се наш народ неће предати, неће уплашити тешкоћа, него ће повести борбу против мрског освајача и издржати све тегобе. А комунисти нису били брбљивци, они су на делу доказали своју спремност за борбу против окупатора. Стотине и хиљаде најбољих комуниста били су стрељани, мучени по затворима и логорима а они који су остали на слободи борили су се са оружјем у рукама у партизанским одредима, у илегалци и часно су позивали свој народ у тешки бој за слободу и независност, за ту исту слободу ради које су наши очеви, дедови и прадедови проливали своју крв не штедећи животе.

Историјски догађај, као што је оружани народни устанак, не може се, ма како да то човек жели, објаснити деловањем субјективног фактора, деловањем поједине личности, појединог руководиоца, мада субјективни фактор своју улогу још како игра. Народ и историја одаће пошту руководиоцима, ако су они верно осетили пулс народа, правилно схватили његове тежње у борби за бољу судбину, правилно усмеравали струјање народних маса и тиме помагали остваривању заветних циљева. Руководилац може у тој борби помоћи, а може и одмоћи. Али ако се има у виду устанак у целини, онда је реч о стотинама хиљада људи, о њиховим стремљењима, делима, маштама, вери, о радости и тузи, о смрти и животу људи.

Они, који су стварно активно учествовали у устанку у лето 1941. године у Србији, Црној Гори, Војводини, Босни, Далмацији, Херцеговини, Словенији, Македонији, Хрватској, врло добро знају да су тих дванаест хиљада комуниста и тридесет хиљада скојеваца, који су уствари подигли устанак, били стожери у узбурканом народном мору, око којих се уједињавао побуњени народ. У то тешко време комунисти су чврсто веровали у Совјетски

Савез, у снагу Црвене Армије, у свој народ и међународну солидарност трудбеника. Без те неодољиве огромне вере немогуће је било и помислити на устанак и успех у борби са таквим немилосрдним и подмуклим непријатељем. Комунисти су своја убеђења пренели на народне масе, а после тога никакве непријатељске смицалице нису могли да зауставе борбу за слободу наоружаног народа, ни Хитлер, ни међународни капитал.

У августу 1941. године у Посавско-Тамнавском партизанском одреду испевали су партизани веселу песму, коју су затим певали и код нас у Банату. Певали су песму по народном мотиву, а речи су овако гласиле:

Пош'о Хитлер на Руса,

Па се бије у прса:

Потућићу руског бају,

Као српску рају!

Слуша Стаљин Хитлера,

Полуделог молера,

Па се смеје у по брка:

Швабо, биће трка!

Реч »Стаљин« момци су покадкад замењивали речју »Руја«– »Рус«. Под тим речима народ је подразумевао сву огромну и вољену Совјетску земљу. Том песмом наш народ је изражавао своју безграничну веру у његову будућу победу и љубав према Совјетском народу. Ако се то не узме у обзир не би се уопште могла разумети ни четрдесет прва година, ни догађаји који су следили.

Да би се боље схватила атмосфера тих јулских дана и наша расположења навешћу текст историјског прогласа ЦК Комунистичке партије Југославије у вези са нападом фашистичке Немачке на Совјетски Савез. Чак и са становишта осамдесетих година овај документ ја веома интересантан. Ево га готово у целини:

РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ И ГРАЂАНИ ЈУГОСЛАВИЈЕ!

Раног јутра 22. јуна напали су разуларени немачки фашистички бандити на велику и мирољубиву државу радника и сељака, на Совјетски Савез. Ови професионални злочинци дошуњали су се исто тако изненада и мучки над цватуће градове Совјетског Савеза као што су се 10 недеља раније дошуњали над Београд, да их заспу

својим убојитим гранатама. Овај нови нечувени злочин фашистичких убица испунио је страшним гневом не само срца двеста милионског народа земље социјализма, него и срца радних људи у читавом свету.

Проливајући потоке крви, завивши у црно читаву Европу и поробивши њене народе, немачка фашистичко-капиталистичка банда на челу са лудаком Хитлером нагнала је своје хорде црвене од невине крви у цветни совјетски врт да би разорила све оно што су у току од двадесет и три године по цену нељудских напора саградили народи Совјетског Савеза. Али овога пута крвожедни фашистички злочинци и њихови сатрапи у осталим капиталистичким земљама жестоко су се преварили. Против њих сада не стоје слабе европске земље, којима руководе издајничке капиталистичке клике, сатруле изнутра, лишене јединства и ослабљене издајничким деловањем »пете колоне«, већ монолитни двестамилионски народ Совјетског Савеза, чврсто уједињен око херојске партије бољшевика и мудрог вође друга Стаљина. Њима се супротставила непобедива Црвена Армија, претећа снага, као гранитни зид, који стоји на стражи социјалистичке отаџбине. Њима се супротстављају радне и национално угњетене масе читавог света. То је данас та снага која ће не само избити зубе крвожедној фашистичкој звери, него ће и у потпуности уништити ту заразу, која својим смрадом и кугом жели да отрује читав свет.

РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ И ГРАЂАНИ!

...Чврсто верујте у то да је Совјетски Савез са својом херојском Црвеном Армијом таква снага коју нико у свету није кадар да савлада. Верујте да ће на страни Совјетског Савеза у његовој праведној борби бити не само симпатије, него и подршка милиона радничкихл маса целог света. Херојски народи Совјетског Савеза воде своју последњу борбу да би једном за свагда не само одбранили велику социјалистичку домовину од фашистичко-капиталистичких аждаја, него и да спасу читаво много напаћено човечанство од повратка средњевековном мраку и ропству.

РАДНИЦИ И РАДНИЦЕ!

Куцнуо је одлучујући час. Почео је одлучујући бој против најљућих непријатеља радничке класе, бој који су фашистички злочинци сами наметнули вероломним нападом на Совјетски Савез – наду свих радних људи света. Драгоцена крв херојског Совјетског народа лије се не само у име одбране земље социјализма, него и у име коначног социјалног и националног ослобођења читавог радног човечанства. Стога је то такође и наша борба, коју ми треба да подржавамо свим силама на живот и смрт.

Пролетери свих југословенских земаља – на своје место у прве борбене редове. Чврсто се збијте око наше авангарде – Комунистичке партије Југославије. Свако на своје место. Непоколебљиво и дисциплиновано испуњавајте своју пролетерску дужност. Сместа се припремите за последњи и одлучујући бој. Не допустите да се због вашег неучествовања у борби пролива драгоцена крв херојских совјетских народа. Ваше пароле треба да буду позиви: ниједан радник, ниједна радница не треба да буду упућени у фашистичку Немачку да би својим радом повећали снагу фашистичких бандита. Ниједан топ, ниједна пушка, ниједан метак, ниједно зрно жита не треба уз вашу помоћ да доспе у руке фашистичких злочинаца....

Радници на железници и другим транспортним средствима, ви немате права да будете онај канал по ком ће потећи смртоносно оружје и друга средства за вођење рата намењена против Совјетског Савеза и против нас самих. Сетите се наших борбених традиција из минулог времена капиталистичке интервенције против младе Совјетске републике. Учините све што је у вашој моћи да ометете фашистичке злочинце да вас искористе не једино против Совјетског Савеза, него и против трудбеника наше земље и читавог света...

ОМЛАДИНО ЈУГОСЛАВИЈЕ!

Води се последњи бој с твојим заклетим непријатељем, с фашистичким злочинцима против којих си ти увек спремна била да се бориш на позив комунистичке партије.

Против тих твојих крвних непријатеља младо поколење Совјетског Савеза већ води тежак, крвав бој. Лије се драгоцену крв совјетске омладине, која је постигла већ све оно о чему ти, омладино Југославије, једино машташ. Совјетска омладина с песмама је градила социјализам, а сада пролива крв и за твоју срећу, за твоју будућност.

Можеш ли ти, омладино, остати по страни? Не, не можеш! Дужна си да будеш у првим редовима борбе против фашистичких бандита...

ХРВАТСКИ НАРОДЕ: РАДНИЦИ, СЕЉАЦИ, ВОЈНИЦИ И СВА ПОШТЕНА ИНТЕЛИГЕНЦИЈО!

Слуга фашистичких освајача - Павелић хоће да искористи хрватски народ у борби против Совјетског Савеза и против ослободилачке борбе наших народа. Зар тај злочинац огрезао у крви невиних људи није већ осрамотио хрватски народ? Зар ћеш допустити да још једно, најстрашније издајство буде покривено твојим хрватским именом?

Зар хрватски богаташи у прошлости нису већ осрамотили свој народ? Не! Сада, када је твоја истинска слобода на домаку, ти, хрватски народе нећеш допустити такво издајство!...

СРБИ, СЛОВЕНЦИ, ЦРНОГОРЦИ, МАКЕДОНЦИ, ОСТАЛИ ПОРОБЉЕНИ НАРОДИ ЈУГОСЛАВИЈЕ!

Ви, који стењете под чизмом окупатора, сви којима је драга слобода и независност, сви који су против фашистичког ропства, знајте да је куцнуо час вашег скорог ослобођења. Дајте ваш допринос у борби за слободу под руководством Комунистичке партије Југославије. Борба Совјетског Савеза - то је и ваша борба, јер се он бори против вашег непријатеља, под чијим јармом ви стењете. Не препуштајте се обмани домаћих реакционара, који служе фашистичким бандитима... .

КОМУНИСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ!

Наступио је најтежи час, који смо ми у нашој борби предвидели. Ми смо знали да се фашистички злочинци припремају рат против Совјетског Савеза и целог трудбеничког човечанства. Крвожедни фашистички управљачи, који држе у ропству своје народе и народе поробљених земаља, објавили су нам рат до истребљења, објавили су преко радија уништење комуниста гвожђем и крвљу. Ми прихватамо тај бој, јер смо га очекивали и припремали се за њега.

У тој борби нема милости ни према једном комунисти - урлају фашистички целати, а ми изјављујемо: у тој борби неће бити милости за злочиначке фашистичке вође, у тој борби неће бити милости за фашистичку финансијску олигархију и њене сатрапе.

Комунисти Југославије! Немојте се ни тренутка колебати, сместа се припремите за тешку борбу. Немојте губити време, оспособите своје организације и њихову делатност за последњи бој. Предузмите све мере да што је могуће боље сачувате наше драгоцене кадрове, који су нам данас у овој борби нужнији него икад пре. Организујте трудбеничке масе и пренесите им своје искуство које сте с муком стекли. Ставите се на чело трудбеничких и национално угњетених маса и руководите њима у борби против поробљивача наших народа. Нека царује међу вама храброст, дисциплина и хладнокрвност, јер сте и тим дужни да будете пример другима. Испуните овај дуг авангарде радничке класе Југославије. Напред у последњи и одлучни бој за слободу и срећу човечанства!

Живела велика и непобедива земља социјализма Совјетски Савез!

Живела херојска партија бољшевика!

Живео вођ и организатор прошлих и будућих победа великог и
моћног Совјетског Савеза – друг Стаљин!

Живела комунистичка интернационала!

Живела комунистичка партија Југославије!

Живела међународна солидарност свих угњетених и
експлоатисаних!

Живело јединство и борба трудбеничких маса Југославије!
Доле империјалистичко-фашистички злочинци на челу са Хитлером,
Мусолинијем и осталим сатрапима!

**Централни Комитет
Комунистичке партије Југославије**

Тако је мислио наш Централни комитет. Тако су мислили сви комунисти и напредни људи у земљи. Нажалост проглас је каснио, није одмах стизао до народа. Требало га је одштампати у најтежим илегалним условима, преносити и распрострањивати. Ја сам га читао тек крајем аугуста. У многим местима устанак је већ почео. Али свеједно, проглас је, не може бити боље, одражавао мисли и надања нашег народа, подударао се стремљењем и делањем народа комуниста. Он је и даље звао у бој и уносио увереност у коначну победу над силама зла и мрачњаштва.

Комунисти Југославије били су непоколебљиви борци за победу над фашизмом, а не стадо покорних оваца, које се препуштају на милост и немилост окупатора. Они нису имали намеру да покорно трпе изругивања, да чекају док их фашисти не покупе и поубијају. Комунисти су били оазе у народном мору, око којих су се чврсто збијали сви, који су хтели да се с оружјем у рукама боре против освајача. И веома су се брзо окупатори уверили да су

комунисти – снага и да није тако једноставно све похапсити, а још мање поклати. Комунисти су одмах после напада на СССР, још пре прогласа, већим делом отишли у шуме и планине или се повукли у илегалност. И поступили су врло мудро. Отпочели су ужурбану припрему за оружани устанак и није се морало дуго чекати на резултате. Почетком и средином јула већ је пламен устанка захватио многе крајеве земље, особито Србију, Црну Гору, Босну и Херцеговину. Ево шта се говорило у једном од докумената ЦК КПЈ од 24. јула 1941. године:

»1. У вези са нападом фашистичких банди на Совјетски Савез читава наша партија, укључујући и ваше другове, дужна је да организује свеопште саботаже против окупатора.

2. Рушити железничке пруге, онеспособити саобраћај.

3. Готово у свим крајевима и областима Југославије особито у Србији, Црној Гори и Босни организовани су партизански одреди за борбу против окупатора и трупе за диверзантске акције. И ви треба сместа да приступите организацији партизанских одреда у које ступају сви они, који желе да се боре против окупатора, и самим тим помогнете СССР-у у његовој тешкој борби против фашизма, јер то је и наша борба... «

За ЦК КПЈ Тито

Партизански покрет у Србији брзо је растао, и убрзо, пред крај лета 1941. године, била је ослобођена готово сва западна и југозападна Србија, створена је била такозвана »слободна територија«. Одмах после напада фашиста на СССР после заседања ЦК КПЈ 22. јуна 1941. године већина чланова ЦК КПЈ, међу њима и наш Уча, упутили су се у своја места, сваки у свој крај да подиже народ. Уча је за кратко време обишао све срезове и области Војводине и тамо где су он и његови сарадници боравили у огромним пољима кукуруза и сунцокрета у јулу и августу, било је формирано дванаест партизанских одреда. Они су се одмах укључили у активну борбу против окупатора. У то време на територији Србије дејствовало је већ 76 партизанских одреда.

Илегала у нашем граду живела је својим интензивним животом. Мада је један део другова Гестапо ухапсио у свом првом налету још 22. јуна, они који су остали наставили су да делују. Акције извођене у тројкама биле су најразличитије. Лепили смо летке у српском делу града, сипали песак у кугличне лежајеве, онеспособљавали за рад цеви ваздушних кочница теретних вагона на станицама, наставили да сакупљамо оружје. Много времена је одлазило на сакупљање извиђачких информација по разним деловима града и на железничкој

прузи смо учествовали у минирању железничког моста преко канала на путу Вршац - Темишвар. Пут додуше није био стратегијски, али је наша акција ваљано преплашила Немце. Земља је у Банату почела да гори под ногама окупатора и зато, кад су се у Северном, Средњем и Јужном Банату појавили партизански одреди, кад је планула пшеница и кудељаре тако потребне Рајху, Сава, Мила и други наши руководиоци пожелели су да тај »ватромет« учине још сјајнијим, да се одасвуд види, и решили су да дигну у ваздух мост.

За време дизања моста у ваздух, ја сам стајао на стражи на крају дугачке, прашњаве Темишварске улице на периферији града и требало је да сигнализирам опасност, уколико би тај сигнал добио по ланчаном систему. Било је решено да се мост дигне у ваздух увече кад падне мрак. Време је текло мучно полако, било је хладњикаво, ја сам напрегнуто ослушкивао, чекао сам из даљине експлозију. Изненада дотрча Јелена и шапатом пренесе да треба да се одлази. Мина је неуспешно експлодирала, нешто с њом није било уреду, земља унаоколо сва изрована, а сам мост није настрадао. Жао нам је било што је мост остао читав, али то је био тек почетак, и ми се због тога нисмо нарочито узбуђивали. Били смо убеђени да ће још много мостова и композиција одлетети у ваздух од наших мина.

РУДИ

Поред дужности да одржавам везу, имао сам и други важан задатак. Наш илегални радиоапарат са ког смо добијали вести из Москве, налазио се у породици ухапшеног, а затим стрељаног Немца-комунисте Рудија Корнауера.

Рудија сам знао још пре рата. Он је често свраћао к нама у кућу са овом или оном поруком, или да се сретне с Учом. Средњег раста, кршан, румен, снажан, Руди је за мене био оличење унутрашње равнотеже, организованости, здравља. Био је обичан радник, али је самообразовањем постигао много, издигао се до вође радничке класе. Био је члан илегалног окружног комитета за Јужни Банат, руководио је секцијом пољопривредних радника у независним синдикатима. Имао је сјајне другове комунисте Немце – Петра Контија, Густава Лајбаха, Јани Ритхена, Антона Леча, Карла Лоха, комунисте Мађаре - Јаноша Ленђела, Петра Фољана, био је омиљена личност код српских радника и комуниста. Руди и његови другови представљали су онај кристално чисти део немачке радничке класе, који није уопште могао потпасти под утицај распојасане националистичке и огрезле у мржњу према људима расистичке пропаганде, већ се на живот и смрт борио против фашизма. Не знам зашто, али сам за читав свој живот упамтио веселе борице око његових блиставих очију и тврду

жуљевиту руку, коју ми је он увек пружао при сусрету.

Генерал полиције »Донауланда« Рајт знао је за Рудијев велики утицај на раднике, и одвојено на раднике немачке националности. Не желећи да међу својим саплеменицима има

Руди – Рудолф Корнауер, активан учесник илегале. Ухваћен од стране Гестапоа 22.06.1941. године. Стрельан 31.07.1941. године

утицајног непријатеља режима, Рајт је у ултимативној форми предложио Рудију да сарађује са окупаторима:

- Или ћеш потписати припремљени текст прогласа да ступаш у редове фолксдојчера и заједно са синдикатом којим руководиш да признаш Рајх и немачку војску, или стрељање! Али Рајт је слабо познавао нашег Рудија. Руди не само да је одбио да потпише предложени проглас фолксдојчерима, већ је своје одбијање засновао на убедљивим принципијелним доказима. Синдикална организација, којом он руководи јесте организација немачких радника, Хитлер и његова војска представљају ударну снагу монопола против којих се његов синдикат и бори, и стога Он - Руди Корнауер неће потписати проглас који му предлажу. Тим пре – није се уздржао Руди – што ће Хитлер и његова војска бити потучени!

Рудија су стрељали. То је био један од првих наших губитака, тешких и ненадокнадивих. Ми смо

изгубили поузданог друга, правог интернационалисту у највишем смислу те речи, кристално чистог човека. Живети под окупацијом – значило је за Рудија борити се против фашистичке олоши, а свака нагодба, која је против његових убеђења и принципа била је за њега једнака смрти.

Таквих истих убеђења и непомирљива према фашизму била је и Рудијева супруга Ани, тиха и скромна жена. Она нам је поручила да су Рудијеви пријатељи и њени пријатељи, и нека нас ништа не буну што је она у »културбунду«. Руди јој је сам то предложио, рекавши да тако треба. Ани је пристала да код ње увече слушамо радио-емисије из Москве, једино нас је замолила да будемо крајње опрезни.

И ето ме у Аниној кући. Тачно у двадесет један и тридесет по нашем времену укључујем радио-апарат марке »Филипс«, налазим московски талас, и ускоро до мене допиру познати звуци »Интернационале«, а затим и глас спикера. Трудим се да запишем што је могуће више, да не пропустим ни једну реч. Од ненавикнутости и напрезања сам се чак презнојио. Уз то било је тешко слушати о одступању руских трупа, о томе да су

напуштени градови Ровно, Котовск, Минск, Житомир, Кијев, Могилџов, Смоленск, Јарцево... Градове са именима која су била слична српским жалио сам понајвише. Чинило ми се као да су то наши градови, а ето, напуштени...

О својим успесима на источном фронту фашисти су трубили на свим раскрсницама. Свуда у граду биле су излепљене плакате, које су представљале главосече-есесовце као »ослободиоце« народа Европе, чак као »ослободиоце« совјетских народа. Хитлеровски бандити – организатори Дахауа, Освијенцима, Јасеновца, Матхаузена и других фабрика смрти, бандити који су покорили Европу од Норвешке до Грчке мрежом концентрационих логора – у улози »ослободилаца« – то је био врхунац фашистичке бестидности. Читалац може и да не поверује, али гебелсовски мајстори пропаганде овако су цртали разнобојним фарбама – Совјетски колос у виду слона на глиненим ногама под ударцима есесоваца разбија се на парампарчад, а из његове затворске утробе истрчавају насмејани совјетски људи у сусрет исто тако насмејаним »ослободиоцима«. Шта све хартија трпи! Ми, скојевци нисмо могли без одвратности да посматрамо те »узорке« антисовјетске пропаганде и у вечерњи сумрак искористивши тренутак цепали смо их, или прецизно гађали презрелим парадајзом. А ујутро са задовољством видим – дрска есесовска њушка на плакату плаче крвавим сузама са осушеним семеном од парадајза. Хитлерјугенд је чак почео да оставља чуваре.

У те тешке дане слушајући глас Москве, било ми је пријатно да записујем губитке Немаца: толико и толико је уништено тенкова, авиона, толико и толико фашиста...

Посебно су ме радовала саопштења о офанзиви совјетских трупа на појединим секторима фронта, о биткама за градове као што су Смоленск, Јељња, Великије Луки, где су фашисти имали грдне муке и велике проблеме! Ја сам због свога незнања замишљао да су Великије Луки велики лучки град јер у буквалном преводу на српски »Великије Луки« значе »велике луке«, и пред очима су ми се јављали велики лучки градови, где су Руси у безбројним гомилама сложили те хуље есесовце. Слушајући емисију, ја сам осећао да ме обузима радосно-злобно осећање, радосно у односу на наше и злобно према непријатељима. Аха! Лагали сте, господо фашисти, када сте се дерњали да сте потукли Русе, да сте уништили комунисте у планинама Србије и Црне Горе. Бори се Црвена Армија, дејствују партизани и у Србији, и у Украјини, и у Црној Гори, и у Белорусији. Није вам се покорио совјетски народ, нећемо се покорити ни ми.

Завршиле су се последње вести, ја још слушам избијање сата на Кремљу и премештам казальку радио-апарата на други талас, како у случају да се шта догоди, нико не би могао претпоставити да су ту слушали радио Москву. Затим преписујем белешке на чисто, спаљујем концепт и излазим у мрачну улицу. После тих емисија бивало је лакше на души.

Ипак није све тако тешко и мрачно како представљају Немци. Треба сад издржати њихове ударце, мислио сам посматрајући задриглу фашистичку солдатеску и маштао о снажним ударцима Црвене Армије.

Везу са Савом и Милом одржавао сам два пута недељно, у уторак и петак, код мале православне цркве за време вечерњег богослужења. Понекад смо се сретали негде другде, у виноградима. Ја сам укратко реферисао шта сам урадио, предавао белешке радио-емисија, добијао упутства.

Кад бих побркао називе градова за време слушања емисија; Мила ме је због тога грдила и молила да будем пажљивији. Ја сам се чудило откуд је то она могла да зна шта су емитовали преко радија али се испоставило да је Мила имала добру географску карту и да је моје грешке проверавала на њој.

- Цифре колико је уништено фашистичких војника, тенкова, авиона, морају бити тачне – говорила је Мила. Ми треба људима истину да говоримо, јер народ нам верује. У истини је наша снага!

Тих сурових летњих и јесењих месеци 1941. године у извештајима Совјетског информационог бироа, напоредо са саопштењима о крвавим бојевима и принудним одступањима, често се јављало да је на том и том сектору оборено три, шест или седам авиона противника, уништено пет, девет или десет тенкова, убијено петнаест или двадесет фашиста. Записујући те цифре копкало ме је да их променим, да би број убијених непријатеља звучао импресивније. Па како ћу ја однети друговима вест да су оборена три авиона и убијено петнаест фашиста, кад Немци трубе на сав глас о стотинама уништених авиона и тенкова, о стотинама хиљада погинулих или заробљених црвеноармејаца! Али сам се увек сећао Милиних речи, њеног оштрог погледа и остављао све онако како је речено у извештају.

Податке које сам доносио преписивани су у лецима, и ми смо их лепили или разбацивали у српском делу града и на пијаци. У лецима се говорила само истина: и о крвавим бојевима, и о принудном одступању и о томе да Совјетска Русија није покорена, и да Црвена Армија пружа снажне контраударе фашистима. Све је то било засновано на подацима из извештаја Совјетског информационог бироа. У лецима смо писали и о злочинама фашиста у Банату и позивали народ да се не мири са окупацијом, већ да се заједно са комунистима и свим слободољубивим снагама бори против фашистичког олоша.

Када бих причао Мили како на улицама и на пијаци народ чита наше летке, упијајући сваку реч истине, лице јој је блистало, разведравало се, и она је, смешећи се говорила:

- Видиш, не радимо ми свој посао узалуд...

Једанпут се Мила није уздржала, поново ме је прекорила због нетачности:

- Не смеш да мешаш називе градова и река! Није »Брзина«, већ »Березина« и није »Велика Лука«, него »Великије Луки«, град у средњој Русији. Ти га, чини ми се, с неким пристаништем мешаш.

Ја се не уздржах и напрасито одговорих:

- Ма каква је ту разлика да ли је »Брзина« или »Березина«, »Велика лука« или »Великије Луки«. Зар је у томе ствар? То је све далеко од нас, а они једнако одступају и одступају. Кад ће најзад Руси одаламити ове Немце?

Мила ме је прекорно погледала и рекла ми:

- Свакако, није ствар у Березини. Ето Наполеон је и Березину прешао, и Москву заузео, а ипак је једва ноге из Русије извукао. Хитлера ће наши дотући. Ми ћемо победити, само треба времена! Вероватно, неће бити тако брзо, како бисмо ми желели. Сада је тешко, није искључено да ће бити још теже. Људи у граду су заплашени и снагом Немаца, и стрељањима, и одступањем наших на источном фронту. Ко је рачунао на брзу победу удаљио се од нас. А ми морамо, дужни смо да наставимо борбу, дужни смо да народу говоримо истину. Зато да се вера у људима не угаси треба да делујемо и делујемо. Потребна нам је хартија, лекови су нам потребни, јавке (лица и места за везу), треба поуздане људе наћи и привући у наш покрет, поштене и чврсте. А кад створимо услове за наше победе, кад Црвена Армија почне да лупа фашисте, видећеш, похрлиће нама стотине и хиљаде добрих људи, па чак и они који сада ишчекују, сумњају, на крају и они који су нас се три пута одрекли... Биће, биће наших победа, само сада треба радити и издржати!

Слушајући Милу посматрао сам је и нисам престајао да се дивим њеној лепоти. Омршавила је, борице су јој се појавиле пре времена, постала је озбиљнија и усредсређенија. И мада сам схватао да се она то није изменила од веселог живота и да није у мојој моћи да нешто поправим, ипак сам желео да је видим онако радосну, добру и прекрасну, каква је била пре рата. Али, шта сам ја могао изменити?

МАЈКА

Моју мајку Анђу Гестапо је ухапсио неколико дана после почетка рата са СССР-ом. У полицији су је дуго саслушавали и наравно, интересовали су се где је била док су је тражили. Мајка је одговарала спокојно и своје одсуствовање објашњавала је једноставно: путовала је у Мађарску, у Нови Сад, да среди ствар око своје пензије, јер ју је бивша краљевска влада казнила пензионисањем, а пензију још није добијала. Директних доказа да је она учествовала у илегалном покрету Немци нису имали, и задржали су је као таоца за оца. Фашисти су

очито имали некакве податке о њему. По граду су се упорно проносили гласови да је мој отац комесар у једном од партизанских одреда у планинама Западне Србије.

Моја мати је била пре рата позната учитељица не само у нашем граду, него и у покрајини, и богати родитељи трудили су се да њихови потомци уче баш код ње у разреду.

Анђа Милићевић-Зрењанин

Она је предавала и у немачкој школи, и Мила је одлучила да искористи ту околност. Дошла је до привлачне идеје.

- Хајде – рече ми она – да напишемо молбу градским властима у име немачких и српских богаташа, чија су деца учила код Анђе, да је ослободе. Никакве конкретне оптужбе против ње немају, она је познати педагог и због њеног рада поштују је у граду. Можда ћемо успети....

Предлог нам се допао и ми смо га прихватили. Мила је брзо сачинила текст, ја сам га калиграфским рукописом преписао. Саставили смо списак богаташа од којих је требало да узмем потписе и ја сам их почео обилазити по кућама. Све сам их обишао. Немачки богаташи ме нису пустили ни на праг: веле – ни за какву ухапшену учитељицу нећемо ни да чујемо. Пред носем би ми залупили врата! А један милионер, лекар

Кобиљак наредио је да нахушкају пса на мене, тада се ја нисам могао уздржати и добацио му:

- Како можете тако! Та она је толико снаге потрошила на ваше синове. Ви сте нам у кућу долазили да јој се захвалите.

У то су пса пустили с ланца. Био сам принуђен да побегнем: прво зато што нисам желео да будем изуједан, а друго, било ми је жао јединих панталона, које сам имао. А још ми је било жао што нисам стигао да хуљи Кобиљаку кажем све што ми је било на души.

Српски богаташи, мада псе на мене нису хушкали, саслушавши ме одмахивали су:

- Мани се ти тога! Какав потпис, одлази док си жив и читав!

А кад бих инсистирао, губили су живце од саме помисли да их Немци могу нешто упитати, па су викали – Ма торњај се одавде, какав потпис, какви бакрачи!

И ја сам одлазио као испљуван. Од немоћи и срџбе дошло ми је да урлам и лупам главом о зид, било ме је до суза срамота због људи, њиховог кукавичлука и себичлука. Мила

ме је тешила и бодрила ме:

- Не мари. Покушај, ништа не кошта. Шта од кукавица можеш очекивати. Можеш се поуздати једино у своје, а ови ... О таквом олошу не вреди ни говорити.

Мајка се противила нашој замисли да неко посредује за њу. Али ипак после мојих неуспелих похода било ме је стид да јој за време посете погледам у очи. Нисам успео да сакупим потписе за њу, ништа нисам учинио да је ослободе. Али је моја мајка поседовала непресушни оптимизам и веру у победу разума и правичности.

За време посета у затвору сам јој преносио поруке, које јој је слао Сава и вести са слободе, а она ми је шапатам саопштавала, затворске новости које су Саву веома занимале. Једном за мало нисам био ухваћен.

Почетком јула била је страшна жега, било је много ухапшених, ћелије су биле препуне људи, и зато су затворске власти проверивши намирнице, које су донете, дозвољавале рођацима да се виде, директно у великом затворском дворишту. Стражари су нас пустили у двориште, тамо су ме дочекали мајка и Вера. Баба и деда нису излазили, били су болесни. Сели смо са стране под липом, развио сам оно што сам донео, све сам поређао по земљи: густ пасуљ у шерпи, лук, тврдо скувана јаја на тањирџу. И док сам ја све то полако размештао, нисам престајао да разговарам са мајком, преносећи јој вести са слободе. Има, кажем, цедуља за тебе, сад ћу је ставити под тањир, а ти је неприметно узми. Мајка је седела преко пута мене, гледала је према стражари где су седели надзорници, смешила се да им замаже очи. Извадио сам цедуљу, подигао тањир и брзо је ћушнуо под тањир. Мајка је пружила руку према тањиру, наједном јој се лице променило и она прошапута:

- Иду!

Да ли сам ја недовољно опрезно и брзо ставио цедуљу под тањир, или су стражари били врло пажљиви, тек нешто су посумњали и решили да провере. Приближавали су нам се. Ја сам брзо зграбио цедуљицу од флиспапира и прогутао је одмах. И сагнуо се правећи се као да поправљам сандалу. Два стражара су већ стајали крај нас.

- Шта си јој то предао? – драо се један од њих.

Други крај мајке и Вере пита:

- Шта вам је он предавао?

- Ништа нам није предавао, откуда вам то пада на памет? – мирно одговори мајка.

Стражари су сместа све претражили, пасуљ просули, растрљали га по земљи, али ништа нису нашли. Тада су нас одвели да нас претресу. Претрес је, разуме се, био без резултата, али сам се ја поштено нагутао страха.

Кад сам Сави испричао о ономе што се догодило у затвору, он се наравно у почетку озлоједио што ми није успело да предам цедуљицу, али ме је затим похвалио да сам јуначина

што се нисам збунио. Додуше, после тог случаја он је одлучио да више не пише цедуље, већ да све што је неопходно усмено преносим. Тако је сигурније и за мајку и за мене безбедније. Кад сам се следећи пут нашао са Савом, он ми између осталог рече:

- Чуј, кад посетиш Анђу посаветуј се са њом од кога би од богатих либерала могли да затражимо новаца. У тешком смо положају, каса нам је празна. Породице ухапшених и илегалаца оскудевају, а ми немамо одакле да им помогнемо...

Пренео сам мајци шта је Сава изложио. Мајка је поразмислила и рекла:

- Реци да других људи сем оних које и он сам зна ја не могу да се сетим, тешко је да се још ко може наћи.

- Затим је ћутала неко време и брзо прошаптала:

- Знаш шта? Још у априлу – мају хтела сам да нашу кућу продам Немцу који живи у Спајићевој улици. Он је тада мало давао и ја сам одустала. Отиђи к њему, реци да ја пристајем, нека спреми папире, а ти потпиши. Можда ће он купити кућу. Ти имаш кров над главом, живиш код бабе, вредело би покушати. Ако успе, дај новац Сави. Друго ништа не могу да смислим.

Отишао сам код Немца, тако и тако, кажем му, мајка је сагласна да прода кућу, новац кој је хитно потребан за адвоката и разне друге ствари и послове. Ако можете брзо да средите формалности, купујте, ја ћу уместо мајке потписати шта је потребно. Немац је био грамзив и сналажљив. Очеvidно, веома је желео да дође до куће у центру града, и то још јефтино. Он је брзо средио све формалности, ја сам му предао кључ и потписао све документе, а он ми је дао на руке четрдесет хиљада марака. Тада то нису биле велике паре, али нису биле ни мале.

Састао сам се са Савом и предао му свежањ с новцем рекавши:

- Ту има четрдесет хиљада марака, мајка ми је казала да ти предам.

- Момчина си – похвалио ме је Сава и смешка се задовољно.

- Али знаш шта? сав новац нећу узети. Остави себи двадесет хиљада за сваки случај и ко зна за шта ће нам још устробати...

И ми смо поделили новац на равне делове.

ЈАЈА

Тај новац сам стварно чувао, како се изразио Сава, за црне дане. На себе га нисам трошио. Куповао сам на картице проју, код куће смо имали кокошке, које су редовно носиле јаја, тако да сам се хранио готово само јајима. Кокошке су биле моји хранитељи, ја сам их чувао и брижљиво неговао: мењао воду, доносио свежу траву, чистио кокошињац. У то

време нисам знао шта је глад, јео сам јаја онолико колико би кокошке снеле.

Због тих јаја запао сам једном у грдну неприлику. Крајем јула у прозорчић са улице закуцала је сусетка Ритхен (Ленђел – према руском издању 1983.г. – примедба уредника), која је

Јанош Ленђел, радник, мађарски антифашиста, члан рејонског седишта антифашистичког отпора, активан пропагандиста међу мађарским насељима у Војводини, ухапшен од стране Гестапоа 22.06.1941. године, изложен мучењима, стрељан 31.07.1941. године

живела у кући преко пута. Корпулентна, лепа жена. Њен муж немачки (мађарски– према руском издању 1983.г. – примедба уредника) комуниста, био је ухапшен на самом почетку окупације. Био је у затвору заједно са нашим. Пустио сам је у кућу, она није могла да изусти ни речи, само је плакала. Најзад је изговорила:

- Била сам у затвору да однесем пакет, а тамо нема никог. Одвели су их ...све су одвели...

- Куда су их одвели?

- Не знам, не говоре...

Отрчао сам до затвора. Велика затворска гвоздена капија, обично чврсто затворена била је широм отворена. У дворишту није било никог, једино се крај капије досађивао стражар. Пришао сам му:

- Ту су били моја мама, тетка, баба, деда.

Где да их сад нађем. Испоставило се да су све ухапшене одвели. Неке у Панчево, неке у Бечкерек.

- Власти су одлучиле – као ножем убоде ме стражар – да пострелјају таоце због убиства немачких војника, које су извршили илегалци. Збунио сам се и уплашио истовремено. Већ смо неко време живели под окупацијом и нерви су нам били напрегнути до крајњих граница, али таоце до тада нису још стрелјали.

У првом тренутку сам клонуо. Нисам знао шта да предуздем. Скаменио сам се. Али то стање није дуго трајало. Опасност која се надвила над мени блиским људима нагнала ме је да делујем без одлагања, и наредио сам себи: не пекмези се, треба нешто смислити. И као што бива с човеком у тренуцима опасности, кад се не може седети скрштених руку, паде ми на ум спасоносна мисао: њих одводе у други затвор или за сад су можда још у дворишту магистрата и можда ћу стићи да их видим и донесем нешто за пут... Отрчао сам кући, али на неколико метара од куће, застао сам као укопан од мисли, која ме је ошинула попут грома:

»И шта ја то, као будала радим? Док се будем петљао с пакетом, закаснићу, могу их већ одвести, и ја их никада више нећу видети: ни мајку, ни бабу и деду, ни тетка Веру... «

Потпуно потиштен ја ипак скокнух до дворишта и одмах одјурих у кокошарник. Скупих јаја, било их је свега шест, гурнух их у џепове панталона, срећом они су били дубоки, и из петних жила одјурих према Магистрату. Дотрчах, питам дежурног полицајца:

- Јесу ли ту ухапшени?

- Не, пре један дан одвезли су их камионима у концентрациони логор... тако им и треба.

Закаснио сам ипак! Смирнуто сам се одмакао од полицајца и сео на камену клупу крај капије Магистрата да повратим дах и да смислим шта даље да чиним. На души ми је било суморно. Седим, тупо гледам у земљу, ништа не могу да смислим. Најједном видим да нешто из мене капље на земљу. Благих боже! Ја сам на јаја сасвим заборавио, и сад су ми она цурила низ ноге као лепљива, густа текућина. У том истом тренутку приђе ми неко и ухвативши ме за оковратник придиже ме са клупе. Подигох очи – три дугоће из хитлерјугенда. Сви дотерани, у мрким униформама с кукастим крстом и монограмима, у испегланим панталонама. У рукама једног од њих огромне маказе за шишање оваца, он ми маше њима пред носом и каже:

- Долијао си, тикване! Сада ћемо те ми начинити лепотаном, прљава простачино. Шта ти је то у рукама?

Ја, не схватајући шта ме чека, гурнух руке у џепове са кашом од јаја, показујући да немам намеру да се с њима објашњавам?

До тада, кад нисмо заподевали кавгу, млади фашистички бандити нас особито нису дирали. Али ја нисам знао да је тог дана хитлерјугенд предузео унапред планирани подухват - на улицама и трговима снажно развијени млади бандити хватали су Србе и на лицу места их шишали огромним маказама, којима се обично стрижу овце. Тешко је поверовати у такво изругивање над људским достојанством, у такво варварство, али тако је било. »Виша раса« учила је »нижу« уредности. Да, да, хватали су директно на улици и уз смех, подврискивање, изругивање, стригали ухаћеног момка или човека и после »шишања« отпуштали шутнувши га ногом у задњицу.

Осетивши да ми се некакво зло спрема, ја се упрех о зид леђима, прошиштах:

- Оканите ме се, шта ћу вам ја, ма ја вас не дирам...

- Е, нећемо тако, покажи шта имаш у рукама. Зашто их у џеповима скриваш... Хоћеш ли показати или нећеш?

Ја сам се још јаче упро о зид, али они се нису устручавали, шчепали су ме, оборили на земљу, истукли, на силу ме ошишали и кикоћући се гледали ме одозго на доле. Ја сам се

полако придигао. Све патње тога дана, и горчина, и заслепљујућа мржња према њиховом самозадовољном смешку незадрживо избише. Ја се разбесних, и мада су снаге биле очито неједнаке тако сам им нагрдио униформе густом текућином од јаја, да иако сам од њих добио страшне батине, мислим да су ме и они за дуго запамтили.

Кући сам се једва довукао, сав у модрицама и ранама, острижен као овца. Али бол и понижења нисам осећао, сав сам дрхтао од мржње и срџбе. У грлу као да ми је застала кнедла, хтео сам да заплачем али су ми очи биле суве и једино сам у немоћи стискао песнице.

ТЕРОР

Хитлеровци су били буквално опијени од својих првобитних успеха на Источном фронту сматрајући да је питање победе над Совјетским Савезом унапред решено, и да победнику нико неће судити, окупатори су се безочно дрско понашали и истовремено су појачавали репресалије: масовна стрељања и јавна погубљења односила су стотине живота. Да би још више заплашили становништво на окупираној територији и исцедили сву крв илегалном покрету отпора, комендатура је окачила наредбу – за убијеног немачког војника биће погубљено сто месних житеља, за рањавање – педесет, за убиство месног житеља сарадника Вермахта – стрељаће се десет комуниста или талаца и т.д.

Тешко је било нашем илегалном покрету тих година. На расположење и понашање људи одражавала се ситуација на Источном фронту. Тешко је било попуњавати редове учесника народноослободилачке борбе новим људима, надокнадити губитке. Војвођанска бескрајна равница, испресецана и раздвојена великим рекама, са фолксдојчерима и хортијевцима, без шума и планина стварала је допунске тешкоће у жестокој борби са окупатором. Гинули су најбољи, они који су прошли сурову школу илегале, гинули су у окршају са фашистима услед непрекидних провала и хајки. Била је потребна непоколебљива увереност у праведност својих идеја, безгранична вера у победу над подмуклим и суровим непријатељем, да би се у тим тешким условима продужила борба и док нас је глас Москве у својим емисијама подржавао у тој борби, радио- Лондон је доливао воду на воденицу непријатеља, из дана у дан позивајући да се причека, да се »скупе снаге«. Енглези су полазили од познате Черчилове стратегијске концепције – »нека Руси проливају крв, а ми ћемо причекати« – и из вечери у вече понављали једно те исто: не супротстављати се, јер није дошло време, не супротстављати се, јер још нема могућности. Чекајте, чекајте, чекајте!

А шта је то требало чекати да Немци потпуно опљачкају, униште земљу? Док побију

најбоље представнике народа и одвезу у Немачку сво за рад способно становништво? Фашисти се нису устезали на окупираној територији, пљачкали су, слали опљачкано у Немачку. Са људима су радили шта су хтели и за најмању непослушност или опирање свима је предстојало само једно – стрељање. Било је, на пример, потребно да се на станици истовари или утовари теретни воз – слали су вод војника, опкољавали улицу или четврт и светерали на рад – младе и старе, здраве и болесне. Пуштали су их после два, три, четири дана – кад је посао био завршен. И никаквог предаха није било, људи су радили без одмора под упереним цевима аутомата, као робијаша. Кући су се враћали мучени, гладни, и многи су постављали питања: када ће се завршити ово безакоње, кад ће престати да се изругавају над људским достојанством? И све чешће су хватали себе у мисли да се послушношћу, пасивним држањем постојећи положај неће изменити.

У Алибунару је један сељак имао штене пре рата. Како се већ тада у народу пронео лош глас о Хитлеру, он је штене назвао Хитлер. Кад су настала смутна времена, сељак је променио име псу и почео га звати Шарко. Немци су окупирали земљу, наравно дошли и у то село. Неко од злобних људи га пријавио – тако веле и тако, подсмевао се великом вођи, па га је његовим именом назвао. Немци су дошли к сељаку, истерали га из куће и наредили му:

- Позови пса.

Човек позва:

- Шарко, Шарко!

Пас се појави на гумну, вртео се, вртео, али близу није пришао, и Немци нареду;

- Не, позови га како си га до рата звао!

Сељак осети да му се зло спрема, одби, али фашисти нису одустајали, силом га натерали да позове пса. Он викну »Хитлер« и пас као за инат, дотрча. Ставили су их обоје на трем куће, фотографисали за успомену и на лицу места стрељали и сељака и пса пуцајући из непосредне близине.

Војводина, све три њене области – Срем, Банат и Бачка крвариле су. Додуше, ситуација у тим областима такође је била различита. За разлику од Баната и Бачке, где је у лето четрдесет и прве године букнуо устанак и било организовано десет партизанских одреда, у Срему устанак још није почео. Тешке јесени и зиме четрдесет и прве године наши другови су више пута покушавали да успоставе везу за сремским илегалцима. Та веза за покрет била је преко потребна, јер је без те везе било готово немогуће пребацивање партизанских одреда и илегалца из Баната и Бачке у брдске крајеве устаничке Босне да тамо презиме. Али на жалост Срем је ћутао. За то је било и објективних и субјективних узрока. Али каснијих година почев од 1942. Срем се активно укључио у народноослободилачки покрет и много помагао борбу против фашизма, како у људима тако и у намирницама.

У Бачкој – другој по величини области Војводине, коју су окупирали мађарски фашисти, освајачи су поступали зверски окротно.

Прве године окупације било је убијено преко триста педесет комуниста и скојеваца, више од пет хиљада људи било је ухапшено и лежало у затворима и концентрационим логорима. У новембру 1941. године мађарски фашисти су у Јужној Бачкој трагајући тобоже за Шајкашким партизанским одредом организовали праву »Бартоломејску ноћ« међу српским становништвом, убивши више од две хиљаде четиристо људи.

У Банату, највећој области Војводине, коју су Немци претворили, како сам већ писао у »Донауланд«, фашисти су извршили преко две стотине великих војно-полицијских операција против српског становништва. Ухапсили су и подвргли мучењу око десет хиљада људи, убрајајући ту и жене, стрелили су их или обесили, све у свему више од две хиљаде активних учесника народноослободилачке борбе. Само у првој години рата фашисти су извршили у Банату двадесет и девет стрељања и вешања, а да не говоримо о сталним провалама, хапшењима, рацијама. Хапсили су и бацали у затвор из најбезначајнијих разлога или најмање сумње, за неизвршавање обавеза, због ширења гласова, и наравно због помоћи партизанима, због везе са илегалцима, такође због било какве подршке учесницима народноослободилачке борбе, па чак и моралне.

Губици међу учесницима народноослободилачког покрета били су веома велики. Једанаестог јула 1941. године у окршају са есесовцима, био је до ногу потучен први Јужнобанатски партизански одред. Партизани су намеравали да дигну у ваздух теретни воз са ратним материјалом на линији Панчево-Вршац, и да уједно за извесно време онемогуће тај значајни сектор железничке пруге. Али у току акције, одред су окружиле надмоћне фашистичке снаге и он је уништен крај села Војловице. Учестала су хапшења. Крајем јула гестаповци су ухватили члана илегалног рејонског комитета другарицу Нецу, која је била одговорна за рад илегалне северно од Вршца. Било је провала и у другим рејонима.

Настала неповољна ситуација утицала је на одлуку Саве и Дејана да се не журе са организовањем партизанског одреда у рејону Вршца, већ да у почетку организују темељан рад међу људима. Али првих дана септембра Вршачки илегалци претрпели су велики и тежак губитак. У пушкарању с гестаповским агентом погинуо је на улици наш Сава. Тежак је то био ударац. Мучило нас је питање – како се могло догодити да Немци уђу у траг Сави, и тек после рата се испоставило да је на Савин траг навео гестаповце неки Ранисављевић, кога је полиција заврбовала још у јуну и који је постао издајник. Али тих дана ми нисмо изгубили само Саву. Уследила је велика провала наше организације у граду. Осим тога у септембру-октобру четрдесет и прве године у рејону Панчева Гестапо је ухватио Драгицу и Олгицу, наши славне, херојске другарице.

Уместо погинулог Саве, Уча је одредио за новог секретара партијске илегале јужног Баната Стевицу, али после три месеца погинуо је и Стевица у борби са гестаповцима. Десетине засеока, села и градића равне Војводине завио је окупатор у црно.

Није ли много жртава? – рећи ће неки читалац сада, када су већ одавно утихнули плотуни рата и људи постепено почели да заборављају ужасе фашизма, па и оних, који се могу тога сећати остаје све мање. Али тада, у то мучно и мрачно време за наш народ, ми нисмо размишљали о нашим губицима као разлогу да се прекине борба, а и да смо чак и размишљали ми онда нисмо могли другачије да поступимо. Недалеко од нас, готово прекопута – само да се преплива Дунав – живела је и борила се наша престоница Београд. Београдски комунисти и скојевци су тих врућих дана лета и јесени четрдесет и прве нападали окупатора на уским и кривудаваим улицама рођеног града. Гореле су гараже, новински киосци, аутомобили и фашистичке плакате. Четвртог јула илегалци су напали београдску радио-станицу и избацили је из рада у току два сата. 26. и 27. јула букнуле су аутомеханичарске радионице. Фашисти су у граду завели опсадно стање, вршећи масовна хапшења, стрељања. Прво масовно стрељање окупатор спроводи у Београду крајем јула када убија 122 ухваћена борца народноослободилачког покрета Београда. Илегалци, са своје стране пак, не штеде ни окупаторе, ни своје српске издајнице – недићевце. Борба се развија. Ево шта је писао о тим данима у Београду немачки мајор Хемут: »Овај град је полудео...Погледи су им мрачни и изазивајући...Већ два месеца грми револверска пуцњава и горе наши камиони...«. Надмоћни непријатељ по сваку цену хоће да сломи покрет отпора, уводи у борбу све нове и нове снаге. Падали су скојевци покошени гестаповским рафалима, провале су следиле једна за другом, хапшење за хапшењем, али без обзира на све, херојска борба није замирала, тек онда кад је скојевско срце престајало да куца. Београдски скојевци нису имали искуства у борби против жестоког непријатеља. Али ни руски ни украјински, ни белоруски, ни летонски комсомолци – илегалци такође нису имали таквог искуства. И њима вероватно не би било на одмет да су могли да се обуче вештинама сурове борбе против реалног непријатеља, да се науче конспирацији и издржљивости, али нико од њих није тада о томе размишљао. И борили су се на живот и смрт код села Крјуково (Село близу Москве, где су били жестоки бојеви и о томе постоји извесна совјетска песма »У деревни Крјуково погибајет взвод« – **напомена уредника**), бранећи своју престоницу Москву комсомолци Подољске војне школе, као што су се исто тако борили на живот и смрт њихови вршњаци београдски скојевци у бојевима за свој град.

Сви који су се борили против фашизма тих далеких година знали су да се нема где одступити, да сваки застој у борби може имати катастрофалне последице. Радило се о достојном животу човека на земаљској кугли. И кад је већ народ устао у борбу против

фашизма, ту борбу је требало довести до победе. Комунисти Југославије одлучили су да уђу у бескомпромисну борбу против фашистичке олоши, и ми скојевци, били смо спремни да ту одлуку спроведемо, без обзира на огромне жртве, били смо спремни да се учимо у току саме борбе. То је, свакако, било веома тешко, опасно, али која је борба за слободу била икад без крви и лака?

Као и, хиљаде обичних људи, ја сам захвалан ауторима песме »Дан победе«, који су у дивној уметничкој форми изразили оно што смо сви ми тада мислили, одали су заслужену част и славу учесницима тих бојева, а по мом схватању – мојим друговима – младићима и девојкама који су се борили против фашистичких хуља, како су знали и умели, али, ето, нису доживели победу.

Кад би они само могли да чују:

Дан Победе,
Како је далек био од нас,
Како је у пепелу тињао жар,
Километре смо пролазили,
Од прашине поцрнели,
Тај дан смо приближавали
Како смо знали и умели
Тај Дан Победе...

Прекрасне речи те песме упућене су њима, мојим друговима. Сећање на њих и дан-данас болно стеже моје срце...

ВЕЗА

Најтежи и најодговорнији задатак, који су ми поверили старији другови било је одржавање везе између илегалца у граду и руководства ослободилачког покрета Јужног Баната. Понекад сам морао да се пробијам до удаљених села, до самог Панчева. Касније, дубоко у јесен четрдесет и прве, Беба ме је повезала са Страхинјом у Алибунару, четрдесет километара далеко од нас. Требало је радити поуздано, без погрешака.

Није се смело допустити да се прекине та једина нит, та животворна веза, како је волео да говори Дејан, помоћу које илегалца црпи снагу, стиче увереност у неопходност своје борбе, координира делатност својих одреда.

Старији другови: Дејан, Сава, Браца, Беба, Страхиња, Мила, Лидија, Реља, међу којима сам одржавао везу, стрпљиво, свако на свој начин, учили су ме сложеној науци конспирације и опрезности, коју су и они сами тек недавно почели да освајају. Они су ме учили као полетарца, понављајући ми више пута шта треба да запамтим, коме и како да приђем и шта

Стефановић Страхиња – секретар илегалног Окружног комитета КПЈ, један од организатора народно-ослободилачког покрета у Јужном Банату. Пао херојском смрћу 04.11.1942. године

да пренесем, говорили о контроли и самоконтроли, и сваки пут пре него што сам кренуо на задатак, нису престајали да ми говоре о опрезности, о могућим »прирепашима«, измишљали су за мене легенде, захтевали да одговарам на њихова питања, која би могла евентуално поставити фашисти: куда идем, зашто, какву то старудију носим, за шта сам је трампио, откуда ми лекови, зашто немам карту. Особито је Мила била цепидлака и просто неисцрпна, постављајући све нова и нова питања. Није се смиривала све док ја не бих на сва питања нашао исправан одговор. Она ми је направила у капуту одлично скривен цеп, у којем сам могао у случају потребе да кријем цедуље, летке и друга документа.

У почетку окупације Немци су се осећали сигурни и нису уводили нарочита ограничења при кретању. Ја сам у то време чак слободно одлазио у Београд, где сам имао везу са Спасојем Зрењанином. Он се борио, у србијанској и

београдској илегални, одржавао је везу илегалног Покрајинског комитета Србије са њеним јужним деловима – Нишом и околином. Био је врло заузет, али увек ведар, сналажљив и брз у налажењу решења. Били смо ми у различитим организацијама, имали смо различите задатке, али смо контакте одржавали преко Смиље Тревунове, која је живела у Београду на Зеленом Венцу. Тамо је и била једна од Спасојевих база. Пажљиво ме је увек слушао кад сам му причао о стању у Јужном Банату. Чак ми је и помагао. У септембру 1941. године на пример, рекла ми је Мила да треба помоћи скојевцу Драгиши Стефановићу, јер му прети хашпење. Нашао сам се са Драгишом и он ме замоли да му помогнем да оде у неки партизански одред у Србији. Рекао сам му да ћу видети за неколико дана. Нађем у Београду Спасоја и кажем му да треба помоћи поузданом другу. Договорили смо се конкретно где

треба да се јави Драгиша, са каквом лозинком, шта треба да узме. Предао сам све Драгиши и чак му завидео. Растали смо се са њим и срели тек после ослобођења после три године партизанских борби у Србији и Босни.

Тих година илегале особито је била важна сналажљивост у сложеним ситуацијама, које

Лидија Алдан, студенткиња, руског порекла, руководилац илегалног комитета антифашистичке омладине Јужног Баната, пала херојском смрћу у неправном боју окружена полицајцима
08.04.1942

увек прате илегалце, скоро на сваком кораку. Сналажљивост и брзина реакције, присебност духа у спреси са срећним стицајем околности, како говоре многобројни примери, помажу кад живот виси о концу, још те како помажу. Ево таквог примера.

Заузет својим мислима ишао је илегалац Спасоје преко Александрове улице према Зориној, где му је код Димовићевих била једна од база, кад као на зло набаса на једног Вршчанина, земљака, некад у младости играли су заједно фудбал. Спасоје се од овог сусрета штрецуо, јер је знао да је овај земљак пред рат радио у Вршцу као полицијски агент, па је могао и сада сарађивати са окупатором.

Вршчанин му са осмехом приђе:

- Здраво Спасо! Откад те нисам видео, где си, шта си?

Спасоје му рече да живи овде, ради, сад се баш враћа с посла.

- Па где живиш?

- Ту, код једне газдарице, баш се спремам да променим стан, па журим.

- Слушај, ја бих ти саветовао да се уопште одмах спакујеш из Београда. Вршачки те

Кудитек тражи на све стране, па је боље да га не сретнеш! Спасоје се направи као изненађен

– шта има да га траже, он мирно живи, ради – и тако се растадоше. Пође даље

Александровом, провери нема ли за собом »репића« и кад му се учини да га нико не прати,

скрене у Зорину улицу бр. 64. База му је била у вишеспратници у партеру. На његов сигнал

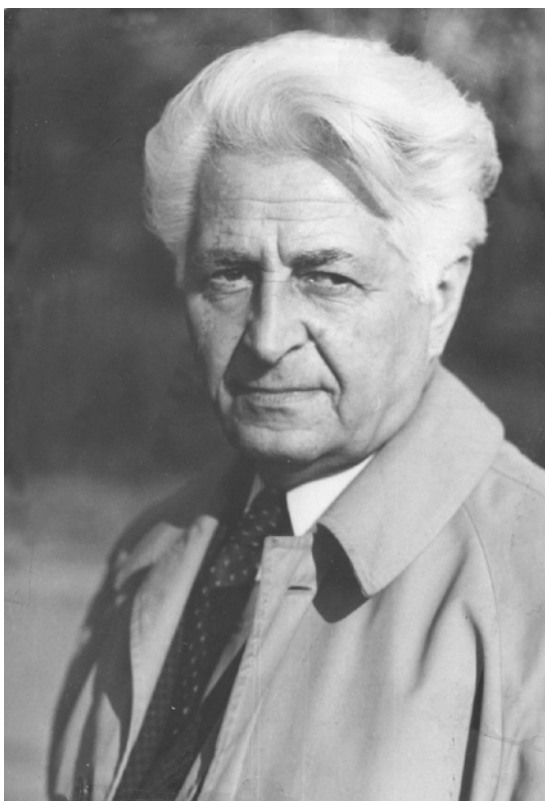
отворише му врата. У стану су биле домаћица Душица, њена сестра и Спасојева девојка Лула.

Баш су пиле ерзац-кафу у кухињи. Спасоје приседе – сипаше и њему, и тек што је почео да прича о нежељеном сусрету и о том да га траже по Београду, кад отпоче снажно лупање на врата.

- Полиција! Отварајте! Хапшење!

Сви пребledoше. Спасоје рече домаћици да отеже са отварањем врата, а Лули нареди да опере и склони његову шољицу. Кухиња је имала стаклена врата са кључем у брави. Излазила су у малецно бетонско двориште ограђено зидинама суседних вишеспратница. Из дворишта се није имало куд, као у бунарчићу. Спасоје отвори врата, изађе и рече Лули да врата за њим закључа, што она и уради.

Спасоје Зрењанин, један од организатора Народноослободилачког покрета у Србији, учесник Космајског партизанског одреда. **Најмлађи члан породице Зрењанин, брат Жарка, Анђе, Вере и Љубиме Зрењанин – ујак аутора књиге. Фотографија 1980. године**

Нашавши се у дворишту он откочи пиштољ, припи се уза зид с лева од кухињских врата, с десна од њега зидина, испред њега исто тако, с леве стране је угао где двориште завија уоквирено зидинама. Тамо је прозор од спаваће собе, који исто тако гледа у зид.

Сад шта можеш? Прислушкује. Чује – отвара се иза угла прозор и неки промукнути глас говори :

- Овде никог нема!

Са стране кухиње чује разговор:

- Отворите врата, где вам је кључ?

- Па ми та врата никад не отварамо, сад ћемо га наћи.

Спасоје се на врх прстију, успијен уза зид примиче углу и склони се иза њега. Чује

- И овде нема никог! Вероватно је или на спратовима више или смо кућу погрешили. .

Полиција заврши претрес стана и оде...

Још петнаест минута владала је тишина, па га онда шапатом Лула позва.

Седели су дуго ћутећи и мислили – боже, каква нас

је ово олуја мимоишла. Лула само рече:

- Јао што је добро што си ми рекао да твоју шољицу оперем и склоним, све су се распитивали, чија је шоља и ко је како седео.

Добро је то у животу кад човек бар неки пут и среће има.

У то време крајем августа-септембра ја сам на неколико дана успео да се пробијем чак

у Западну Србију на слободну Партизанску територију Посавско-Тамнавског партизанског одреда, где ми је био отац и старији брат. Веома сам желео да видим оца, да му кажем да је мати жива, мада је Немци држе у затвору у Бечкерек. Али ми није успело да се видимо. Партизански одред премештао се, као и остали други одреди по Западној Србији проширујући ослобођену територију, опкољавајући велике градове (на пример Ваљево и Шабац), тукли су Немце свом снагом. Време је било вруће и у директном и у преносном смислу. Извршивши задатак ја сам се поново враћао у Јужни Банат, са усхићењем се сећајући живота на слободној територији, песама што су их певали партизани, и када сам у дубокој илегалности причао друговима о свему што сам видео, они су слушали са дивљењем и времена на време са неверицом вртели главом. Тешко је било замислити да је тако шта могућно, да постоји територија где нема фашиста и где се може слободно, не обазирајући се, ићи улицама и чак певати револуционарне песме.

Пошто се народна борба у Србији ширила, Немци су се освестили, увели систем пропусница, такозване »аусвајсе«, и издавали су их само »поузданим« људима. Кад сам могао да добијем »аусвајс« осећао сам се као краљ. Али то се ретко догађало, и, наравно углавном сам морао »путовати« без пропуснице. Било је то врло опасно и тешко. Али морало се путовати. Морало!

Нису се за бадава искусни партизани после рата шалили: »Коме је за време окупације било најтеже? Партизанском коњу и куриру«. Шала на страну, али бивало је стварно и тешко и страшно. Зато каква се радост читала на лицима другова, кад бих прецизно извршио задатак, пренео материјал, информацију, борбени поздрав другова. Не знам зашто, али у сећању ми је нарочито живо остало весело и дивно Милино лице. Како се она преображавала. Њено је лице зрачило оном унутрашњом енергијом и које је у тешким условима илегалног рада четрдесет и прве године давало осећај другарства, увереност да ти ниси сам, да имаш другове, који ће ти помоћи у тешком тренутку и, што је најбитније, наставиће дело које си започео, наставиће борбу.

Обично ми је на уговорени дан, на тргу крај станице у Панчеву, чекао неко од илегилаца. Пошто бисмо изменили лозинке друг би ме дуго водио улицама проверавајући да нас неко не прати, затим смо улазили у малу приземну кућу или седали да поразговарамо на некој клупи под дудом, којих је било много у тихим улицима на периферији Панчева. Најчешће ме је сачекивала Беба, а понекад Браца. Браца је био строг, затворен, мргодан. Детаљно би се распитивао о свему, посебно шта има новог у Вршцу, и пошто бих пренео задатак, по неколико пута би ме упозоравао на опрезност и строгу конспирацију. Једанпут, кад сам му предао писмо, он се заинтересовао где су ми га предали. Одговорио сам:

- Код улаза у малу цркву.

- А ко је тамо сад протојереј?

- Поп Рада. Сећаш се, предратни љотићевац, онај помаман поп...

Стално га виђам. Кажу, Немци га спремају за архиепископа.

- Поп Рада? Свакако, сећам се. А да ли му кад га сретнеш љубиш руку?

- Таман посла, такој мрцини руку да љубим! – Тада ми је Браца прочитао добру буквицу. Ствар је у томе што је код нас у гимназији био обичај пре рата да љубимо руку проти кад га сретнемо.

- Схваташ ли, тикво једна – Против нас је страшна сила, тешко је опстати. Илегалац не треба да пада у очи, ничим не смеш привлачити пажњу. Треба да остављаш утисак смиреног и богобојажљивог човека. Е кад сретнеш попу Раду обавезно му љуби руку да би те као таквог и запамтио! Чујеш ли? – наредио ми Браца.

Мада се у души са њим нисам слагао, дисциплина је код нас била челична. После разговора са Брацом почео сам као, и остали, попу да љубим руку. Догађало се, шутирам лопту крпењачу са дечацима – за време тих фудбалских битака било ми је згодно да успостављам контакт са младићима, и ја сам чак специјално организовао »мале турнире«, улица против улице, четврт против четврти – али појави ли се само поп Рада, ја сместа скидам капу и као стрела јурим к попу, да ме нико не претигне и љубим му руку. Веома ми се допадало да изигравам побожно дете. Усрдно му љубим руку – цмок-цмок, а он задовољан милује нас по глави и пропрати речима:

- Благословио вас бог за старање и богобојажљивост, децо моја.

И сасвим неочекивано помогла ми је моја »богобојажљивост«. И још како ми је помогла - спасла од сигурне погибије. Да се то није догодило управо мени, никад не бих поверовао да је тако нешто могуће. Довека ћу бити захвалан Браци, као да је унапред знао како се треба понашати према попу.

Некако у јесен сам се срео са Милом и она ми рече да је неопходно да путујем у Панчево. Тог пута нисам успео да добијем »аусвајс«. Обично ми је мој познаник лекар Ђурић давао потврду да тобоже моја рођена тетка лежи у болници у Панчеву, и на основу тога су ми у магистратури издавали »аусвајс«. Тог дана је лекар некуд отпутовао, а ја сам морао сместа да кренем на пут. Хитлеровски ред вожње на железничкој линији Вршац-Панчево ја сам одавно добро проучио. Нисам забадава данима јурио за лоптом с момцима крај станичног трга. Подаци које сам сакупио изврсно су ми помагали.

Воз је одлазио ујутро, а враћао се у град увече. Имао је девет вагона, пети – средњи – прве класе. Патрола, коју су сачињавали петорица пела се у вагоне пре писка локомотиве. Двојица у први, а тројица – у последњи вагон. После провере вагона сретали су се у средњем

вагону и одмарали се. Да би се избегао сусрет са патролом било је потребно да се уђе у средњи вагон у тренутку кад воз крене, па онда у Влајковцу, а на повратку – у Новом Саду – сићи и прећи у први или последњи вагон где су документе већ проверили. Процедuru провере докумената Немци су вршили врло педантно и увек су по доласку воза на крајњу станицу излазили из вагона прве класе. А чак и кад су понекад изневеравали своје правило, ипак их је било могуће преварити, сачекавши и сести у вагон одмах после њих.

Али... у животу се често догађа оно »али«....

До Панчева сам срећно стигао. Момци су ме довели до Бебе. Она и ја смо о свему лепо поразговарали, ја сам се добро снабдео и спремио да кренем назад. У капуту ми је било, испод поставе, неколико бројева »Пролетера«, леци окружног комитета КПЈ – све на цигаретпапиру, у корпи нешто намирница, јабукe завијене у новине, а на дну две »крагујевчанке« (ручне гранате) такође завијене у новине, и ето ме на станици. Тамо је била типична станична гужва, коју сам добро познавао са ранијих путовања. Ништа сумњиво не примећујем. Путници, већином сељаци с врећама, кокошкама и гускама везаних ногу, које нису успели да продају са корпама као и моја, седали су у вагоне. Дежурни полицајци били су на својим уобичајеним местима: на ћошковима зграде и крај врата. Чекам да патрола изађе из зграде и разиђе се по вагонима. Аха, најзад! Патрола је изашла, двојица су се упутила према предњем вагону, тројица према задањм. Рекло би се све је у реду. И ја, уместо да их пратим до краја, ускачем на платформу средњег вагона.

Ту стоји пет-шест сељака. Све је као и обично, једино воз никако да крене. Да можда погледам шта је? Не, не треба се нагињати напоље и привлачити пажњу. Боље да сачекам на платформи, одлучујем се. Наједном се врата отварају, на платформу се пењу немачки наредник и два војника,

- Документе, аусвајс, бите!

Војник је већ крај мене, пружа руку, тражи »аусвајс«. Ја замуцкујем да сам био у болници да посетим тетку коју су оперисали, а у Вршцу су рекли да »аусвајс« није потребан, кажу да сам малолетан? Војник ме гледа, тупо, уопште ме не слуша шта говорим, захтева »аусвајс«.

А ја стално о тетке говорим, мада видим да моје речи не изазивају никакву корисну реакцију. Њему је најзад досадило да стоји крај мене, и довикује нареднику:

- Хир ајн јунге хат кајне документен!

- Гиб им хераус – командује наредник.

Немац ме шчепа за врат и скида ме са платформе вагона. Стајао је крај вагона, чекамо. Кроз главу ми се врзма: »Награбусио, награбусио! Шта да радим? Да бежим? Неће дати, види колико их је само! Сад ће ме одвести у комендатуру, претрешће ме, и готово, крај!«

Мисли ми грозничаво раде. Нешто треба учинити. Али шта? На вратима вагона појављује се наредник, спрема се да саскочи са папучице, али тада нешто привуче његову пажњу. Ја пратим његов поглед, и – о чуда! Из врата железничке станице – откуд да се тако шта деси! - задихавши се хита према вагону поп Рада. Црна свилена мантија лепрша се на ветру, жури на воз, види се закаснио је и рад је што успева. А мени у том тренутку проради кликер. Истргох се из руку војника, стрмоглавце полетех према попу и покушавам да му ухватим руку да је пољубим..

- Немам времена, синко, видиш, воз само што није кренуо!

Али ја му хватам руку – цмок-цмок! – а сам посматрам шта се догађа. Војник је већ притрчао, наредник је саскочио са папучице и такође се упутио к нама. Ја, не испуштајући руку попа, говорим му брзо-брзо:

- Господине архиепископе! Ја сам био код тетке у болници, оперисана је од жучи, баба је молила да јој однесем воће, а аусвајс ми у Вршцу нису дали, рекли су није потребно, малолетнима сад, а војник ме шчепао...помозите ми, реците им да сам из Вршца, иначе ми неће веровати....

Замуцкујем, низ образе ми теку сузе, ја сам их још прљавим рукама размазао, и опет о тетке, како јој је лоше...

Поп застаје, пита наредника о чему се ради, зашто су дечака задржали. И немачки само везе! Наредник одговара да ја немам документа. Поп Рада вади своја. Наредник их пажљиво проучава. По свему судећи попов документ је био веома убедљив. Немац га отпоздрави враћајући их му. Поп Рада објасни да ме познаје, да сам добар дечко, у цркву идем. Понавља моје речи о тетки, баби, болници, моли да ме пусте.

Наредник ме гледа, посматра моје убрљано лице, слеже раменима.

- Ви волен зи бите! – Отпоздравља, и ја сам слободан! За попом улазим у вагон.

- Уђи у салон – позива ме он.

- Хвала, господине архиепископе, прљаве су ми ципеле, боље да останем на платформи.

Поп, осмехујући се, улази у вагон. Воз креће, ја чучнем у ћошак поред моје корпе, ноге ме једва држе. Тек сад сам схватио каква ме је невоља мимоишла. Зуби ми се тресу! Мимоишло! Ух, мимоишло ме! Уз клопарање точкова умирујем се коначно и почињем да говорим сам себи: Па, добро, шта се тресеш? Све је не може бити боље! Ја сам малени, мршав деран. Немац се никад неће досетити ко сам ја и шта сам ја. Носим кратке панталоне и ако се стидим помало због тога, шишам се кратко, на мене нико и не обраћа пажњу. А за ово, што се догодило, сам сам крив. Требало је причекати да воз крене, и тек онда ускочити при ходу, а ја сам то пропустио. У праву је Браца, хиљаду пута је у праву: треба сваког тренутка бити врло опрезан, и све ће бити у реду.

Не мени, него старијим друговима – ето коме је стварно тешко. На њих Немци будно мотре. Њима није нимало једноставно да обману и преваре непријатеља. Узмимо на пример Бебу, нашу Бебу, Брацину сестру. Она је свега годину-две старија од Браце, а како је много стигла да уради! До рата је студирала на правном факултету и 1939-1940. године заједно са мојом мајком учествовала у напредном женском покрету у Вршцу и Јужном Банату. Многим је женама отворила очи, колико је жена привукла у наш покрет, колико је душе унела у свој сложен и тако племенит рад, та блага, интелегентна девојка. Стизала је она да ради и у нашој илегалној штампарији, и да води радничке кружоке. Сваки посао обављала је темељито, спокојно, уверено, без журбе. Изабравши у младости пут борбе за ствар радничке класе, она није скренула са тог пута до краја свог живота.

Седећи на платформи воза и једнако преживљавајући оно што се десило пре једнога сата, ја сам јасно видео њу, Бебу и осмехнуо се.

Растао сам се од ње пре четири сата. Одвели су ме другови на састанак са Бебом на малом скверу. У почетку је нисам препознао, тако се прерушила. Она се и раније прерушавала али овог пута ме је непријатно изненадила како је била сва нацифрана, нашминкана упадљиво, у сукњи изнад колена – права правцата уличарка. Беба, одмах увидевши мој негодујући поглед, осмехнула се и тихо рекла:

- Тако треба...

Ја сам и сам схватао, кад се она већ тако обукла, значи тако треба, да је то корисно за посао ком је посвећена, и ради којег је она била спремна да све жртвује, а ако устреба – и живот да да. Од почетка окупације Беба је руководила скојевским илегалним радом у Јужном Банату, била је члан окружног комитета. Заједно са Брацом, она је на своја девојачка плећа преузела најтежи илегални рад и успешно је са њим излазила на крај. Ја сам волео да извршавам њене налоге и увек сам је са задовољством слушао. Глас јој је био пријатан. Она је мало врскала и то је њеном гласу придавало нешто детиње, па и из ње саме зрачила је некаква нежна чистота. Онда, када смо готово свакодневно морали да се сукобљавамо са окрутношћу, издајством и смртном опасношћу, није ни чудо што је Беби, па и свим нашим девојкама бивало веома тешко...

ПОРУЧНИК

С Бебом сам био на вези чешће него са другим илегалцима. Такве грешке, као што је била она, која ми се догодила на железничкој станици у Панчеву, нисам више себи допуштао. Понашао сам се крајње опрезно. Тог пута ишао сам да се сретнем са Бебом,

неприметно сам се освртао, проверавајући да ми се ко није »пришљамчио«. Друг који ме је водио ишао је напред, неких петнаест метара испред мене, како је упутством и предвиђено. Крај нас је прошао немачки официр, лице ми се учинило познатим, подсећало ме је на неког. Помислио сам да ми се то причинило, мало ли немачких поручника шета Панчевом. Није искључено да сам и тог поручника некад срео, вероватно раније кад сам долазио у град. Али после извесног времена опет је крај мене промакао тај исти Немац, и ја сам опет ухватио себе у мисли да ми је његово лице добро познато. Али ме је збуњивала његова униформа: неће Немац слати шпијуна у официрској униформи да би уходили? Гестаповски агент треба да буде неупадљив у гомили, да на њега нико не обрати пажњу, а униформа, и то још тако нова новцата, као из кутије, одмах пада у очи. Вероватно, то је ипак случајност да једног те истог Немца два пута заредом срећем на путу.

Састао сам се с Бебом, пренео јој што су другови молили, она ми је пренела своју информацију. Стојим с њом, разговарамо. Наједном видим, с друге стране улице опет иде онај немачки поручник! Тад сам се озбиљно узнемирио и кажем јој:

- Бебо, нешто ми се не допада онај Немац, видим га већ трећи пут. Слути на зло, и лице ми је нешто познато. Чудно је то, треба се разилазити...

Беба је равнодушно примила моје упозорење, чак није ни погледала на ту страну и као да ништа није ни било рече:

- Причинило ти се...

- Како ми се причинило? Шта ти је? Зар ја слабо видим, је ли?

Ја сам се све више нервирао, говорио да то није тек онако, није ту чиста ствар и треба се разилазити, док не буде касно. А Беба се наједном поче смејати. Ја сам збуњено трептао очима, не схватајући шта ту има смешног.

- Шта ти је, ниси га препознао ? Па то је Браца! – умири ме она. Госпoде бoже! Како сам се то ја преварио! Загледао сам се у поручника – тачно, он, Браца! Ох, како сам се развеселио. Смејао сам се и једнако понављао:

- Види ти, Брацу, види ти њега! Види, молим те!

И Беба ми шапaтoм исприча како је Браца oдaвнo смислио да набави немачку униформу. Она му је била потребна ради лакшег извршавања задатака. Немачка униформа – добра камуфлажа за илегалца. И корисна, и сигурна, и омогућује оперативну слободу. У официрској униформи може продрети онамо где обичан пролазник ни нос не сме да промоли. И одлучио је Браца да се у том циљу упозна с неким од немачких официра. Почео је да свраћа у официрску касину. Лепо се обуче: црно одело, бела уштиркана кошуља, лептир-машна, ципеле изгланца до блеска и оде. Кицош над кицошима. Ризик је, свакако, био велики, али Браца је сматрао да се у рату ризик исплати. А и желео је да се сам окуша у

правом послу, да види за шта је способан. Неколико вечери је проматрао, а потом му је пошло за руком, срео је одговарајућег Немца.

У касини, крај бара, Браца је уочио младог, стаситог официра његовог раста, који се често опијао и одлазио пијан. Браца је ступио са њим у разговор, немачки је лапарао ништа горе од наших фолксдојчера. Напричао је Немцу богзна шта, овај се претворио у уво. Убацио је неколико речи о богатом очевом имању, школовању у Берлину, и мало по мало извукао је из сабеседника потребне информације. Сазнао је Браца да поручник Алојз путује због послова, и веома се обрадовао, то му је било као поручено.

Браца, кад је хтео, могао је сваког да опчини. Напојио је он Немца како треба, и кад је овај био већ сасвим пијан, предложио му као из најбољих намера, да га одвезе кући. Немац је пристао. Браца га је одвео до стана, као што је ред, помогао му да се свуче, ставио га у постељу. И кад је Немац заплићућим језиком почео да захваљује младом богатом нацисти, Браца му је предложио:

- Хоћете ли да видите како ћу ја изгледати у униформи официра Рајха?

Алојз се одушевио и с бесмисленим пијаним осмехом посматрао како се Браца облачи. Браца је завршио своју тоалету, поравнао обучену униформу – она му је стајала не може бити боље налио последњу Чашицу за срећан пут, како се каже, принео Немцу право у кревет, а кад је овај почео пити, Браца га је млатнуо боцом по главурди. Узео је револвер, резервне шаржере, документа и тихо изашао. Остало је било ствар технике. На улици је Брацу већ чекала ударна тројка панчевачких скојеваца.

Сада, осамдесетих година, то звучи као наивни кримић, али у то далеко и страшно време крајем четрдесет и прве године ја сам слушао Бебин шапат као зачаран и са усхићењем сам мислио:»То је акција! Чисто урађено! « Губитке смо тада имали веома велике, и свака успешна операција била је за нас огромна радост, мелем за наше рањене душе.

ДРАГИЊА

Приликом нашег наредног сусрета са Бебом ја сам јој пренео Милину информацију о септембарским провалама и хапшењима у граду. Тужно је било сазнање да покрет због тога јењава. Беби и руководству илегалног покрета предстојало је да много о чему размисли: како привући за илегални рад нове људе, успоставити јавке, везе. У новембру четрдесет и прве године последњи пут сам се срео са Бебом. Она ме је повезала са Страхинјом, који је деловао

у рејону Алибунара, села које се налази између Панчева и Вршца. Њему је партија поверила да обнови активност илегалца у нашем граду.

Страхињу сам знао још од пре рата. Он је често послом свраћао у нашу кућу, па и само онако, да узме нешто да прочита из очеве библиотеке, да претресе новости. У то време он је студирао на правном факултету, био је мршав, бледолик и врло озбиљан младић. Много је читао, веома је било интересантно разговарати са њим. Страхиња и његова породица Стефановић из Избишта, били су прекрасни људи.

Страхињини родитељи – Драгиња и Милан – пореклом из сиромашне сељачке породице са много деце били су, као што рекох, из села Избишта, које се налази двадесетак километара југозападно од Вршца. Били су суседи Учиних родитеља Драге и Живе. Старија сусетка Драга привукла је пажњу Драгиње. Све јој се на Драги допадало – и како она управља кућом, и како пече хлеб, и каква је чистуница, и како своје петоро деце: Анђу, Жарка, Веру, Спасу, Љубиму – васпитава.

У Драгиним рукама сваки рад је брзо одмицао и у кући и у пољу. Тако и код Драгиње: чега год се лати – све јој иде од руке. Намислила је Драга да школује децу и, ма колико то било тешко, сви су добили образовање. Драгиња ни ту није заостајала, такође је почела да размишља како синове да ишколује, четворо их је било: Страхиња, Светислав, Момчило и Реља. Дечаци један бољи од другог, вредни, сложни, жељни знања, знали су да цене парче хлеба и тежак сељачки труд. Видели су они како је оцу и мајци који, не исправљајући леђа, раде од јутра до мрака да исхране, одену, обују и школују децу.

Старија Драгина деца Анђа и Жарко, постали су учитељи, у покрајини се о њима говорило као о најбољим педагозима. Драгиња је своју децу такође усмерила ка учитељској струци. Момчило, Светислав и Реља завршили су учитељску школу и почели учити писмености сељачку децу у селима Јужног Баната. Старији Драгињин син Страхиња, завршио је гимназију и почео да студира на правном факултету Београдског универзитета.

Деца Драге и Драгиње били су активни борци против постојећег поретка. Жарко је крајем двадесетих година обновио растурен партијски илегални покрет, и наравно, ширећи његову делатност, он се у свом раду ослањао на поуздане млађе другове – браћу Стефановић. Године 1936. Страхиња је ступио у Комунистичку партиту Југославије, која је илегално деловала, активно је учествовао у бурним студентским демонстрацијама у Београду, бавио се мукотрпним илегалним радом међу сељачким масама Јужног Баната. Није заостајао за братом ни најмлађи Реља. Он је руководио и усмеравао читав скојевски рад у учитељској школи у Вршцу. Браћа Момчило и Света активно су учествовали у напредном учитељском покрету.

Драгиња и Милан, Драга и Жива – били су изванредни родитељи. Они су извршили

прави родитељски подвиг васпитавајући тако дивну децу. Полуписмени трудбеници, читав живот потчињени, зависни од краља, богаташа, судија, попе, спахије, бога, времена, готово од свих стихијских и нестихијских сила, они су остајали часни, добри људи, који су тежили да своју представу о животу и моралу пренесу на своју децу, желели су да им деца много знају, како би она потом та знања преносила даље будућим генерацијама. Ако би неко од њихове деце нешто згрешио, шкрти на речима Драга и Драгиња само би кратко рекли своје родитељски најважније: »Ти мораш бити човек! « – и то је за све звучало као упозорење и као усрдна молба и имала је потпуно одређени смисао: дужан си да будеш трудољубив, честит, снажан и добар! И увек да будеш од речи. Похлепа, грамзивост, кукавичлук изазивали су код мајке тако презрив смешак, тако унутрашње негодовање да су деца то запамтила за читав живот. Сваки од њих могао је изабрати своју стазу-богазу у животу, али мешати добро и зло, седети на две столице, бити кукавица, продавати своју савест и принципе нико од њих није могао.

Очеви тих дивних породица Жива и Милан, били су пар својим женама, трудољубиви, честити, добри и унеколико су наликовали један на другог. Већи део времена проводили су радећи, од пролећа до јесени по двадесет часова у пољу. Имали су и једну заједничку склоност, којом су се они, богме, издвајали од својих сељана. И Жива и Милан су веома волели народна предања, епске песме, брижљиво их чували у свом сећању. Пошто су се наћутали за време жетве и тешких радова у пољу, волели су да се наћу у дуге зимске вечери пред Божић или недељом, и онда се пред децом збивао величанствени чин – они су им препричавали народна предања и песме. И чинили су то изврсно.

Деца су седела директно на земљаном поду крај пећи и слушала притајеног даха. Десетерац, чувени српски десетерац, текао је лако, према томе како се радња у песми одвијала глас приповедача, час се подизао до високог патоса, час се претварао у трагични шапат. Причали су о Милошу Обилићу, који је убио турског цара Мурата, о његовој погибији у име спасења части српске војске, о сјајном Марку, Краљевићу Марку, који је орао земљу док нису дошли Турци и док му нису сасвим дозлогрдиле. Кад је Марка издало стрпљење? – напустио је орање, подигао плуг и волове изнад главе и замахнуо на освајаче, који су побегли од њега главом без обзира. Схватио је Марко да стрпљењем и покорношћу неће изаћи на крај са непријатељем, устао је и повео смртни бој против туђинаца заједно са својим народом. Десетерац јо опевао чувеног Бановића Страхинју, коме је најдража на свету била правичност, част и слобода, неустрашивог Рељу Крилатицу, народне осветнике - хајдуке, који се нису мирили са ропством и одлазили су у планине, подизали народ против мрског освајача.

У десетерцу се причало и о томе да народни осветник не може постати свако, већ само:

Тај, ко може стићи,
И на страшном месту постојати!

Знали су Милан и Жива дивне песме о хајдучким вођама, о Старцу Вујадину, ког су Турци ухватили заједно са два његова сина и одвели у тврђаву Лијевно да их муче, да би издали своје другове. Стари Вујадин обраћао се својим синовима оваквим речима:

О синови, моји соколови,
Видите ли проклето Лијевно,
Те у њему бијели се кула?
Онђе ће нас бити и мучити:
Пребијати и руке и ноге,
И вадити наше очи чарне.
О синови, моји соколови,
Не будите срца удовичка,
Но будите срца јуначкога –
Не одајте друга ни једнога...

Целати су почели мучити Старог Вујадина пред очима синова, пребили му и руке и ноге, а кад су почели да му прете и да ће му извадити очи, онда им је он одговорио:

Не лудујте Турци Лијевљани!
Кад не казах за те хитре ноге,
Којено су коњима утјецале,
Кад не казах за јуначке руке,
Којено су копља преламале,
И на голе сабље ударале
Ја не казах за лажљиве очи,
Које су ме на зло наводиле...

Деца су дубоко преживљавала заједно са приповедачем све перипетије окршаја народних јунака с непријатељем, радујући се успесима јунака и горко су плакали кад су они гинули. Семе добра посејано у дечије душе није било узалуд. Деца Драге и Драгиње порасли су и постали честити, храбри, добри и правични људи. Кад је почео илегални рад на

организовању сиротиње у борбу за бољу судбину, у прве редове бораца, не колебајући се, стали су они, деца Драгиње и Милана, Драге и Живе, и са тог племенитог пута није их могла одвратити никаква сила. Тридесетих година њихову су децу хапсили, саслушавали, мучили, слали на робију, али су они настављали да се боре. И родитељи су се поносили својом децом, нису им рекли ни једну реч прекора. Патило је материнско срце, али прекора није било. Родитељи су били уверени, пропативши своја убеђења у бесаним ноћима, да су им деца на правом путу, јер се боре за правду, за правичну ствар народа. И у тим мучним тренуцима, они су се поносили децом и помагали им чиме су могли. А патње и бесане ноћи урезивале су нове боре на њиховим, ветровима исушеним, сељачким лицима, тако лепим у својој једноставности. Кад су ишли с пакетима за своју децу у затворе Беле Цркве, Вршца, Бечкереча, Митровице, Загреба и Београда, мајке нису обарале главе, ишле су и гордо гледале људима у очи.

Драгиња и Милан су доживели тешку 1941. годину у селу Неузини, које се налази двадесетак километара северно од Алибунара. Живели су код Момчила, који је тамо учитељевао. После напада Немаца на Совјетски Савез свим активним члановима покрета, била је разаслата Учина директива о подизању борбе против окупатора. Браћа Стефановићи: Страхиња, Момчило, Реља извршавајући упутство руководства, повукли су се у илегалу, а затим су организовали Дубички партизански одред. Сав рад у одреду преузели су на себе Реља и Момчило. Страхиња је руководио организовањем борбе у целом том рејону. Драгиња и Милан живели су на периферији Неузине. Власти као да су на њих заборавиле. Али с јесени, кад се активизирао партизански покрет, ипак су покатакд слали полицијску патролу ради провере, да неко време мотри на непоуздане људе, а уједно и сазнају да ли синови посећују своје родитеље. Синови су од лета нестали, као да су у земљу пропали. Једног од њих, средњег сина – Свету, гестаповци су успели да ухвате на самом почетку рата, и они су га држали као таоца у концентрационом логору. Али остала тројица су нестала, и Гестапо није престајао да трага за њима.

Дакле Беба ме је упутила да се повежем са Страхињом у Алибунару. На јавки ме је дочекао Душко, који ме је и одвео Страхињи, на периферију села. Кад смо се срели обрадовали смо се један другом – одавно се нисмо видели, скоро годину дана. Реферисао сам Страхињи све што је наредила Беба, предао му цедуљу, и док је он читао и размишљао о оном што сам му рекао ја сам се загледао у Страхињу. Обучен сав у сељачком: гуњ, тешке сукнене чакшире, гумени опанци, необријан, препланулог лица, он се мало чим разликовао од обичног сеоског житеља. Заударао је на крцу и овчију кожу. Држао се мирно, без излишне журбе, прави правцати сељак.

Много је требало да учини Страхиња после јесење провале илегалца у Вршцу: да се

успоставе везе, да се помогне кадровима. Било је потребно пронаћи нове јавке, негде сместити двоје другова Лидију и Рељу, које је Страхиња намеравао да пошаље у град да проуче ситуацију пре него што донесу коначну одлуку.

Ствари су се кретале полако. Грађани који су до недавно били наклоњени народноослободилачкој борби, у тешким данима после провале и одступања на источном фронту одбијали су да нам помажу. Људи су се једноставно бојали. По читавом Банату била су постављена вешала, свуда су као црне ране зјапили гробови стрељаних патриота, свуда су вршљали јавни и тајни агенти Гестапоа, шпијуни, достављачи, издајници. Све оне, који су и најмање помагали илегалце, хватали су и трпали у затворе. Познати у то време лекари Ивачковић и Ђурић, који су симпатисали нашу борбу, нису примали код себе наше другове, плашећи се за своје породице, за своју децу.

Страхиња се није журио, није га хватала паника, он је одлично разумевао насталу ситуацију. У то време било је најважније сачувати основно језгро илегалце, не пружати фашистима могућност да обезглаве покрет. И зато је основни задатак за сваког илегалца била опрезност, опрезност и још једном опрезност. О томе нам је Страхиња неуморно говорио. У том периоду успеси су били ретки, и сасвим је појмљиво што се Страхиња обрадовао кад сам му саопштио да сам нашао за јавку једну напуштену кућу у Спајићевој улици где смо ми илегалци могли да се састајемо са везама. Страхиња је рекао да се као стално место јавке та кућа не може користити, али као привремено уточиште за наше другове може. Имаће се бар где преноћити. Ја сам довукао тамо суве погаче, масти, мало димљеног меса што су ми дали у Алибунару, и оставио све то у кући за сваки случај, ако некеме од другова буде неопходно да се ту задржи. Неколико пута су ту долазили Реља, Лидија, ја сам их чекао код цркве, затим испратио до почетка Спајићеве улице и одлазио. Другови су обављали свој тешки посао, ноћивали у »мојој кући« и опет ишчезавали. Био сам веома задовољан што сам у тим тешким тренуцима бар некако помагао нашем покрету.

И управо у то време док је Страхиња с друговима радио на обнављању организације и покиданих веза, а ја сам му према својим снагама и могућностима у томе помагао, у Гестапоу у Бечкереку среле су се две мајке – Драга и Драгиња. Драга је седела као талац још од лета 1941. године, а Драгињу су Немци ухапсили недавно, и она се код њих убрајала у најопасније злочинце »Трећег рајха«.

... Несрећа се догодила почетком четрдесет и друге године у Неузини. У рани сумрак, по лапавици, кад се северац сударао са источном кошавом и играјући бацао прегршти лепљивог, влажног снега са млазевима хладне кише час за врат, час у лице, мало се ко од путника није заустављао, склонивши лице, да бар унеколико предахне. Ето по таквој непогоди ишао је са својим другом Лалом из партизанске базе у Дубици поред Неузине у

Ботош партизан Момчило Стефановић. Тешка банатска црница омекшала је од кише и снега и они се са муком кретали по беспутици до колена у блату. Да изиђу на железнички насип или макар на утрт сеоски пут нису смели просто зато што су лако могли наићи на заседу или на фашистичку патролу. Партизани су то одлично знали и настављали су да месе ногама лепљиво блато, с муком извлачећи из њега већ давно оквашене ноге.

Храбри Лала се осећао веома лоше и до партизанске базе није могао стићи. Тресла га је грозница и на сваких стотину метара он је пригушено кашљао. Није се боље осећао ни Момчило. Партизанске базе у то време биле су веома лоше. Људи су тек учили да их граде. Хладноћа, влага, вечите баре под ногама учиниле су своје, и многи партизани вукли су на ногама прехладу све до запаљења плућа. Нису могли да издрже такве услове чак ни веома здрави људи. Људи су недељама нису умивали, а вашке су им загорчавале живот. И кад би се партизану указала ма и најмања могућност да доспе у топло да се опере, да свуче са себе усмрдело рубље, да потамани одвратну гамад, такву могућност они нису пропуштали.

На путу којим су се партизани кретали била је Неузина коју је требало заобићи. Лала се једва мицао са последњим честицама снаге, с времена на време би сео право у лепљиву хладну смесу да бар мало предахне и прикупи снагу која га је већ сасвим напустила. Напором воље је савлађивао умор, устајао и вукао се даље за Момчилом. Али по свему се видело да они до базе неће стићи. Студен је била све јача, Лала је све чешће седао у блато. И тада је Момчило предложио:

- Чуј, хајде да свратимо до мојих, то је овде близу, на крају су села угрејаћемо се, попићеш нешто топло, одморићемо се мало, и пред зору докопаћемо се базе...

Лала је у почетку одбијао, али је на крају крајева, потпуно посуставши, пристао.

Брзо су скренули из поља на сеоски пут, отпозади из баште примакли се кући. Кад су куцнули у прозор одазвала се Драгиња. Видевши Момчила она се ужурбала:

- Ех ви, моји соколићи, та нећу вас ја пустити уопште док вас не нахраним, не оперем, не умијем, вашке не потаманим. Па ви се једва на ногама држите... Не плашите се, невреме је! Зар ће неко по овој лапавици помолити нос напоље? Сад ћу ја, сад ћу. Милан је отпутовао, тек ће сутра доћи, неће вас видети! Растужиће се Чича!...

Заложила је пећ, загрејала котао, окупали су се партизани, скинули своју одећу, Драгиња је узела њихове ствари да пропере, и само што су они у Милановом рубљу малаксали од купања, и од јела, и од топлоте почели да чисте своје пиштоље, кад су се врата куће развалила, од удараца кундака, и у собу су улетела два полицајца. Патрола је ипак и по оваквом невремену изашла и опазила светлост у прозорима Драгињине куће. Учинила је своје немачка дисциплина. Пред мајчиним очима одиграла се окрутна и неравноправна борба. Два болесна, уморна, исцрпљена партизана ухватили су се у коштац са двојицом

ухрањених, одморних полицајаца.

Прибивши се уза зид Драгиња је с ужасом посматрала оно што се збива. Борба је била исувише неравноправна.

Мајчино срце није издржало. Она се примакла преврнутом столу, где је лежао њен добро наоштрени кухињски нож, зграбила га и зарила у полицајца који је својом тежином налегао на њеног сина. Драгињина рука није задрхтала. Немац се срушио мртав. Момчило је сместа похитао у помоћ Лали, али други полицајац се отргао и истрчавши напоље побегао. Партизани су морали сместа да оду. Предложили су мајци да пође са њима, али Драгиња их је умирила: ништа, вели, њој Немци неће учинити, она је стара, не може оставити Милана. Само ви пожурите, а ја ћу остати код куће.

Али фашисти су фашисти. Нису се они обазирали на старост. На саслушавањима код Шпилера Драгиња се држала гордо, са достојанством.

- Да, ја сам убила полицајца. Он је упао у моју кућу као разбојник, с оружјем у рукама.

- Не, мој син није разбојник, он је Честит човек!

- То ви, бандити, туђу земљу газите, моји синови по својој земљи ходају!

Кад су Драгињи и Милану прочитали пресуду у затворском дворишту, Милан није издржао, низ његово изборано лице потекле су сузе. Али Драгиња му није допустила да сасвим клоне духом:

- Не плачи Милане, ми смо свој живот Честито проживели, где какве смо Орлове одгајили, једном смо живот спасли, нама не приличи пред непријатељем сузе проливати.

- Стрљали су фашисти Драгињу и Милана 14. априла 1942. године у њиховом драгом селу Неузини. Дочекали су смрт достојно, са вером у своју правду и правду своје деце. И деца су њихову веру оправдала! Продужили су да се боре против фашизма и у тој борби борили су се до свог последњег даха.

ТАКО ЈЕ БИЛО!

Почетком марта четрдесет и друге године до нас у Вршцу допре глас да је у Панчеву било велико пушкарање партизана с гестаповцима и немачким трупима. Немци су имали велике губитке. Једни су причали да су сви наши погинули за време тог пушкарања, по другој верзији сви партизани су се срећно вратили у своју базу. Народ кад прича све преувеличава, увек оставља место за наду. У животу, на жалост, све се одвија немилосрдније, трагичније.

До пушкарања је заиста дошло 6. марта 1942. године, у тој борби погинуо је наш Браца. Пао је херојском смрћу Борислав Петров, трећи од почетка рата секретар Окружног комитета партије и руководилац отпора народа Јужног Баната. Пала је херојском смрћу и Беба-Јелисавета Петров руководилац СКОЈ -а и борбене омладине Јужног Баната. Ни овог пута није прошло без издаје. Нашао се у нашим редовима: слабић и кукавица, ништарија од човека, који је Шпилеру издао другове. Шпилер, чим је дошао до података где се налазе руководиоци банатске илегале, није пропустио своју шансу. Одлучио је да дејствује насигурно са стотином војника и ударном трупом гестаповаца пред само свитање окупио је двоструким обручем кућицу на периферији Панчева, у којој су се налазили наши другови. Заједно са Брацом у кући су били Беба и Станко – чланови руководства илегалног покрета Јужног Баната, и њихова веза Агата.

Немци су нечујно окружили кућу, али Браца, који је дежурао ипак их је приметио и све подигао на узбуну. Он их је распоредио тако да су контролисали све прилазе и ударна трупа гестаповаца није успела да продре у кућу. Шпилер им је предложио да се предају. Браца је одбио. Илегалци су имали мало муниције, Немци су отворили ураганску ватру. Наши су одговарали појединачним пуцњима, одбијајући само директне нападе. Најзад су Немци развалили гранатама врата, прозоре. Неке гранате које нису стигле да експлодирају наши су бацали натраг на гестаповце.

Наши другови су се борили с омиљеном песмом илегалаца на устима:

Црвен је исток и запад,
Црвен је север и југ,
Кораци тутње у напад,
Напред уз друга је друг

Пола дана сто двадесет фашистичких главосеча, наоружаних до зуба, није могло да савлада четворо јунака. Али ето смртно је рањена Беба, пала је Агата, Браца и Станко нису више имали граната. Све је мање остајало метака. Немци су пушкомитраљезима решетали кућу. Али и кад се све потпуно утишало Шпилер и његови помагачи још су се дуго плашили да приђу кућици обавијеној димом, чађу и прашином. И кад су најзад после дуже паузе фашисти упали у кућу, пронашли су само мртве хероје. Код сваког од наших у десној руци био је чврсто стиснут пиштољ, а у левој руци цедуља са речима: »Ми гинемо за слободу Народа«.

То је била последња Брацина замисао – послати друговима вест о својој смрти, да би они затим могли испричати будућим покољењима и он се у свом рачуну није преварио.

Шпилер лично испрчао је на саслушањима после наше победе о тим цедуљама и постао је на тај начин последњи Брацин курир.

А приче у народу шириле су се све више и више! Људи су говорили и о тој борби на улицама, на пијаци, додавали су све нове и нове појединости слици протеклог окршаја. Као да наших није било четверо, како тврде Немци, него више. Они су гранатама убили много фашиста. И као да се половина пробила и ишчезла, Немци их нису ни видели! Народ никако није хтео да сахрани своје јунаке...

Кажу да нада умире последња. Не знам како је у другим крајевима, али код нас у Банату нада није умирала ни под каквим околностима; чак ни тада када су Немци објавили да су потпуно дотукли све партизане. Нада је зрачила из уплаканих очију мајки, каменила се у гримасама бола и туге, у грчем захваћеним лицима жена, сестара и браће, у дубоким борама на лицима пријатеља, другова. И сама нада, као очи мајке, сахнула је, грчила се у болу физичком, али није умирала. О погинулим се говорило као о живима, и сви су веровали у далеку, далеку победу, у тај дан када ће се наши вратити – а у то да ће наши доћи није било сумње.

Како је све то сада после толико година тешко објаснити!... Тешко, али нужно је – јер тако је било!

ПРЕСТРОЈАВАЊЕ

Погибију другова сам тешко преживљавао. Тако сам желео да будем заједно са њима, да одбијам нападе фашиста, и љуто сам желео да се осветим, да смислим нешто, некакву праву акцију, да би старији видели да сам ја већ одрастао и онда би и мене повели у ту акцију.

У мени се зачала једна, како ми се чинило, величанствена идеја. Идући на састанак са Страхињом, ја сам смишљао како да му то лепо изложим, да би Страхиња не само примио мој план озбиљно, него га и прихватио као упутство за акцију.

Ево у чему је била ствар. У Вршцу лутајући по граду сам стално посматрао нашу магистратуру. Немци, опијени својим успесима на фронту потпуно су попустили у будности и понашали се као да се налазе код своје куће. Није их отрезнио чак ни пораз код Москве. Пред Градском већницом није било никакве страже, а зидови Градске куће били су дебели као зидине неке тврђаве. Ако бисмо их запосели са десетак-петнаестак другова, а то је било могуће без икаквих губитака, онда бисмо успели дуго да се одржимо. У подруму Градске куће Немци су имали складиште оружја, самих пушака тушта и тма и наоружавши се, могли

би смо направити урнебесну буку, за сву Европу. А кад нам снаге посустану, без по муке могли бисмо се пробити и извући из града – ови Немци су се сасвим опустили и за борбу нису спремни. Тако ми се бар чинило. Млатнули би ми њих тако да би нас дуго памтили. Па и за покрет би то била велика корист: глас о нашој акцији пронео би се по целој нашој земљи, може бити и по читавој Европи. А нас ето једнако бију ли бију, губици су ужасни. Време је да им и ми узвратимо!

Кад сам своју замисао о заузимању Градске куће изложио Страхињи, очекивао сам да ће ме похвалити, и сасвим сам се збунио кад сам као одговор чуо:

- Рано је, брате, говорити о таквим акцијама.

Уопште Страхиња је увек био непоштедан, строг, шкрт на речи, као што и приличи руководиоцу илегалног покрета. Али наједном, видевши какву је реакцију изазвао његов одговор, он се одобровољи, смекша. Али додаде одлучно:

- Чуј шта ћу ти рећи. Све си до сада извршавао добро чак изврсно.

Веома сам задовољан са тобом. Али наши губици су свуда, као што ти је познато, стравични. Непријатељ нас фронтално напада. Кадрова је све мање и мање. Свака бучна акција неизбежно ће довести до нових губитака. Ми још не умемо да радимо. Треба да се прегрупишемо. Руководство је донело одлуку о привременој обустави активне делатности у многим трупима. Тако је решено и у односу на тебе. Прекида се привремено свака веза, између осталог и са мном. Кад се прегрупишемо, престројимо – ја ћу те наћи.

Док је он то говорио лице ми се све више издужавало. Тако шта уопште нисам очекивао од њега. Било шта, само не прекидање борбе. А Страхиња, потапшавши ме по рамену, шапатам додаде:

- Не бој се, обавезно ћу те наћи... Са мном се ништа неће догодити... А што се тиче твог пројекта обавезно ћемо нешто смислити. Вратићемо се на њега кроз годину дана... Биће и у нашој улици празник, лепо кажу у Москви!

Он је говорио озбиљно, као раван са равним:

- Рат се одуговлачи, брате, све се више одуговлачи. Надали смо се да ћемо брзо и лако победити овај олош, али нам не успева. Треба у новим условима тражити друге путеве борбе! Дакле, јеси ли разумео наредбу? И да ништа не радиш на своју руку! Ти знаш нашу дисциплину па се по њој и равнај! А ја ћу те наћи, на мене се можеш ослонити.

Загрлили смо се и растали. Отишао сам од Страхиње тужан као да се у мени нешто срушило. Добро је још што ми је Страхиња допустио да наставим да дежурам петком крај Мале цркве пред вечерњом службом, да не бих реметио устаљени начин живота па и за сваки случај ако устреба да ме нађу. Требало је живети као и раније, не мењајући ништа и не изазивајући никакву сумњу.

МИЛА

Невоља, као што је познато, никад не долази сама. И мада се у то опасно време скоро сваког дана догађало нешто: или је погинуо добар друг, или је проваљена јавка, или су Немци ухапсили још неколико талаца – ипак је свака нова вест о нашим губицима ошамућивала .

Почетком пролећа, рано ујутро, дотрчао је к мени Борис:

- Мила је поручила: њу прате. Треба шапирографе и друге материјале из њене виле на брегу пренети на друго место. Молила је да се делује врло опрезно.

Договорили смо се да после ручка пођемо за суви багрем. Предвече ћемо се натоварити, прићи ћемо Милином винограду и ако буде све у реду пребацићемо штампарску технику и материјале на друго, сигурније место, на које нас је Мила упутила.

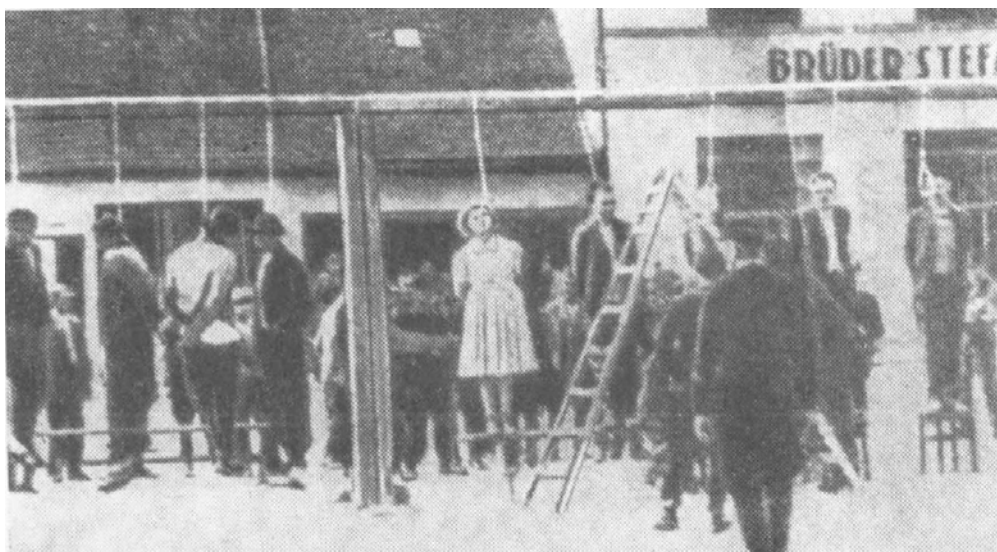
Предвече били смо на великој стени са које се види Милина вила као на длану. Прибили смо се уз оштре избочине стења и утишали. Гледамо кроз камене пукотине. Видимо - крај виле стоји немачки камион, фашисти вршљају на све стране, трчкарају од куће до камиона и натраг, очигледно нешто товаре завијено у крпе, сандуке, котрљају из куће и бурад с вином. По томе како су весело трчали од куће до камиона, осећало се да су задовољни, стигли су, не боје се и вина да гуцну. Гласно разговарају, кикоћу се.

Ми смо се скаменили: готово је, провала. Растали смо се ћутке, кнедла нам је застала у грлу, сметала нам је да говоримо. Никако нисам могао да се помирим са горком мишљу да је Мила, наша Мила у рукама фашиста. Договорили смо се са Борисом да се за сада не састајемо.

Мила је издржала сва мучења, никог није одала. Тукли су је и мучили најпре месни гестаповци, а затим су је предали у руке крвнику, оберцелату Шпилеру. Прошла је кроз страшне муке! И по табанама су је тукли, и бубреге одбијали, и игле су јој забијали и нокте чупали, али Милу нису могли сломити. Није Мила хтела себе издајом да спасава, није издала свој двадесетогодишњи чист и прекрасан живот илегалца-револуционара, ничим није окаљала себе. Више је волела смрт него издајство. Својом чврстином и храброшћу Мила је подржавала другове у затвору, испољила истинско достојанство духа, и таква остала до последњег тренутка живота.

Крајем јуна 1942. године однео сам баки пакет у Бечкерек. Заједно са осталим посетиоцима – рођацима затвореника пустили су ме у затворено двориште. Поседели смо на земљу где је ко стигао. Поразговарао сам са баком о свему и свачему, отворио мараму, показујем шта сам донео, а бака осврћући се унаоколо, шапће ми:

- Чуј шта ћу ти рећи. Можда нећу жива изаћи одавде, а треба људи на слободи да знају

Панчево. Смртна казна вешањем Извршена над **Милом Матејић** и друговима. **21. јуни 1942. године**

о томе. Пре недељу дана постројили су нас не знам већ по који пут да нам саопште ко ће од нас бити погубљен. Поред мене била је Мила. Стојимо, тишина. Неко дрхти, неко плаче, сви смо напрегнути. Страшна је то ствар – чекати да те прозову и саопште да ћеш бити погубљен. Никад не знаш кад ћеш доћи на ред. Начелник затвора виче: биће обешено 25 бандита. Прозвани да иступе корак напред. Стао је да прозива, прозвао је и Милу. И сваком, ко је искорачио напред, прилази хроми Шпилер и загледа се у очи, наслађује се страхом. Пришао је он и Мили, зашиштао: »Дакле фројлајн-лепотица? Ево твоје последње шансе: још једном ти предлажем, испричај шта знаш о »друговима«, пређи на нашу страну – па нећеш на вешала! « – и смеје се: ха-ха-ха! А да би био убедљивији, направио је широк покрет руком, вели као, пред свима говорим, сви сте сведоци, и упиљи се својим подлим очима у њено лице.

Само узалуд је тражио на Милином лицу страх. Мила дубоко удахну ваздух, нагне се напред и плуну му у њушку, чак није стигао ни да окрене главу. И довикнула му при том:

- Хуљо хитлеровска! Комунисти не продају своје другове и не служе фашистима.

Стражари су истог часа насрнули на Милу, оборили су је на земљу кундацима. Шпилер бришући се, заустави их и нареди стражарима да поврате Мили свест. Полили су је ведром хладне воде. Мила је долазећи себи, подрхтавала, а Шпилер је пакосно и осветољубиво рекао обраћајући се њој и осталим затвореницима:

- Видећу те ја сутра кад се будеш клатила у омчи... Сутра ће ти бити вруће ...

Прошиштао је Шпилер и отишао бесан са плаца. Затвореници су однели Милу у хелију. Потом је она дошла себи и рекла ми са осмехом:

Не мари, мама, ми ћемо им још показати. То су они у затвору са нама тако храбри... Ипак ће победа бити наша! Биће и у нашој улици празник!

- Очешљала се, дотерала се, обукла лепу плаву хаљину, што јој је Милушка, њена мајка, у пакету донела. Окупила је око себе девојке осуђенице, шапутале су нешто неко време и запевале своје омиљене песме...

- Ја нисам – причала ми је моја бака – тако изванредног човека, са тако снажном и лепом душом за читав свој дуги живот видела. Свима испричај, треба људи о томе да знају!

Двадесет првог јуна 1942. године у Панчеву на месту погубљења двадесет и пет комуниста – бораца за слободу, фашисти су сатерали народ. Вешала су педантно постројена у једном реду, оклопна превозна кола, немачки војници у црним и зеленим униформама образовали су квадрат.

У Јужном Банату време је у јуну топло, али уобичајене за то време жеге није било. Ако се човек попне по каменим зидинама до зупчастих пушкарница наше старе куле на врху брега са ње се види далеко-далеко. На западу, тамо где се земља стапа са сивилом неба, понекад се може видети трака Дунава и разнобојни кровови кућа Панчева и Београда. Тог дана стара вршачка кула опет се дивила неустрашивој Мили као што се сасвим недавно дивила небојши-девојци која је лебдела у ваздуху на једрилици по мирном плавом небу.

Благи лахор доносио је с Дунава свежину, мирисе земље, растерујући смрад немачких дизелмотора. Небо је тако плаво – Мила и њени другови не могу очи да одвоје од њега. Али не сме се, не сме се клонути, не сме се показати Немцима да је живот – тако млад живот! – и њима бесконачно драг. Шпилер, Рајт, официри СС, ухрањени, самозадовољни, једва чекају да неко испољи слабост. Али на њих гледају и друге очи, стотине обичних људи које су сатерали да гледају погубљења, и ради тих људи комунисти треба да испоље сву храброст на коју су способни и да покажу да се они не плаше непријатеља, треба показати да су истински господари у Јужном Банату не фашисти, већ народ, који живи на тој земљи, заливеној његовим знојем и крвљу, и они, синови и кћери тог народа.

Кад је целат пришао Мили да јој намакне омчу на врат, Мила га је снажно одгурнула, сама се попела на шамлицу и узвикнула:

- Не склапајте ова вешала, хитлеровске убојице! Доћи ће време и на вас ће доћи ред!

Она је сама намакла омчу. Последње Милине речи, упућене народу којег су сатерали да гледа погубљења, звонко су се разлегле над тргом:

- Не клоните духом другови! Победа ће наша бити! Живела слобода! Живео Совјетски Савез! Смрт фашизму!

Зачули су се повици других другова, неко је запевао борбену песму. Шпилер не издржавши дрекну:

- Шнелер! Шнелер!

Целати су хитали да измакну шамлицу испод ногу бораца, плашећи се да ће ови неустрашиви омладинци претворити своје погубљење у јавни суд над фашизмом.

Завладела је мртва тишина. Само је поветарац њихао светле Милине локне.

Фашисти су почели да растерују народ који је стајао погнуте главе. Мила и њени другови отпочели су нови живот, живот у легенди.

За народ хероји илегалног покрета нису умрли, они и даље живе у народним причама и сећању. Од уста до уста преносила се још једна истинита легенда о неустрашивим људима - комунистима почетка четрдесетих година, борцима за слободу, истинским господарима рођене земље.

УМЕСТО ЕПИЛОГА

Стевица Јовановић, секретар илегалног Окружног комитета КПЈ.

Један од организатора устанка у Јужном Банату. Погинуо 25.12.1941. године. Постхумно проглашен за Народног хероја Југославије

У то време, почев од 22. јуна 1941. године па до лета 1942. године, Уча је прешао што пешице, што на таљигама од села до села, од града до града, од јавке до јавке, с југа на север, најпре читав Банат, затим Бачку, која је стењала под петом мађарских фашиста, затим читав Банат још једном, овог пута, са севера на југ. Шпилер је за хватање Уче бацио своје најбоље снаге – Гестапо, полицију, агенте, издајнике – да би по сваку цену ухватили или уништили, како се он изражавао »црвеног генерала«. Учина глава била је уцењена на велику суму новца. Али је увек успевао да измакне подмукло постављеним замкама Гестапоа. Народна љубав га је чувала и била јача од мржње непријатеља.

Тежак је за Војводину био крај четрдесет и прве и цела четрдесет и друга година. После погибије Стевице Јовановића, члана Покрајинског комитета Војводине и секретара Окружног комитета Јужног

Баната у Панчеву децембра 1941. године, Учина веза са ЦК КПЈ, која је ишла преко Стевице

прекинула се. Са Титом такође није било контаката, скоро годину дана – ни гласа. Пре годину дана, баш 22. јуна 1941. године, Тито је послао као помоћ у организовању борбе

Милан Јакшић, инжењер, руководилац антифашистичког седишта, организатор издања антифашистичког прогласа, летака. Ухапшен од стране Гестапоа 06.09.1941. године, изложен нељудским мучењима, стрељан 09.05.1942. године

Покрајинском комитету Војводине Шиљу – Ратка Митровића, члана ЦК СКОЈ-а и затражио да се овај друг кооптира у Покрајински комитет, што је и било учињено. Почетком августа 1941. године Гестапо је ухапсио Шиљу у Северном Банату, недалеко од Кикинде. 21. августа 1941. године Уча добија од Тита пословно писмо у коме Тито тражи да се предузму све неопходне мере ради спасења и ослобођења Шиље. Уча мобилише све снаге илегале северног Баната и велики Меленачко-куманачки одред да би извршио наређење и ослободио Шиљу. Али, како то често пута бива у животу, ситуација се искомпликовала.

Шиља је на сеоском друму заједно са својим куриром наишао на двојицу полицајаца, који су их легитимисали. И мада је Шиља био наоружан са два револвера и две бомбе, исто као и курир, они су се предали без борбе. А на првом саслушању Шиља је почео да прича све што је знао.

На жалост, знао је врло много.

Народноослободилачком покрету северног Баната

Гестапо је нанео тешке ударце.

Од Тита више није било писама. Он је после стварао партизанске »слободне територије« у западној и југозападној Србији и прешао 16. септембра 1941. године из Београда на ослобођену територију. Тамо су се почели одвијати историјски догађаји – организација и заштита партизанске »Ужичке републике«, чудесне републике слободољубивих људи, коју је створио устанички народ у дубокој позадини тада »свемогућег хитлеровског рајха«. Када су окупатори схватили да устанак може прерасти у врло опасну за њих ствар, они су почетком зиме 1941. године заједно са својим пришипетљама – недићевцима и четницима организовали велику офанзиву на Ужичку републику. Борба је била тешка, губици су били огромни. Славна Партизанска република била је уништена. Одступајући пред надмоћнијим непријатељем, Тито одводи језгро српских партизанских јединица из стратегијски важних за Немце крајева у неприступачне

планинске масиве Херцеговине и Босне. Тако је објективно Србија, нажалост, била принуђена да без својих основних кадрова пређе углавном на тежак, исцрпљујући илегални рад, прегажена казним експедицијама окупатора и терорисана издајницима недићевцима и четницима.

Равничарска пак Војводина остала је после немачке офанзиве у Србији, без сваке могућности да се у случају потребе ослони на партизански покрет у Србији. Осим тога, Тито, који се налазио у Босни у селу Иванчици почетком 1942. године, вероватно рачунајући да је покрет у Банату и Бачкој сасвим уништен, је дао налог Окружном комитету Срема да се повезује и потчињава само ЦК Хрватске. Окружни комитет се дао на извршавање свог налога, оставио је проблем организовања везе са својим покрајинским руководством отвореним и активно тим питањем се није бавио. Такво одсуство координације рада за покрет животну важних питања водио је само даљим губицима. Уча је слао курире у Срем, али они су или нестајали, или су се враћали празних руку. 15. септембра 1941. године Уча је на састанку Покрајинског комитета у северном Банату проанализиравши ситуацију и перспективе борбе и узимајући у обзир да се рат отеже, донео заједно са друговима врло одговорну, стратешки важну одлуку за народноослободилачки покрет у Војводини. Да би се сачували кадрови било је решено да се, преко Дунава и Срема уједини партизански одред од око 200 бораца и илегалца и пребаци током зиме у Источиу Босну, где су услови за борбу били прихватљивији. Одлука се односила и на партизане и илегалце Бачке. Покрајински комитет је врло добро знао и схватао да ће положај партизанских снага, кад Немци оберу кукуруз постати критичан, јер се у четвороуглу између Дунава, Тисе, Мађарске и Румуније не може маневрисати. Да би се обезбедило извршавање овог врло важног стратешког задатка Уча, његов заменик у борби Тоза и члан Покрајинског комитета Иван Вијоглавин, ноћу 24. септембра прелазе преко Тисе у Бачку ради састанка са чланом ПК-а Радивојем Ћирпановим и другим друговима, који су руководили покретом у Бачкој. Мада није било везе са руководством Срема, Ћирпанов је успео да се повеже преко Дунава са јаком групом илегалца у сремском граду Петроварадину. Преко њих се мислило организovati пребацивање банатских и бачких партизана. Али и непријатељ је појачао своје нападе.

Веза са илегалом Петроварадина одједном се прекида. Бива то у рату кад непријатељ наноси страховите ударце. 27. септембра 1941. године сва 33 храбра илегалца Петроварадина била су ухваћена и на челу са својим руководиоцем Далибором Франциским ускоро стрељани. Серија провала, погрома, и покоља пронела се као олуја и над просторима Бачке. Уједињени партизански одред покушао је да пређе Дунав немајући везу са другом страном. Био је приморан да се задржи дуже времена ради организације прелаза, па га је сустигла казнена експедиција. На обали Дунава ушао је у борбу и био жестоко потучен од надмоћног

противника.

Да би се јасније виделе бар делимичне тешкоће народноослободилачког покрета тих дана у Војводини навешћу следећи пример. Секретар Покрајинског комитета, руководилац устанка Уча само за десет дана, од септембра до 8. октобра 1941. године, три пута је ватром из оружја пробијао пут себи кроз непријатељске редове. 28 септембра заједно са својим другом Вијоглавиним Иваном паљбом су растерали коњичку полицију, која је хтела да их опколи. 5. октобра у Новом Саду Уча упадне у Гестаповску заседу, први успева да извади револвер, убија гестаповца и лако рањен ватром из револвера пробија пут и скрива се од гонилаца. 8. октобра Уча заједно са двојицом пратилаца на Ченејским салашима пробија обруч моторизоване жандармерије и под непрекидном ватром ишчезава у спасоносном мору необраног кукуруза. Тих дана је непријатељ нанео Покрајинском комитету још неколико тешких удараца. Погинули су у борби са окупаторима хероји ослободилачког покрета Војводине, чланови Покрајинског комитета, Учини другови Иван Вијоглавин, Радивоје Ћирпанов, Ђорђе Зличић.

5. децембра 1941. године Уча је на седници сад већ проређеног Покрајинског руководства разматрао путеве даље борбе у условима велике офанзиве окупатора против снага народноослободилачког покрета. Донета је одлука да Тоза остане у Бачкој и ту руководи покретом, а Уча да пређе у Банат и помогне прегруписивању партијских, скојевских и партизанских снага после тешких удараца, које непријатељ нанео.

Тоза је приступио решавању невероватно тешког задатка – да у условима свакодневних погрома хортијевских фашиста, зрно по зрно скупља, обнавља организације, јавке, везе, борбене трупе. Стрпљивим и напорним радом Тоза је успео много да уради, чак је отпочео да издаје илегалне новине »Истину«, спремио је излазак првих бројева »Слободне Војводине«. Везе са Централним комитетом биле су покидане, а преко су биле потребне. 10. октобра 1942. године Тоза - Светозар Марковић, заменик Уче пише Титу: »Драги друже Тито и остали. Већ је прошло више од годину дана од добијања твог последњег писма, које си ти упутио нашем секретару Покрајинског комитета. У њему си говорио о организацији ослобођења Шиље. Од тог момента ми нисмо имали с тобом непосредног контакта...«. Даље у писму Тоза подробно анализира ситуацију у Бачкој, Банату и Срему, о организацији везе, даје оцену прошлих догађаја. Одговор Тоза није добио. 19. новембра 1942. године ухватили су га окупатори и после стравичног мучења обесили 9. фебруара 1943. године.

Како је већ било решено на последњем заседању Покрајинског комитета Уча у децембру 1941. године тајно прелази Тису и враћа се са исто тако тешким задатком – помоћи народноослободилачком покрету Баната у најмучнијем периоду борбе крваве 1942. године. У почетку је он у Северном Банату организовао неколико саветовања са руководиоцима

покрета, затим обилазио разна места, обнављао антифашистичке организације, повезивао међусобно партијске и скојевске организације. Постепено се спуштао са севера на југ, приближавајући се другим крајевима свог Јужног Баната, где је такође са великом енергијом радио на јачању народно-ослободилачког покрета. Активизира и уједињује антифашистичке организације, обнавља разбијене партијске и скојевске организације, повезује их, одабира нове кадрове, организује за њих идеолошко-политички курс и сам га проводи у лето 1942. године. Формира Јужнобанатски партизански одред, разрађује тактику борбе заснованој на анализи тешке борбе са надмоћним непријатељем у току 1941. године. С обзиром да је недостајала веза са централним ослободилачким покретом у Босни, и да се није могло рачунати на сарадњу са партизанским покретом у Србији, у овако тешким условима војвођански народноослободилачки покрет у Бачкој и Банату морао је да рачуна само на своје снаге, које су слабиле под ударцима Гестапоа. Постављало се питање о коришћењу румунских јужних Карпата као могуће базе за одвођење и сакривање партизанских снага и илегалаца кад наступи следећа зима. После погибије Саве, Стевице, Браце, Страхинја је постао четврти секретар партијског илегалног покрета Јужног Баната, Дејан је био организациони секретар. Они су били Учина десна рука, помагали му у извршавању важних и неодложних задатака, пре свега у одабирању нових кадрова који би заменили другове, који су пали у борби за слободу и социјализам.

Борба се продужавала, живот се настављао. Дугоочекивана заједничка победа, ослобођење Вршца од стране Црвене Армије били су још веома далеки. Народноослободилачком покрету предстојала је још дуга и жестока борба против фашистичког олоша, предстојали су још огромни ненадокнадиви губици. И ипак је живот текао даље. Успешне операције Народноослободилачке војске и партизанских одреда по стварању и одбрани слободних територија, велики успеси Црвене Армије на Источном фронту, за које је знала читава земља, изванредне и значајне победе под Стаљинградом, на Неретви, под Курском, на Сутјесци, приближавање Црвене Армије нашим границама довеле су до тога да се све већи број људи укључивао у борбу. У то време народноослободилачки покрет предвођен комунистима, стекао је такву снагу да окупатори више нису били у стању да изађу са њим на крај.

Наступали су преломни дани и у историји народноослободилачке борбе Баната. У септембру 1943. године Севернобанатски партизански одред самостално прелази преко Дунава и успоставља најзад везу са Сремом. У априлу 1944. године успоставља везу са Сремом и Јужнобанатски партизански одред. Успостављање везе са центром народноослободилачког покрета Југославије био је изванредно важан догађај за даљи успон масовног народноослободилачког покрета у Банату. Као Феникс из бајке, из пепела и

рушевина рађали су се у жарко лето 1944. године партизански одреди на просторима Баната.

Као дугоочекивану рођену браћу дочекивали су партизани, илегалци и читав поштен народ, са сузама радосницама у очима, борце Црвене Армије у рану јесен 1944. године. Те незаборавне сусрете памте борци Трећег украјинског фронта, памти их читав народ. Али сви ови догађаји, наравно, изискују своју повест.

ПРИЛОЗИ

I Писмо Милушки Матејић мајке Миле Матејић аутору Предрагу Милићевићу поводом добијања књиге »Другови моји« на руском језику («Товарищи мои» – рус. јаз., Молодая гвардия, Москва, 1983 г.) 1984. године.

Београд,

13.06.1984

Драги наш Гаго,

Не могу да нађем реч са којом бих могла да ти опишем радост и тугу, која ме је обузела почетком новембра, када сам примила прво писмо, а после два дана и пошту од тебе.

Овако може да напише само онај, који је и сам све те грозоте проживео са својим друговима и другарицама и који има срце велико као наш Гага. Од свег срца шаљем ти једно велико топло хвала!

Много те молим да ме извиниш што ти нисам одмах потврдила ову за мене тако важну пошиљку. Али баш у то време и ја сам одлежала једну нову вирусну болест са температуром чак 39,5 степени и заједно са дрхтавицом, која је трајала око три недеље па нисам могла да пишем.

У међувремену сам се јавила телефоном твојој мами и ако ми је одмах послала текст на српском, који сам одмах читала сваког дана по три четири стране, нисам могла више.... Мислим да знаш да сам већ у деведесет деветој години па немој да замериш овом писању. Са Анђом, твојом драгом мамом више од годину дана нисам чак ни телефоном говорила. Како се није јављала мислила сам да је можда отишла до вас на дуже време. А сада нисам је позвала, јер сам се придржавала наређења да треба да се чува свако од заразе. Но како сам сада већ шест дана без температуре, од недеље ћу је позвати да се о свему опет један пут изразговарамо. Много ме је обрадовала вест да сте ти и твоја мила Јулијана и Каћа сви добро и здраво. Замолићу Анђу да ми донесе слике да вас и тако видим. Ја живим у Београду код Сање и Лација, они ме много пазе. У Вршац не верујем да ћу моћи да идем, пре два месеца сам била да обиђем кућу на брегу јер само још то имам. Мића се никада из Минхена није вратио, он живи само за његову музику. Један пут годишње се посећујемо. Остајте ми сви здрави. Поздрав мој свима. Воли вас много много и све твоје ваша тетка

Милушка.

II Додатак на крају књиге у интернет издању на руском језику 2010. године

Драги читаоци

Ево још неколико фотографија хероја о којима аутор није стигао да напише у наставку књиге, који је планирао. У његовим архивима сачуване су ове фотографије и потписи на њима. Са тим фотографијама Предраг Милићевић је више пута иступао у Совјетском Савезу са успоменама о својим ратним друговима пред војницима и официрима, пред студентима и ђацима, а такође пред својим колегама-авио-инжењерима, техничарима и радницима на свом радном месту у конструкторском бироу.

Ковиљка Ковачевић, активна учесница антифашистичког илегалног отпора, радник илегалне антифашистичке штампарије, ухапшена од стране Гестапоа 06.09.1941. године, стрељана 09.05.1942. године

Драгомир Ацкета, радник, бриљантан пропагандиста, борац Јужнобанатског партизанског одреда, погинуо херојском смрћу у боју свога одреда са фашистима

Петар Ацкета– радник, неуморан илегалцац-агитатор међу насељима Јужног Баната, веза руководства илегалце са организаторима отпора у селима, ухваћен од стране Гестапоа 30.01.1942. године, изложен страшним мучењима, фашисти су га обесили 21.06.1942. године

III Неколико речи о дивној слици нађеној у породичној архиви Предрага Милићевића 2010. године.

У архивима аутора је била нађена фотографија совјетског војника – гвардејског капетана (старешине) који је ослобађао са Трећим Украјинским фронтом Војводину и град Вршац. Фотографија је била тада поклоњена породици Зрењанин-Милићевић.

Чурсин Василиј Алексејевич, гвардејски капетан
(старешина). Трећи Украјински фронт Црвене Армије.
Вршац. 1944. Година

На полеђини фотографије текст написан лепим рукописом:

На Драго Милићевић
Семел Гортизан а.н.
26. Отаборских Куреса
Василиј Алексејевич
6. Отабор 1944.г
Вршац

На добрую память семье партизан от гвардии старшины
Чурсина Василия Алексеевича 6 октября 1944 года.
Вршац.

Превод потписа:

*За лепу успомену породици партизана од гвардејског старешине
(капетана) Чурсина Василија Алексејевића. 6 октобра 1944. године.
Вршац.*

Немогуће је само разабрати презиме капетана. Може бити неко ће препознати
свога рођака...

Тако смо написали 2010. године када смо стављали књигу »Другови моји« («Товарищи мои»
- рус. јез.) на интернет на сајт, који води професор факултета рачунарске математике и
кибернетике МГУ - Московског Државног Ломоносов Универзитета Сухомлин Владимир
Александрович. У октобру 2013. године баш тамо на сајту књигу је прочитао професор
историје Уралског Федералног Универзитета Мамјаченков Владимир Николајевич. Он је
разјаснио презиме капетана – Чурсин Василиј Алексејевич.

Остављамо ту фотографију и снимак потписа на крају књиге и на српском језику. Ко зна
можда ће се некад наћи потомак руског друга-ослободиоца Југославије.

Биографија аутора

У априлу 2007. године у Београду у Руском дому била је одржана презентација тада нове књиге Предрага Милићевића »Од ралице до надзвучних и космичких летова«, посвећена тријумфу стваралаца, историји рађања, развоју и великим достигнућима авио-конструкторског бироа СССР/Русије МАКБ »Темп« – НПП »ЕГА«, где је од 1956. године радио аутор. На презентацији је била објављена детаљна биографија Предрага Милићевића, текст тог иступања наводимо доле.

Предраг Милићевић се родио 22. марта 1926. године у Београду. Отац Чедомир Милићевић и мајка Анђа Зрењањин-Милићевић су били учитељи. Основну школу и четири разреда гимназије је завршио у Вршцу. У активно чланство илегалног Савеза комунистичке омладине Југославије је примљен 15. септембра 1939. године, а 1940. године постаје секретар скојевске јединице. Стално је радио у илегалној типографији, која се налазила у родитељској кући, штампао летке ЦК КПЈ, Историју ВКП (б). Лета 1940. је био слушалац партијско-скојевских курсева на Фрушкој гори.

Кад је почео II светски рат Предраг Милићевић је учествовао у припреми устанка и у самом устанку 1941. године и у народноослободилачком покрету 1941-1945. Од јуна 1941. био је курир градског, покрајинског и окружног комитета партије и руководства народноослободилачког покрета народа Јужног Баната. Био је борац градске партизанске тројке јужнобанатског партизанског одреда, учествовао је у диверзантским акцијама, у растурању летака, био је члан специјалне курирске извиђачке групе, два пута је био хапшен од стране Гестапоа (у јуну 1941. и у мају 1942.), али услед недостатка доказа и после гестаповских тортура био је пуштен.

У антифашистичкој борби против немачких окупатора учествовала је цела породица Предрага Милићевића – мајка Анђа Зрењанин-Милићевић, отац Чедомир Милићевић, рођени брат Слободан Милићевић, мајчина браћа и сестре и њихове супруге и супрузи – познати Народни херој Југославије Жарко Зрењањин и његова жена Елисавета Беба Петров, Спасоје и Слободанка Зрењанин, Вера и Дејан Бранков Љубима и Марко Перовић, Предрагови бака и деда Драга и Жива Зрењањин и други.

Крајем септембра 1944. године Предраг се прикључује одредима III Украјинског фронта Црвене Армије наступајућим из Румуније у правцу Вршца, и 30. септембра - 2. октобра учествовао у биткама за ослобађање Вршца. У организовани градски комитет СКОЈ-а је поновно примљен 3. октобра, а у новембру 1944. године Предраг Милићевић је примљен у чланство Комунистичке партије Југославије.

До јесени 1945. године ради као секретар градског комитета партије и члан бироа градског комитета, а од јесени 1945. до 1946. године ради као заменик секретара комитета СКОЈ-а за Јужни Банат у Панчеву. Истовремено је похађао 3. партизанску гимназију у Београду, коју је с одличним успехом завршио у лето 1946. године.

У јесен 1946. године по договору између Југославије и Совјетског Савеза Предраг Милићевић се упућује у СССР на факултетске студије и новембра 1946. године је примљен на Московски Авијацијски Институт »Серго Ордјоникидзе« (МАИ) на факултет за авионске моторе. У лето 1948. године завршава 2 године студија, полаже испите и враћа се на студентски распуст у Југославију. У јесен 1948. године је примљен у партијски комитет Београдског универзитета.

После прекида односа између СССР-а и Југославије Предраг Милићевић од краја 1948. и током 1949. године ради у уредничкој екипи новина »**Нова борба**« у Прагу. У јануару 1950. по лажној оптужби тадашњих секретара Комунистичке партије Чешке Сланског и

Геминдера ухапшен је од стране Совјетске владе. После дугог и компликованог истраживачког процеса све оптужбе су биле укинуте, добио је извињења и рехабилитован је од стране Централног комитета Комунистичке партије Совјетског Савеза и поново био упућен на наставак студија на Авијацијски Институт, где 1957. године с одличним успехом дипломира на Факултету за авионске моторе. И може се рећи да се остварила машта и жеља његовог оца Чедомира Милићевића - србијанског комунисте-партизана, погинулог у борби против фашизма – да му оба сина постану инжењери. Предраг Милићевић се упућује да ради у једно од водећих предузећа одбрамбене индустрије Совјетског Савеза, у којем је све до одласка у пензију 2006. године радио више од 50 година. На његову бескрајну и велику љубав према авијацији много је утицала једна дивна херојска Војвођанка – пилот једриличар Мила Матејић, која је храбро погинула у Панчеву у борби против немачког фашизма.

Предраг Милићевић је прошао дуг пут од почетника инжењера-конструктора до водећег конструктора компликованих система за управљање, а последње године је радио као шеф базног одељења предузећа. Предраг Милићевић је радио у разрађивању низа система за управљање реактивним и ракетним моторима за авионе МиГ, Су, Ту, за надзвучни путнички лајнер Ту-144, за »Сотку«, и за совјетски систем »Буран«. У својој богатој стваралачкој каријери остварио је више од 40 техничких проналазака и за свој рад у одбрамбеној индустрији, као и за учешће у борби против немачких фашиста добитник је многобројних престижних државних награда.

Предраг Милићевић је и један од аутора **политехничког српско-руског речника**, издатог 1967. године у Москви.

Свих тих година он стално прати ток догађаја у родној отаџбини Југославији, где је редовно одлазио и проучавао компликоване процесе југословенске стварности. Своју прву књигу **»Товарищи мои«** (*»Другови моји«* – срп. јез.) 1983. године штампа у познатој совјетској издавачкој кући »Молодаја гвардија«, а посветио је херојској борби народа Југославије, вођеној од стране комуниста и скојеваца у Јужном Банату против немачких фашиста.

Следећа његова књига **»Гитлер, Черчил, Клинтон, Кољ и Југославија«** (*»Хитлер, Черчил, Клинтон, Кољ и Југославија«* - срп. јез.) је изашла 1996. године, а усмерена је на заштиту Југославије од агресије НАТО и САД.

Његов капитални рад **»Шесть агрессий Запада против южных славян в XX столетии«** (ИК »Палеја« 1999. године) (*»Шест агресија Запада против јужних Словена у XX веку«* - срп. јез.) је посвећен непрекидним агресијама империјалистичких држава на народе Југославије. Та књига садржи дубоку историјску анализу протеклих година, далековидо пројектовану на будућност Европе, Русије, држава СНГ, а и целог човечанства и 2000. године је победила на конкурс у »Новаја русскаја книга 2000« у номинацији Славјанскоје братство. Предраг Милићевић се показао као веома талентован писац и новинар, а његове приповетке о Другом светском рату су награђене на конкурс у **»Верные сыны России«** (*»Верни синови Русије«* - срп. јез.). Аутор је и око 200 чланака, штампаних у новинама и часописима, који су посвећени агресији САД и НАТО против Југославије и Србије.

У московској издавачкој кући »Весь мир« 2006. (*»Ves mir«*) године је изашло његово капитално дело **»От сохи до сверхзвуковых и космических полетов«** (*»Од ралице до суперсоничних и космичких летова«* - срп. јез.), посвећено историји рађања, развоју, тријумфу стваралаца и великим достигнућима авио-конструкторског бироа СССР/Русије МАКБ »Темп« – НПП »ЕГА«, које је једно од водећих совјетских и руских предузећа у стварању и развоју система за аутоматско управљање за напајање гаснотурбинских и ракетних мотора горивом (2008. године књига је доживела друго издање). Такви системи су били стварани за управљање моторима војних и цивилних авиона, хеликоптера, за ракетне и космичке комплексе. У књизи је сакупљен огроман документациони материјал, многобројне илустрације, шеме, цртежи, табеле и дијаграми, као и успомене ветерана-конструктора. Милићевић је на тој књизи радио пуне 4 године. Материјале из ове књиге је аутор користио и при састављању чланака за енциклопедију војно-индустријског комплекса Русије и за

стручне авијацијско-космичке часописе. Аутор је као главни задатак књиге поставио - обавезу будућим генерацијама да обнове и чувају успомене (сећања) о изванредним радницима конструкторског бироа, о њиховим достигнућима у авијацији и космонаутици, о тим људима, који су стварали совјетску и руску цивилну и војну авијацију и својим радом учвршћивали одбрамбену моћ и снагу своје државе.